

88.56.73

Г. М. Федоришин

433

*Психологічні проблеми
сімейного виховання*

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Г. М. ФЕДОРИШИН

*Психологічні проблеми
сімейного виховання*

Навчальний посібник

78 98 24 грн/лос

НБ ПНУС

789824

Івано-Франківськ
Місто НВ
2013

УДК 316.612
ББК 88.56.73
Ф 33

Рецензенти:

Ліщинська О. А. – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України;
Лютак О. З. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доцент.

*Рекомендовано до друку вченою радою філософського факультету
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 2 від 25 вересня 2013 р.)*

Федоришин Г. М.

Ф 33 Психологічні проблеми сімейного виховання: навчальний посібник /
Г. М. Федоришин. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. — 224 с.
ISBN 978-966-428-326-4

Посібник являє собою виклад психологічних основ виховання дитини у батьківській сім'ї. У ньому розкрито питання становлення батьківства та особливості впливу кожного з батьків на виховання і розвиток дитини, розглянуто закономірності сиблінгової взаємодії, висвітлено соціально-психологічні та педагогічні аспекти сімейного виховання. Особливу увагу приділено питанню підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків. У тексті міститься система завдань для самоконтролю й самостійного опрацювання з метою розкриття

Для студентів вищих навчальних закладів, практичних психологів, батьків.

Івано-Франківськ

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

78 98 24

ISBN 978-966-428-326-4

© Федоришин Г. М., 2013

© Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника, 2013

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ	6
1.1. Предмет, завдання, проблематика курсу.....	6
1.2. Розвиток і виховання дітей: історична ретроспектива.....	7
1.3. Соціально-психологічні чинники виховання дитини в сім'ї.....	14
ТЕМА 2. ІНСТИТУТ БАТЬКІВСТВА ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	29
2.1. Батьківство як соціально-психологічний феномен.....	29
2.2. Становлення батьківської ідентичності у чоловіка.....	34
2.3. Специфіка впливу батька на розвиток і виховання дитини.....	38
2.4. Вплив матері на розвиток і становлення особистості.....	42
2.5. Особливості виховання в сім'ї хлопчиків та дівчаток батьками різної статі.....	48
2.6. Вклад прабатьківської сім'ї в соціальний розвиток дітей.....	52
ТЕМА 3. ВПЛИВ СИБЛІНГОВОЇ ПОЗИЦІЇ НА РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	58
3.1. Сиблінгова позиція як предмет психологічного аналізу.....	58
3.2. Становлення старшої дитини (первістка) у сім'ї.....	62
3.3. Особливості розвитку середньої дитини в сім'ї.....	64
3.4. Розвиток і становлення молодшої дитини в сім'ї.....	65
3.5. Позиція єдиної дитини в сім'ї.....	66
3.6. Позитивні та негативні аспекти виховання дітей у багатодітній сім'ї.....	67
ТЕМА 4. УСТАНОВКИ І СТИЛІ БАТЬКІВСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ	70
4.1. Типологія батьківського ставлення і стилів сімейного виховання.....	70
4.2. Типи взаємин матері й дитини.....	82
4.3. Типи батьківського ставлення, обумовлені психологічними проблемами батьків.....	84
4.4. Види жорстокого ставлення батьків до дитини.....	88
ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СПІЛКУВАННЯ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ	93
5.1. Суб'єкт-суб'єктний підхід до проблеми становлення особис- тості у батьківській сім'ї.....	93
5.2. Особливості мислення дітей та їх прояви у спілкуванні з батьками.....	98

5.3. Соціально-психологічні чинники дитячо-батьківських конфліктів.....	100
5.4. Методи і засоби педагогічного впливу батьків на дітей.....	108
ТЕМА 6. СІМ'Я ЯК РОЗВИВАЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДЛЯ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	121
6.1. Народження дитини з відхиленнями в розвитку як ненормативна криза сім'ї.....	121
6.2. Батьківські переживання, що стосуються ситуації народження дитини з аномаліями в розвитку.....	124
6.3. Вплив захворювання дитини на ставлення батьків до процесу виховання.....	127
6.4. Роль матері у вихованні дитини з відхиленнями в розвитку.....	130
6.5. Стратегії подолання батьками ненормативної кризи у розвитку дитини.....	135
6.6. Психологічний супровід сім'ї, у якій виховується дитина з відхиленнями в розвитку.....	137
ТЕМА 7. ОСНОВНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МОДЕЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ.....	143
7.1. Психоаналітична модель сімейного виховання.....	143
7.2. Біхевіористична модель впливу батьків на дитину.....	146
7.3. Гуманістична модель взаємодії батьків і дітей.....	149
7.4. Християнсько-орієнтована модель сімейного виховання.....	153
7.5. Народна традиція виховання.....	160
ТЕМА 8. ПСИХОДІАГНОСТИКА ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ.....	170
8.1. Загальна схема сімейної психодіагностики, сфокусованої на дитині.....	170
8.2. Методи психодіагностики дитячо-батьківських стосунків.....	172
8.3. Діагностика негативних проявів у поведінці дитини з позиції індивідуальної психології А.Адлера.....	176
8.4. Методи метафоричного спілкування з дітьми.....	181
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	186
ДОДАТКИ.....	193
Додаток 1. Опитувальник Т.Ахенбаха (анкета для батьків дітей віком від 4 до 18 років).....	193
Додаток 2. Індикатор сімейних стосунків (автор Рей Корзіні).....	199
Додаток 3. Тренінг батьківської ефективності.....	202
Додаток 4. Психокорекція негативної поведінки дітей зусиллями батьків (адлерівський підхід).....	219

Дитина і сім'я взаємопов'язані й взаємозалежні частини одного цілого. Дитина бере від сім'ї все необхідне для її зростання й розвитку. У свою чергу, сім'я отримує від дитини те, що, відповідно, потрібне для неї. Виходячи з розуміння сім'ї як поля взаємовпливів, можемо стверджувати, що будь-які зміни, які відбуваються у функціонуванні сім'ї, впливатимуть на всіх її членів і передовсім на розвиток дитини. Діти гостро реагують на зміни в сім'ї. Вони особливо чутливі до оцінювання з боку дорослих, їхньої позиції стосовно них, до станів матері й батька і зазвичай швидко реагують на зміни стереотипів у повсякденному житті. Найбільш гостро діти переживають у випадках порушення контакту з батьками, відсутності тепла й турботи з боку батьків, розлучення, відмови від дитини, а також за наявності вираженого внутрісімейного конфлікту, що впливає на характер дитячо-батьківських взаємин. Таким чином, позитивне спілкування з батьками – найважливіший фактор нормального психологічного розвитку дитини.

Безперечно, вивчення специфіки розвитку, поведінки дитини повинно відбуватись у сімейному контексті. Саме сімейний підхід дозволить дослідити етимологію особистісних порушень у дитини, виробити чіткі критерії для виявлення дитячо-батьківських конфліктів, оцінювання порушень ролей «материнства» і «батьківства», впливу дитини на батьків і функціонування сім'ї в цілому, а також оцінити баланс інтеграційних і дезінтеграційних процесів сімейного життя.

Це видання є своєрідною методичною допомогою під час вивчення курсу «Психологічні проблеми сімейного виховання». Предметом аналізу слугували найновіші здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, запиту студентської молоді та батьків з питань розвитку й виховання дитини в сім'ї. Структуру посібника складають соціально-психологічні засади сімейного виховання, специфіка сиблінгової взаємодії, статус сиблінга та його вплив на особистісне становлення, психологічні особливості батьків та їхнє ставлення до дитини, стиль виховання, психологічні умови спілкування в сім'ї й порушення сімейної комунікації, механізми впливу батьків та умови дієвості цього впливу, основні підходи, класичні й сучасні, до питань психологічного супроводу сімейного виховання, діагностичний інструментарій та методи корекції стосунків у системі «батьки – діти».

Посібник призначається психологам, соціальним працівникам, педагогам, а також батькам, зацікавленим у гармонізації стосунків з дитиною, які готові визнати в ній особистість й оцінити її право бути собою.

Тема 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Предмет, завдання, проблематика курсу. Розвиток і виховання дітей: історична ретроспектива. Соціально-психологічні чинники виховання дитини в сім'ї

1.1 Предмет, завдання, проблематика курсу

Сім'я, як і будь-яка інша група, набуває усіх характеристик, властивих малим групам. Проте є певні особливості, які вирізняють її з-поміж інших, а саме її поліфункціональність, або комплексність функцій (серед яких є репродуктивна і виховна), як вияв активності, життєдіяльності сім'ї. У сім'ї людина переживає сповна всю палітру почуттів: самодостатність, єдність і цілісність, можливість сприймати й творити власний світ з любов'ю, що є поштовхом, імпульсом для прояву закладеного в людині. Почуття любові може проявлятися різнопланово, проте лише в стосунках чоловіка і жінки воно дає можливість повного пізнання світу і повної реалізації. Народження й виховання дітей дарує подружжю впевненість у майбутньому, упевненість у тому, що все набуває – особистісний, духовний та соціальний досвід – буде кому передати. Принципи любові, відтворення та наступності складають сутність буття людини і реалізуються через особистісно-значущу взаємодію членів сім'ї, батьків між собою та з дітьми. Особливої актуальності ця взаємодія набуває в процесі входження дитини в соціальний контекст, становлення її як соціальної істоти.

Зважаючи на особливості становлення зростаючої особистості в сім'ї та труднощі, які можуть при цьому виникнути, визначено предмет та основні завдання курсу «Психологічні проблеми сімейного виховання».

Предмет вивчення: батьківство як соціокультурний феномен та його прояви у взаємодії з дітьми; психологічні особливості розвитку й виховання дитини в батьківській сім'ї; способи спілкування і взаємин у системі «батьки – діти».

Завдання:

1. Теоретичне і практичне обґрунтування питань розвитку й становлення зростаючої особистості в батьківській сім'ї.
2. Вироблення психолого-педагогічного погляду стосовно корекції взаємин батьків і дітей.
3. Формування у студентської молоді конструктивних установок щодо виконання батьківських функцій.
4. Набуття практичних навичок розв'язання проблем сімейного виховання.

Сьогодні вчені багатьох галузей психологічної науки вивчають особливості стосунків у системі «батьки – діти». Питання виховання підростаючого покоління в сім'ї відображені в працях Т.Андрєєвої, Ю.Альошиної, К.Вітакер, І.Добрякова, В.Дружиніна, Е.Ейдемільера, О.Карабанової, С.Ковальова, С.Мінухіна, Г.Навайтіс, І.Нікольської, Д.Райгородського, О.Сіляєвої, А.Харчева, В.Юстіцкіса, Л.Шнейдер та інших. Новими напрямками в дослідженні психологічних проблем сімейного виховання є: з'ясування впливу сім'ї на розвиток віктимної поведінки підростаючої особистості та механізмів вироблення імунітету стосовно девіантних форм поведінки (О.Двіжона, Л.Заграй, О.Ліщинська, Н.Максимова), дослідження творчого потенціалу сучасної сім'ї та виховання творчої особистості (В.Моляко, Л.Міщика, Л.Мойсеєнко, Т.Титаренко), вивчення життєдіяльності прийомних сімей (Г.Бевз, І.Пеша, А.Капська), аналіз впливу міграційних процесів на психологічне здоров'я сім'ї (О.Лютак, В.Калиненко, О.Кравцова, Ю.Римаренко), психотерапевтичний супровід інституту батьківства (Т.Гурлева, З.Кісарчук, Н.Чепелева, Т.Яценко та інші), виховання дітей в альтернативних видах шлюбу, виховання й розвиток дитини в алкогольно узалежнених сім'ях, виховання дітей із проблемами в розвитку, вироблення ефективних способів впливу на сучасних дітей, психологічні особливості сучасних «цифрових» дітей, їхні потреби й проблеми тощо. Ще одним актуальним напрямом є розробка методологічних основ психологічних проблем сімейного виховання як наукової дисципліни, спираючись на які можна систематизувати набуті знання в галузі досліджень взаємодії в сім'ї, визначити пріоритети нових досліджень.

1.2 Розвиток і виховання дітей: історична ретроспектива

Питання виховання особистості завжди було і буде актуальним, особливо на зламі історичних епох, коли вибудовуються нові ієрархії цінностей, формуються нові адаптивні стратегії виживання в змінному соціумі. Сформуванню власної позиції й подолати стереотипність поглядів на виховання й розвиток особистості допоможуть знання історії формування психологічної науки, зокрема, дитячої психології.

Уперше питання розвитку особистості та формування в неї моральної, соціально схвалюваної поведінки вивчав грецький вчений Протагор (480–410 рр. до н.е.), один із засновників школи софістів. Саме йому належить вислів: «Людина є мірою всіх речей». Цей вислів засвідчує відносність і суб'єктивність знань людини, неможливість виробити загальне для всіх поняття, у тому числі й поняття добра і зла, оскільки те, що є добром для однієї людини, для іншої може виявитися злом. Протагор уважав, що, з погляду суспільства, існують поняття хорошого і поганого,

хорошої і поганої поведінки. Саме він уперше поставив питання про те, чи можна людину шляхом цілеспрямованого впливу на неї зробити кращою в моральному розумінні, допомогти їй долати труднощі життя. Метою такого впливу є вдосконалення особистості згідно з моральними критеріями, допомога в адаптації до соціуму. Отож, уже в Давній Греції актуальним виявилось питання про те, які умови є оптимальними для формування соціально активної й адаптивної особистості.

Грецький філософ і психолог, один із засновників атомістичної теорії світу, Демокрит (біля 460–370 рр. до н.е.) стверджував, що моральні принципи не даються від народження, а є результатом виховання. Виховання повинне дати людині три дарунки: добре мислити, добре говорити і добре робити. Діти, що виростили в неучтві, продовжує Демокрит, схожі до танцюючих між поставленими вверх лезами мечами. Вони гинуть, якщо при стрибку не потрапляють у те єдине місце, де варто поставити ноги. І неосвічені люди, ухиляючись від вірного прикладу, звичайно гинуть [8]. Сам Демокрит уважав виховання настільки важкою справою, що свідомо відмовився від шлюбу і не мав дітей. Великих зусиль слід докласти батькам, уважав мислитель, щоб виховання дало добрі плоди, у разі невдачі – горе батьків незрівнянне ні з яким іншим.

Не втрачає актуальності концепція виховання та навчання Сократа (469–399 рр. до н.е.), який ціною власного життя і на прикладі власного життя заповів своїм учням і нащадкам зразок моральної чистоти. Абсолютне знання, уважав учений, хоча й існує об'єктивно, неможливо передати людині в готовому вигляді, так само як і ставлення до нього, до етичних норм і понять. Ці почуття можна лише розвивати із зародків, що є в душі в кожного. На думку Сократа, істина існує в душі кожного з народження, хоч розум і не усвідомлює цього. При цьому розвивати необхідне знання повинна сама людина, а вчитель тільки допомагає у цьому процесі.

Сократ одним з перших підняв питання про необхідність розробки методу, який би допоміг актуалізувати ті знання, які вже закладені в душі людини. Він уважав, що такий метод заснований на діалозі вчителя й учня, при якому вчитель спрямовує мисленнєвий процес учня, допомагає йому усвідомити необхідне рішення конкретної проблеми, підводить до самостійного відкриття істини, до потрібних висновків. Це була перша спроба розробки технології проблемного навчання, оскільки перед учнем ставили конкретну проблему у вигляді запитання–твердження, а потім допомагали довести дане твердження (або заперечити його), наводячи на правильну відповідь системою запитань.

Велику увагу приділяв вивченню індивідуальних здібностей дітей Платон (428–348 рр. до н.е.). Ці знання важливі не лише для розвитку їх моральності, але й для аналізу професійної придатності й майбутнього статусу. Вимоги до професійної ідентифікації, так само як і формування

понятійного мислення й свідомої регуляції поведінки, є одними з ключових у теорії колективного виховання Платона (праця «Про державу»).

Учений стверджував про необхідність професійного відбору й тестування дітей. Уже в ранньому віці можна визначити не лише інтелектуальний рівень, але й здібності дитини, і здійснювати виховання згідно з її призначенням. Для цього потрібно вивчати особливості душі кожної дитини, виявляючи якості мудреця, воїна чи ремісника. Окрім спостереження за поведінкою та схильностями дитини у процесі навчання, Платон уважав за необхідне брати до уваги вподобання та самозвіти самих дітей, які повинні усвідомлювати свої здібності й нахили. Але привчати до усвідомлення себе й формувати адекватну самооцінку важливо вже змалку, розповідаючи дітям зміст тих чи інших видів діяльності. Платон досить жорстко обмежував роль мистецтва. Уважав, що воно приносить не лише добро, але й шкоду, оскільки впливає на емоційну сферу людини і цим послаблює вольову регуляцію поведінки. Більше цього, він пропонував здійснити відбір казок, міфів, легенд, які розповідаються дітям вихователями, щоб невдалими прикладами не зіпсувати їх.

Про необхідність виховання і співвідношення педагогічних методів із рівнем психічного розвитку дитини говорив Аристотель (384–322 рр. до н.е.). Підкреслював, що знання як таке не робить людину моральною. Моральна поведінка формується в реальних вчинках. Тому так важливо з дитинства спрямовувати поведінку дитини, формувати не лише її дії, але й ставлення до них. Не менш важливим є індивідуальний підхід до дитини, урахування комплексу її індивідуальних особливостей. Підкреслював також, що жодну рису неможливо змінити з допомогою звички, «як камінь, що від природи рухається вниз, навряд чи зможе звикнути рухатися догори» [14, с.25]. Аристотель надавав звичці вольового навантаження. Звички, як і зразки поведінки, людина обирає свідомо сама, й тому може відповідати за свої вчинки. Якщо Платон уважав почуття злом, то Аристотель, навпаки, писав про важливість виховання почуттів у дітей, підкреслюючи необхідність помірності й розумного співвідношення почуттів із навколишнім середовищем. Якщо Платон уважав моральною лише абсолютно правильну поведінку, то Аристотель підкреслював значення прагнення до моральної поведінки. Таким чином він заохочував спроби дитини, нехай і невдалі, «бути хорошою», створюючи тим самим додаткову мотивацію.

Актуальними і по цей час залишаються принципи виховання стоїків (період Римської республіки III–I ст. до н.е.), одним з основних принципів є необхідність навчитися дотримувати зовнішніх правил поведінки, продиктованих соціальною роллю людини. Великий мислитель Сенека стверджував, треба бути тим, кого направляють, а не виправляють [14, с.36]. Завдання виховання полягає в моральному самовдосконаленні учнів. Він

говорив про зв'язок моральності з розумом і самовладанням. Великого значення стоїки надавали й дослідженням індивідуальних особливостей людини. Відомий римський учений Квінтіліан пов'язував обдарованість зі здібностями до ораторського мистецтва, особливостями пам'яті: швидкістю сприйняття й стійкістю утримання матеріалу, раннім розвитком у дитини прагнення до наслідування.

Одним з основних моментів концепції стоїків було питання свободи духу. Проте, проголошуючи абсолютну свободу особистості, вони підкреслювали, що свобода духу не тотожна свободі дії. Протиставляючи духовну, внутрішню свободу свободі зовнішній, тобто поведінки, стоїцизм виходив із того, що у світі є лише три категорії: благо, зло і байдужість. Благо – усе те, що співвідноситься з природою людини, у тому числі витримка, помірність, розум. Зло – надлишки, афекти. А байдужість – це те, що відноситься лише до зовнішнього боку життя людей, тобто багатство і бідність, смерть, хвороба або здоров'я. Розуміння того, що ні багатство, ні влада нічого не додають до внутрішньої сили людини, допомагає їй подолати афекти й не впадати в гнів або у відчай у випадку банкрутства або хвороби. Таким чином, один з основних постулатів цієї школи полягає в тому, що людина не може бути абсолютно вільною, оскільки живе за законами того світу, у який потрапляє. Випереджаючи слова Шекспіра про те, що весь світ – це театр, вони писали, що людина є лише актором у тій п'єсі, яку надала їй доля.

Школа кініків притримувалася позиції, стосовно якої кожна людина самодостатня, тобто має все необхідне для духовного життя в собі самій. Проте, як підкреслював один із провідних учених цієї школи Діоген Синодський (біля 400–325 рр. до н.е.), не кожен здатен зрозуміти й пізнати себе. Людина звикла до допомоги суспільства, до комфорту. Єдиний шлях морального самовдосконалення – це шлях до себе, шлях, що обмежує контакти й залежність від зовнішнього світу. Найкраще таким самовдосконаленням займатися з раннього дитинства, тому повинні бути створені спеціальні школи кініків для дітей, хоча таке навчання можливе й у дорослому віці. Шлях морального розвитку у кініків складався з трьох етапів: аскези, ападейкії, автаркії. Перший етап – відмова від благ суспільства. На наступному етапі людині нав'ювали думку про необхідність ігнорування знання, набутого суспільством; стверджувалось, що невігластво теж може бути перевагою. На третьому етапі незалежності людину привчали не звертати уваги на суспільну думку, на похвалу або докори, погрози, кепкування.

Більш популярним виявився підхід грецького філософа й психолога Епікура (кінець IV ст. до н.е.), який доводив, що не негативізм, а відчуження, відхід від суспільства – найбільш етично правильний шлях духовного самовдосконалення. У центрі наукових інтересів Епікура пере-

бували також проблеми дослідження критеріїв моральної та аморальної поведінки. Велике значення в його концепції відіграв спосіб життя, який вів Епікур (як у свій час Сократ), намагаючись вибудувати його за законами, виголошеними у власній теорії.

У працях середньовічних мислителів різкого осуду зазнала проблема насильства над дитиною (Августин Аврелій (354–430)). Пригадаємо, що лише з 374 року нашої ери інфантицид (дітовбивство) почали вважати вбивством людини. П'єр Абеляр (1079–1142) у концепції розвитку моральності й самопізнання доводив, що критерієм моральності є згода людини із власною совістю. Очевидно, цей критерій суб'єктивний, а тому зовнішньої оцінки дій людини бути не може, у всякому разі вона не важливіша, ніж її оцінка самої себе. Відомий арабський мислитель Ібн Рушд (Аверроес (1126–1198)) наголошував на актуалізації, усвідомленні моральних критеріїв, а для цього необхідні певні умови, зокрема пізнавальна мотивація, зовнішні враження, учителі. Інший видатний арабський мислитель Ібн Сіна (Авіцена (980–1037)) одним із перших звернувся до вивчення зв'язку між фізичним розвитком організму та його психологічними особливостями в різні вікові періоди. При цьому важливого значення надавав вихованню. Саме з допомогою виховання, навчав він, відбувається вплив психіки на організм. Будучи активною силою, цей вплив здатний змінювати фізіологічні особливості організму. Особливе місце відводилося почуттям, афектам, які переживає дитина в різні періоди свого життя, спілкуванню з батьками, які й формують її особистість, організм, всю систему психофізіологічних функцій [25].

Серед мислителів Нового часу відзначимо Рене Декарта (1596–1650), у якого концепція виховання тісно пов'язана з теорією пізнання. Чеснота одночасно є істиною. Пізнання в Декарта ставало моральною діяльністю, а істина й добро – тотожними поняттями. У працях Бенедикта Спінози (1632–1677) розумне життя, життя згідно з розумом, стає синонімом добродесного життя. Моральність є внутрішньою сутністю людини, що впливає з її пізнавальної, розумної діяльності. Ідеалом для Спінози був мудрець, вільна людина, що досягає душевного задоволення завдяки нескінченному процесу пізнання себе, природи й речей.

Про роль середовища в становленні особистості сперечалися мислителі епохи Просвітництва. Так, концепція Клода Гельвеція (1715–1771) приводила до заперечення відповідальності людини за формування своїх здібностей, знань, нарешті, за свою долю. Визначальним чинником виховання учений уважав безпосереднє соціальне оточення та можливості у зв'язку з цим. Саме ці положення Гельвеція прагнув пом'якшити Дені Дідро (1713–1784), який у цілому розділяв його позицію відносно домінуючого впливу середовища на розвиток здібностей. Дідро писав про те, що спадковість і середовище мають різне значення в розвитку окремої

людини й суспільства [4]. Якщо розумовий стан народу більшою мірою визначається соціальною ситуацією, то на психіку людини впливає і її біологічна природа, її тілесна організація. Тому випадок тільки створює умови для розвитку конкретної людини, але від її індивідуальних здібностей залежить, наскільки вона може скористатися цим випадком. Отже, людина не звільняється від відповідальності, тому що вона сама вирішує, що з наданого їй долею вона використає для свого розвитку й освіти.

Якщо Дідро й Гельвецій розглядали освіту, вплив суспільства як благо для людини, то Жан Жак Руссо (1712–1778) дотримувався протилежної позиції, стверджуючи, що суспільство псує людину, яка від природи добра й чесна. Руссо вважався у XVIII–XIX ст. одним з найвизначніших теоретиків виховання, але сам ніколи не займався вихованням, навіть власних нащадків, воліючи віддавати їх відразу після народження в притулок. Проте його заслугою можна вважати те, що він привів у цілісну картину все, що до цього часу було відомо про природу дитини та її розвиток.

Еммануїл Кант (1724–1804) підкреслював, що попри всі досягнення науки дві речі залишаються загадковими: це зоряне небо над головою та моральний закон усередині нас. Головний етичний принцип, сформульований Кантом, не втратив своєї актуальності й у наш час – людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети, вона сама є метою. Цей підхід визнає аморальним будь-яке маніпулювання людьми, їхніми прагненнями й переживаннями, ставить перед людиною завдання відповідати своєму високому призначенню. Кант уважав, що існує обов'язковий для всіх людей етичний закон морального імперативу, згідно з яким людина повинна завжди чинити так, щоб принципи, якими вона керується, могли стати загальними.

Представник асоціативної психології, Девід Гартлі (1705–1757), уважав, що можливості виховання, впливу на процес психічного розвитку дитини безмежні. Її майбутнє визначається матеріалом для асоціацій, запропонованих оточуючими, тому тільки від дорослих залежить, якою виросте дитина, як вона буде мислити й поводитись. Гартлі – один із перших психологів, що говорив про необхідність для педагогів використовувати знання про закони психічного життя. При цьому він доводив, що рефлекс, підкріплений позитивним почуттям, більше стійкий, а негативне почуття, що виникає при певному рефлексі, допомагає його забуванню. Тому можливе формування соціально прийнятих форм поведінки, формування ідеально моральної людини, необхідно тільки вчасно підкріплювати потрібні рефлекси або нівелювати шкідливі. Таким чином, теорія ідеальної людини вперше виникла ще у XVIII ст. і була пов'язана насамперед із механістичним розумінням її психічного життя [9].

Наприкінці XIX ст. у розвитку дитячої психології та виховання поєдналися два напрями, які до цього часу розвивалися паралельно. Це дослі-

дження дитячого розвитку, пов'язані з природознавством, медициною, а також з етнографічними науковими доробками у сфері дитинства. Водночас дитяча психологія почала усвідомлюватися вченими як самостійна галузь психологічної науки, оскільки саме в цей період виникли такі об'єктивні передумови її формування, як вимоги педагогічної практики (К.Ушинський, І.Герbart, У.Джеймс, Г.Мюнстенберг), розробка ідей розвитку в біології (О.Бен, Г.Спенсер, І.Сеченов, В.Прейер), поява експериментальної психології та розробка об'єктивних методів вивчення (Т.Тідеман, В.Вундт, Г.Еббінгауз, Ф.Гальтон). Основні теорії дитячого розвитку першої третини XX століття представлені у працях Гренвіл Стенлі Холла (1946–1924), Джеймса Селлі (1843–1923), Едуарда Клапареда (1873–1940), Джеймса Болдуїна (1861–1934), Маргарет Мід (1901–1978), Вільяма Штерна (1871–1938), Карла та Шарлотти Бюлер (1879–1963), (1893–1974) та ін.

Початок XX століття знаменувався серйозною методологічною кризою, пов'язаною з труднощами пошуку об'єктивних методів вивчення психіки. У результаті дискусії вчені прийшли до думки про неможливість дійти згоди стосовно того, що ж повинна вивчати психологічна наука і з допомогою яких методів. Тому психологія розділилася на окремі школи, які по-різному розглядали предмет психології і пропонували свої методи вивчення психіки, у тому числі психічного розвитку і виховання дітей. До них відносять психоаналітичну концепцію дитячого розвитку (З.Фрейд, Г.Юнг, А.Адлер, К.Хорні, А.Фрейд, М.Клейн, Е.Еріксон, Дж.Боулбі), школу біхевіоризму (Е.Торндайк, Дж.Уотсон, Б.Скіннер, Дж.Мід, Дж.Доллард, Р.Уолтерс, А.Бандура), гештальтпсихологію (М.Вертгеймер, В.Келер, К.Левін, К.Коффка), вивчення пізнавального розвитку в руслі генетичної психології (Ж.Піаже, А.Валлон, Л.Кольберг, Дж.Брунер), гуманістичну психологію (Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс).

Становлення вітчизняної дитячої психології та психології виховання на початку XX століття відбувалося в тісній співпраці з педологією, особливо популярною серед педагогів та вихователів у зв'язку із своєю практичною спрямованістю та вирішенням конкретних запитів школи. Біля витоків формування дитячої психології були А.Нечаєв, Н.Румянцев, В.Бехтерев, А.Лазурський, М.Рубінштейн, П.Лесгафт, Л.Виготський, П.Блонський, А.Залкінд, М.Басов, Г.Шпет та ін. У 20–30-ті роки закладено основи наукового підходу до психічного розвитку й становлення особистості, отримано важливі дані про окремі сторони та закономірності цих процесів. Хоча постанова про заборону педології і завдала серйозного удару по цих дослідженнях, однак, незважаючи на труднощі, вони продовжувалися, зокрема А.Макаренком, а з 50-років набули більшого поширення. У цей період розвиток дитячої психології тісно пов'язаний із діяльністю учнів і

послідовників Л.Виготського: А.Запорожцем, Д.Ельконіним, Л.Божович, М.Лисіною.

Сьогодні вітчизняна дитяча психологія переживає новий етап, у якому тісно переплетені практичні і теоретичні проблеми. Труднощі її розвитку в дечому нагадують проблеми, які поставали перед психологічною наукою у 20-ті роки: це питання діагностики, модифікації тестів і способів їх застосування в школах, у дитячих закладах, питання розробки програм навчання та виховання для обдарованих дітей та дітей з особливими потребами. Неабиякої актуальності набуває і формування служби психологічної корекції, яка дала б можливість не лише діагностувати причини відхилень у розвитку та поведінці дітей, але й коректувати ці відхилення.

У підсумку зауважимо, що становлення питання розвитку і виховання дитини відбувалося в контексті розвитку психологічного знання. Століттями народжувалися й змінювали одне одного уявлення про зміст психічного, а отже, і про зміст виховання. Ці знання необхідні для розуміння теорій і напрямів сучасної психології виховання, тенденцій її розвитку. Історичний контекст дозволяє зрозуміти їхню сутність, оцінити новизну й усвідомити їх історичний сенс.

1.3 Соціально-психологічні чинники виховання дитини в сім'ї

Виховання дитини є почесним, радісним і надскладним завданням сучасного інституту батьківства. Проте виховати добру й порядну людину сьогодні не достатньо, важливо, щоб вона володіла значними адаптивними й творчими ресурсами, конструктивно реалізувала себе в не завжди безпечних як психологічно, так і фізично соціальних умовах.

Розвиток і виховання особистості в батьківській сім'ї відбувається у трьох площинах: соціальній (композиція і структура сім'ї), власне психологічній (індивідуальні та психофізіологічні особливості всіх членів сім'ї, їхні психологічні потреби й проблеми) і соціально-психологічній (стосунки між поколіннями та всередині них). Вище зазначене дає можливість виокремити чинники сімейного виховання. До них насамперед віднесемо композицію і структуру сім'ї.

Звернення до словника української мови вказує на єдине змістове навантаження понять «композиція» і «структура» – взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого, будова. У психології дефініцію «композиція» прийнято вживати в значенні складу, зокрема вікового, кількісного тощо. Отже, *композиція* – це сукупність характеристик членів сім'ї, важливих з погляду її аналізу як цілого (чисельність, географічні,

демографічні, гендерні ознаки, національність, релігійна й етнічна приналежність і соціальний статус її членів). Саме композиція сім'ї дає можливість дослідження процесу виховання в соціокультурному контексті.

Наступний чинник пов'язаний із «невидимою сіткою вимог та функцій, що визначають особливості взаємодії у сім'ї» – *структурою сім'ї* [15]. На думку А.Адлера, сімейну структуру слід розглядати не як «причину», а швидше як поле, у якому відбувається розвиток особистості дитини. Саме досвід внутрішньосімейних відносин дозволяє дитині вперше осмислити цінності життя, оцінити себе в порівнянні з іншими й пережити почуття приналежності або відторгнення [1].

Аналізуючи структуру конкретної сім'ї, необхідно вивчити склад сім'ї; зупинитися по чергово на різних рівнях системи (вся сім'я в цілому, підсистема подружжя, підсистема батьків, дитяча підсистема, індивідуальні підсистеми), описати структуру сім'ї з погляду її основних параметрів (згуртованість, ієрархія, гнучкість, рольова структура сім'ї, зовнішні та внутрішні кордони); оцінити характер структурних проблем (коаліції між поколіннями, реверсія ієрархії, тип несбалансованості сімейної структури).

Згуртованість (зв'язок, емоційна близькість, емоційна дистанція) можна визначити як психологічну відстань між членами родини. Стосовно сімейних систем це поняття використовується для опису ступеня інтенсивності відносин, за якого члени сім'ї ще сприймають себе як пов'язане ціле. Д.Олсон виділяє чотири рівні згуртованості і, відповідно, чотири типи сімей [23]:

1. Роз'єднаний (український низький ступінь згуртованості членів сім'ї) – відносини відчуження.
2. Розділений (низький до помірного) – деяка емоційна дистанційованість членів сім'ї.
3. Зв'язаний (помірний до високого) – емоційна близькість членів сім'ї, лояльність у взаєминах.
4. Заплутаний (занадто високий) – низький ступінь диференційованості членів сім'ї.

Збалансованими і найбільш оптимальними для сімейного функціонування є розділений і зв'язаний рівні згуртованості.

Ієрархія характеризує взаємини домінування–підпорядкування в сім'ї, включає в себе характеристики різних аспектів сімейних відносин: авторитетність, домінування, ступінь впливу на інших, повноваження приймати рішення. Поняття «ієрархія» використовується також у вивченні змін у структурі ролей і правил усередині сім'ї [23].

Одним із найбільш типових порушень структури сім'ї за даним параметром є реверсія ієрархії (перевернута ієрархія). За такої сімейної дисфункції дитина набуває влади більше, ніж є хоча б в одного з батьків. На рівні розширеної сім'ї цей феномен проявляється в ситуації, коли

визначальну позицію у вихованні дітей займають прабатьки, а не безпосередні батьки. У нуклеарних сім'ях інверсія ієрархії часто спостерігається за наявності: міжпоколінневої коаліції (коаліції між дитиною та одним із батьків); хімічної залежності одного або обох батьків; хвороби або втрати працездатності одного або обох батьків; хвороби або симптоматичної поведінки в дитини, завдяки яким вона має надмірний вплив у сім'ї і регулює подружні взаємини. Порушення ієрархії в сиблінговій підсистемі може виглядати як її надмірна ієрархічність або, навпаки, відсутність у ній ієрархічної структури.

Сімейна гнучкість – здатність сімейної системи адаптуватися до змін зовнішньої і внутрісімейної ситуації. Для ефективного функціонування сім'ї потребують оптимального поєднання внутрішньосімейних змін і здатності зберігати свої характеристики стабільними. Незбалансовані за параметром гнучкості сімейні системи характеризуються ригідністю або хаотичністю.

Сімейна система стає ригідною за умов, коли вона перестає розв'язувати життєві завдання, що виникають перед нею через проходження стадій життєвого циклу. При цьому сім'я втрачає здатність змінюватися й пристосовуватися до нової для неї ситуації. З'являється тенденція до обмеження переговорів, більшість рішень нав'язується лідером. Згідно з Д.Олсоном, система часто стає ригідною, коли вона надмірно ієрархізована [23]. Система в хаотичному стані є недостатньо керованою. Рішення приймаються імпульсивно й непродумано. Ролі нечіткі й часто переходять від одного члена сім'ї до іншого.

Рольова структура сім'ї диктує членам сім'ї що, коли і в якій послідовності вони мають робити, вступаючи у взаємовідносини. Окрім актуальної поведінки, до поняття «роль» входять бажання, цілі, переконання, почуття, соціальні установки і дії, які очікуються або приписуються тому чи іншому члену сім'ї. Розподіл ролей у сім'ї змінюється залежно від життєвого циклу сім'ї, професійної зайнятості подружжя та ін. Прийнято виокремлювати такі умови розподілу ролей між подружжям: здатність виконувати певні сімейні ролі, тобто відповідність прийнятих ролей можливостям особистості; прийнятність ролі чи сукупності ролей для того, хто їх виконує; можливість задовольнити завдяки виконанню певних ролей власні потреби й потреби інших членів сім'ї, тобто виконання ролі повинно забезпечувати задоволення потреб усіх членів сім'ї зі збереженням балансу індивідуальні потреби – потреби інших членів сім'ї [6].

У функціональних сім'ях структура сімейних ролей цілісна, динамічна й відповідає таким вимогам [12, 21]:

- *взаємодоповнюваність*. Якщо сімейні ролі суперечать одна одній або ж їх виконання обмежується сімейними правилами, не задоволь-

няючи при цьому потреб членів сім'ї, тоді потреби доводиться або придушувати, або задовольняти поза сім'єю;

- *узгодження сімейних очікувань*, послідовність в очікуванні виконання певної ролі;
- *пристосування несуттєвих елементів поведінки*. У зв'язку із цим цікавою є думка К.Вітакера стосовно шлюбу як нескінченного процесу адаптації та змін, що схоже на становище мігранта в чужій країні, який учиться жити в іншій світоглядній системі, розуміти незвичну граматику й інше невербальне спілкування в новій і незнайомій культурі;
- *наявність здібностей у членів сім'ї гнучко функціонувати в декількох ролях*.

Невиконання зазначених вимог призводить до формування патологізуючих ролей, які дозволяють сім'ї, як системі, зберігати стабільність, однак через свою структуру й зміст чинять психотравмуючий вплив на її членів [7]. Одним із прикладів рольової дисфункціональності є делегування ролі дорослого дитині, що типово для сімей із проблемою алкоголізації, де мати рятує батька, а дитина змушена ставати маминою «опорою» – підтримувати її, не засмучувати, приховувати свої дитячі труднощі. Нерідко при цьому дитина триангулюється матір'ю для розв'язання подружніх конфліктів: бере участь у переговорах з батьком наступного дня, намагаючись його напоумити, або висувається як щит під час сварок.

Диференціація сімейних ролей і вибіркоче виконання сімейних функцій відбувається в *сімейних підсистемах* подружжя, батьків і дітей [15]. Підсистема подружжя утворюється зі вступом у шлюб. Із цього моменту розпочинається процес її акомодатії (пристосування), під час якого приймаються або відкидаються ролі, які подружжя виконуватиме, взаємодіючи між собою. Підсистема батьків трансформується із подружньої пари після народження дитини. Проте остання не зникає, а набутий у ній досвід допомагає успішно функціонувати новоствореній. Батьківська підсистема може формуватися і в результаті народження дитини поза шлюбом, усиновлення; включати членів розширеної сім'ї або громади (церква, державні заклади, працівник соціальної служби, хрещені батьки, друг). Такі доповнення до підсистеми біологічних батьків залежать від конкретних потреб батьківської системи і можуть бути тимчасові. Сенсом існування підсистеми батьків є виховання дітей. До типових батьківських ролей відносимо роль батька, який контролює (наставляє з метою захисту, підтримки або приниження) і виховує (допомагає й турбується з повагою або з підкресленням своєї переваги і сили). У рольовій взаємодії батьків і дітей чітко проглядаються стосунки влади й підлеглості (авторитарні, ліберальні, авторитетні), автономії й узалежненості (симбіотичні, індиферентні), прийняття й нехтування та ін.

Згідно із припущенням К.Вітакера, виконуючи формальні ролі батьків, у психологічній площині вони можуть проживати ролі дітей по відношенню до своїх дітей. Так, первісток може стати матір'ю для матері, тобто тим, хто дає молодій мамі безпеку, яку та раніше отримувала від своєї матері. Друга дитина – матір'ю для свого батька, даючи йому відчуття міцності й стабільності, які він отримував від своєї матері. Третя дитина з'являється на світ для того, щоб мати могла переконатися, що серце батька належить сім'ї, а не грошам, справам, іншій жінці тощо. І саме четверта дитина має всі шанси вирости цілісною й вільною особистістю, не вступаючи в симбіотичні стосунки з батьками. У цілому, ролі батьків визначаються особистісними рисами й проблемами, специфікою ставлення до дитини (особливостями батьківського сприйняття, способами спілкування та впливу на дитину), психолого-педагогічною компетентністю [5].

Підсистему дітей С.Мінухін визначає як «соціальну лабораторію», де можна експериментувати в спілкуванні, взаємодії. Функцією підсистеми сиблінгів є навчання спілкуванню з однолітками, уміння постояти за себе, організувати альянс, домовитися та ін. Це не повний перелік того, що дитина повинна засвоїти про людські взаємини. Єдина дитина в сім'ї має ту ж потребу, тому товаришує з дітьми з найближчого оточення, які замінюють підсистему сиблінгів. Правильне функціонування цієї підсистеми означає відсутність перешкод для спілкування дитини за межами сімейної системи.

За своєї зовнішньої схожості (життя в сім'ї) спектр ролей дитини є надзвичайно різноманітним і по-різному впливає на її соціалізацію. Наприклад, дитина є внуком бабусі й дідуся, яких відвідує в селі, сином своєї матері й пасинком вітчима, молодшим братом сестри й старшим стосовно брата. Таким чином, соціалізація в сім'ї об'єктивно буває різною. Ця відмінність зумовлюється також особливостями сприйняття дитиною своєї формальної ролі: старшої, середньої, молодшої чи єдиної дитини (А.Адлер, Р.Річардсон, У.Тоумен, А.Фромм, М.Швейцар), намаганням знайти свою неповторну ідентичність, нішу в сім'ї (А.Адлер, Г.Крайг) та ін. Мають значення також стать сиблінгів, різниця у віці. До неформальних ролей відносять роль слухняної дитини, юного генія, надії родини та ін.

Сім'я як система встановлює правила поведінки для регулювання своєї життєдіяльності. *Правила* (норми у вузькому значенні цього слова) диктують специфіку відносин між сім'єю та соціальним оточенням, а також між підсистемами всередині сім'ї, визначають, хто і як бере участь у взаємодії [3]. Правила можуть стосуватися як режиму дня, так і можливості відкритого вираження почуттів. Відсутність правил і норм призводить до хаосу в сімейній системі, а також становить серйозну небезпеку для психічного здоров'я членів сім'ї. Багато дітей і підлітків з делінквентною поведінкою виростили в сім'ях, які характеризуються хаотичністю.

Нечіткість правил і норм, їх замовчування, необов'язковість сприяють зростанню тривоги в членів сім'ї і можуть призводити до стресів, а також гальмувати розвиток як усієї сімейної системи, так й окремих її членів. Правила дозволяють членам сім'ї орієнтуватися в реальності й надають стійкості сім'ї в цілому завдяки тому, що кожен знає свої права й обов'язки. Нерідко саме дефіцит правил стає головним джерелом образ і конфліктів (напр., скарги матері на те, що діти і чоловік мало допомагають їй і не відгукуються на її прохання). У таких сім'ях завжди відсутні чіткі правила, прийняті всіма членами сім'ї.

Сімейні правила взаємодії встановлюють зовнішні (між сім'єю і соціальним оточенням) і внутрішні (між підсистемами) *кордони сім'ї* [15]. Наприклад, батьківська підсистема передбачає прийняття певних рішень щодо дитячої підсистеми. Кожна сім'я, окрім цього, напрацьовує свої власні правила. За ступенем проникливості виокремлюють кордони чіткі, ригідні й дифузні. *Чіткі кордони* – найбільш допустимі. Визначено обов'язки й сфери відповідальності кожного. Члени сім'ї підтримують, опікають і разом із тим допускають певну автономію, забезпечують рівновагу приналежності й індивідуалізації. *Ригідні, або жорсткі кордони* ізолюють членів сім'ї один від одного, а в окремих випадках – від суспільства. Члени сім'ї автономні, немає узгодженості й пристосування. Проте екстремальний стрес здатен згуртувати їх. Характерні слова в таких сім'ях: «Не заважай, у мене своїх проблем вистачає», «Займись справою». Саме ці сім'ї найчастіше звертаються за допомогою до психолога. Ознаками *дифузних, або розмитих кордонів* є надлишок узгодженості й пристосування, взаємозалежності й симбіозу. У дітей зникає можливість експериментувати, їхній розвиток сповільнюється. Підсистема подружжя зникає й розчиняється в підсистемі батьків. Унаслідок цього діти впевнені у своїх батьках, але не впевнені в собі, їм важко створювати відносини за межами сім'ї й утворювати власні сім'ї. Особливості *зовнішніх кордонів* відображають ступінь відкритості сімейної системи для контактів із зовнішнім світом. Занадто відкриті сімейні системи (за розмитих зовнішніх кордонів) схожі на «прохідний двір», куди в будь-яку хвилину можуть вторгнутися ззовні. Така сім'я не забезпечує необхідний рівень комфорту й психологічної безпеки для її членів. Але не менш небезпечна надмірна закритість системи, яка є наслідком її жорстких зовнішніх меж. Члени сім'ї з жорсткими зовнішніми межами, як правило, відрізняються підвищеною тривожністю, відчувають страх перед зовнішнім світом і можуть відчувати труднощі під час встановлення контактів з іншими людьми. У такій сім'ї занижені адаптивні ресурси й можливості виживання в змінному соціумі.

Правила можуть бути явні і неявні. Явні правила висуваються *відкрито*, наприклад: «Діти не повинні перебивати дорослих», «Стукай, пе-

ред тим, як відкрити двері». Неявні правила теж регулюють взаємини, але відкрито не розглядаються і не обговорюються, укладаються шляхом повторювання ситуацій у сім'ї: «Дівчатка виконують хатню роботу, а хлопці – майструють». Приховані правила передаються з покоління в покоління та, як правило, не усвідомлюються і являють собою стереотипи рольової взаємодії в батьківській сім'ї.

Сімейні правила містять норми, цінності сім'ї, традиції та ритуали, фіксують її структуру й кордони, а також правила щодо змін правил (мета-правила). Сімейна дисфункція часто виникає через відсутність правил про зміни [2].

Сімейні цінності – це ідеали, уявлення про сім'ю, її особливості, які схвалюються й культивуються в колі сім'ї, а також є важливим фактором регуляції взаємин між її членами. У сім'ї можуть знаходити відображення загальнодержавні цінності. Саме сім'я є первинним джерелом формування цінностей, які сприяють адаптації та соціалізації молоді [12]. *Традиції та ритуали* – повторювані узаконені дії із символічним змістом. Це дуже важливий фактор стабілізації системи, який зміцнює сім'ю й редукує тривогу її членів. Сімейним ритуалом може бути спільний сніданок або спільне святкування сімейних дат. Сім'ї з дефіцитом традицій і ритуалів, як правило, роз'єднані, а члени цих сімей страждають від ізоляції і тривоги. Спостереження показують, що, наприклад, смерть одного з членів сім'ї може призвести до серйозних наслідків для здоров'я інших у тих сім'ях, де ритуали спільного горювання, оплакування, поминання відсутні. Терапевтові в цих випадках доводиться спільно з родиною створювати або вибудовувати цей важливий елемент функціонування системи.

Для забезпечення дотримання сімейних норм і правил кожна сімейна система виробляє набір *санкцій*, тобто механізмів, з допомогою яких група повертатиме або спрямовуватиме свого члена на шлях дотримання норм. Санкції виокремлюють заохочувальні й каральні, позитивні й негативні, на зразок позитивних і негативних погладжувань (Е.Берн). У цьому контексті актуальною є народна мудрість: «Що поливаємо, те і маємо». Негативне погладження негативної поведінки тільки підсилуватиме її. Тому варто у всьому знаходити позитивний сенс і давати парадоксальні погладження. Наприклад, упертість тлумачити як цілеспрямованість й акцентувати саме на останньому.

Не менш важливою детермінантою виховання є динаміка подружніх стосунків, а також те, на якій стадії подружнього життя народилася дитина [6, 17]. *Динаміка взаємин подружжя* вказує не лише на специфіку сімейної взаємодії, а й на якість виховного процесу, тип ставлення батьків до дитини. З погляду перинатальної сімейної психотерапії доцільніше виділяти стадії життєвого циклу сім'ї, виходячи з того, яким чином подружжя вирішує конфліктні ситуації. Керуючись цим, учені виділили

шість стадій розвитку подружньої підсистеми [6]: стадія дошлюбних відносин; стадія конфронтації; стадія компромісів; стадія зрілої подружньої підсистеми; стадія кризи середини життя (експериментування з незалежністю); стадія «ренесансу» подружніх відносин.

Незапланована, випадкова вагітність у *період дошлюбних стосунків* може стати своєрідним каталізатором вступу у шлюб. Досить часто вкладання шлюбного договору й створення сім'ї безпосередньо пов'язане з нагітністю й очікуванням пологів. При цьому дитина часто не становить для молодої жінки особливої цінності, а є лише засобом вирішення особистих проблем. Тому спостерігаються труднощі формування раннього діалогу матері й немовляти, які значно посилюються, якщо дитина не виправдовує покладених на неї надій. Її виховання, як правило, здійснюється за типом гіпопротекції, характеризується несвідомим або свідомим неприйняттям малюка матір'ю. Підкреслюється нерозвиненість батьківських почуттів, виховна невпевненість.

Друга стадія (конфронтації) настає, коли молодята починають жити разом. Кожний з них має певні звички, погляди на обов'язки й стереотипи взаємин чоловіка і дружини. Будуючи сім'ю, кожен спирається на свій досвід, отриманий у сім'ях батьків. Часто ці уявлення суперечливі, що призводить до конфліктів. Тільки почавши сумісне життя, молодята зі здивуванням відзначають, що обранець (обраниця) надто відрізняється від того образу, який вони собі створили. Ступінь розбіжності очікувань і реальності визначає рівень конфліктності відносин. Вагітність і народження дитини в цій ситуації, як правило, не укріплюють, а розхитують сім'ю. Надії на те, що народження дитини допоможе поліпшити стосунки, зазвичай не збуваються.

К.Вітакер справедливо зазначає, що під час вагітності мати послаблює зв'язок з батьком і все більше захоплюється значущим іншим, тим, що росте в її утробі [5]. А «неприв'язаний» батько знаходить собі іншу прихильність – гроші, секретарку, нову машину або власну матір. Коли дитина народжується, мати прив'язується до неї ще сильніше. Батько ще більше вимушений прилучитися до чогось на стороні, поки дитині не виповниться приблизно півтора року. І тоді мати повертається до батька, а його немає поряд. Вона почувається самотньою. У такій ситуації ранній діалог матері з немовлям характеризується достатньою глибиною й взаєморозумінням, проте невирішені конфлікти з чоловіком, його компенсаторна поведінка роблять жінку тривожною, емоційно нестійкою, що позначається і на стосунках у діаді мати – дитина. Часто це виражається в необґрунтованих невротичних побоюваннях за стан здоров'я дитини, фобії її втрати. При цьому можливе формування як нестійкого типу виховання, так і потуральної гіперпротекції. Якщо дитина дуже схожа на батька, з яким мати перебуває в конфлікті, імовірний розвиток емоційного нехтування.

Третя стадія (компромісів) знаменується закінченням протистояння. Страх утратити подружнього партнера змушує йти на поступки, приймати його таким, яким він є насправді, зі всіма недоліками й перевагами. Щоб поліпшити відносини, партнери вже не стільки намагаються змінити іншого, скільки змінюють себе. Спільними зусиллями визначаються і приймаються сімейні ролі, права й обов'язки. У цей період подружжя починають більше розуміти, поважати один одного. Відносини поступово стають усе більш і більш конструктивними. Спроби свідомо чи несвідомо відтворити батьківську сім'ю нарешті відкинуті. Починається будівництво по-справжньому нової сім'ї, що має свої смаки, ритуали, звичаї, традиції. Сумісна творчість захоплює, об'єднує ще більше. І її вершиною може стати спільне прагнення мати дитину, а також діяльність, спрямована на досягнення цієї мети. Новонароджений у такій сім'ї бажаний, улюблений. Для батьків він є самостійною цінністю, а не засобом маніпуляції, що дозволяє вирішувати особисті проблеми. Стабільність стосунків батьків, пронизаних взаєморозумінням, любов'ю і подякою один одному – головний гарант безпеки немовляти. На цій стадії умови формування раннього діалогу немовляти і матері найбільш сприятливі. Саме тепер у разі народження дитини правомірно говорити скоріше не про діаду, а про тріаду «мати – немовля – батько». Це пов'язано з тим, що у такому випадку батько не відчуває себе зайвим і зазвичай так само, як і мати, встановлює ранній діалог з дитиною. Умови сприятливі для формування гармонійного сімейного виховання.

Четверта стадія (зрілої подружньої підсистеми) характеризується стабільністю й усіма особливостями, характерними для завершального етапу попередньої стадії. Не дивно, що після народження малюка на попередній стадії, що приносить стільки радості, через деякий час у подружжя виникає бажання мати ще одну дитину. На стадії зрілої сім'ї народження дітей відбувається в сприятливій ситуації для формування раннього діалогу немовляти з батьками, гармонійного виховання.

П'ята стадія (експериментування з незалежністю) часто збігається з періодом особистісної кризи середини життя одного або обох із подружжя. До цього часу діти підросли, стосунки у подружжя стали звичними, рутинними, втратили гостроту. Несвідомий страх того, що половина життя, що залишилася, суцільно складатиметься з виконання сімейних і службових обов'язків, примушує до пошуку змін. Людина нерідко намагається вийти за рамки свого життєвого сценарію, помінявши роботу, сім'ю, місце і навіть країну проживання. Якщо до цього часу сімейне життя було гармонійним і чоловік був уважний до своєї половини, то він своєчасно зрозуміє, що з улюбленою людиною не все гаразд і допоможе їй подолати кризу. Інакше виникне реальна загроза розриву. Спроби запобігти йому за допомогою вагітності й пологів до успіху майже ніколи не

приводять. Ранній діалог з дітьми, які народилися в результаті такої спроби, має недоліки, що нагадують у народжених на стадії дошлюбних стосунків. Аналогічні й відхилення сімейного виховання.

Шоста стадія (ренесансу) – завершальна стадія розвитку сімейних відносин, на якій може народитися дитина. Якщо сім'ї вдалося пережити кризу, то стосунки подружжя стають ще ближчими й довірливими. Саме в цій ситуації може виникнути бажання народження ще однієї дитини. Так народжуються діти, які мають братів і сестер, старших на 5–10 років. Новонароджені – улюбленці, їх поява на світ тішить усіх, включаючи сестер і братів. Сімейна ситуація сприяє формуванню раннього діалогу, сімейне виховання таких дітей найчастіше відбувається адекватно, рідше за типом потуральної або домінуючої гіперпротекції.

Повертаючись до аналізу соціально-психологічних чинників сімейного виховання, відзначимо *стиль виховання* в сім'ї, тобто переважаючий стиль основного вихователя-соціалізатора (напр., матері) і допоміжних соціалізаторів (бабусі, батька тощо). В основі стилю виховання знаходяться установки батьків і ставлення батьків до дитини. У цій складній взаємопов'язаній системі «установки – ставлення – стиль» неабияку роль відіграють мотиви народження дитини, бажаність дитини, історія становлення батьківської ідентичності. Усе перераховане також відносимо до чинників сімейного виховання.

Стиль спілкування в сім'ї традиційно вважається одним з основних факторів сімейного виховання й соціалізації особистості. Усе, що відбувається в сім'ї, це – спілкування, як стверджують П.Вацлавік, А.Варга. Мається на увазі особистісно-інтимна значущість спілкування; відкритість сімейної комунікації найближчому соціальному середовищу, домінування сімейних інтересів; неформальність відносин між членами сім'ї; особливе вираження таких механізмів, як емпатія, ідентифікація, рефлексія, прийняття; особлива значущість стосунків з батьками і батьків між собою.

Висвітлюючи соціально-психологічну специфіку розвитку й становлення особистості, слід зазначити також і про *спосіб життя сім'ї* (альтруїстичний/споживацький, здоровий/з узаалежненнями тощо). Це поняття визначає всю систему цінностей, установок, потреб і мотивів сім'ї, зорієнтовану на реальні можливості її життєзабезпечення.

Т.Андреєва вважає, що у вихованні дитини в батьківській сім'ї велику роль відіграє також *співвідношення дітей і дорослих, які турбуються про них*, розвивають і виховують [3]. Історичний аналіз сімей на Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. вказує на присутність у привілейованих прошарках суспільства великої кількості дорослих (родичі, гувернантки, учителі, няні, вихователі), що збагачувала дітей емоційним, інтелектуальним і передовсім соціальним досвідом. У сучасній нуклеарній сім'ї кількість дорослих-опіку-

нів також перевищує чисельність дітей, але вже за рахунок однодітності. Значно зростає енергетичне, матеріальне, часове навантаження на дорослих.

Виховання підростаючої особистості, вибір нею життєвого шляху зумовлюється й *життєвим досвідом та інтересами попередніх поколінь* [10, 16, 18]. Більшість симптоматичних паттернів, таких як алкоголізм, інцест, фізичні симптоми, насилля й суїциди, часто повторюються із покоління в покоління. Дослідження таких паттернів допомагає сім'ї зрозуміти, які способи адаптації вона використовує, й уникнути повторення неприємних моделей, засвоївши інші способи вирішення ситуації. Спадок «сімейних програм» може вагомо впливати на очікування й вибори в теперішньому. Так, наприклад, у жінки, яка виросла в розлученій сім'ї, у якої в декількох поколіннях були матері-одиначки, може сформуватися готовність самій народити й виховувати дитину або готовність до розлучення («виховувати самій не страшно»).

Для аналізу еволюційних процесів сімейної системи використовують такі поняття: сімейний міф, сімейна історія, життєвий цикл сім'ї, сімейна легенда. *Сімейна історія* – поняття, що відноситься до історичного контексту сім'ї і описує хронологію значущих подій життя сім'ї протягом кількох поколінь. Е.Ейдеміллер для роботи із сімейною історією увів термін «тема», під яким він розуміє специфічну, емоційно навантажену проблему, навколо якої формується періодично повторюваний у сім'ї конфлікт. Тема визначає спосіб організації життєвих подій і зовні проявляється в стереотипах поведінки, які відтворюються з покоління в покоління [7]. Вивчення феномену дрейфу поведінкових стереотипів розпочав М.Боуен, який установив, що в сім'ї з покоління в покоління спостерігається накопичення й передача дисфункційних паттернів, що може стати причиною індивідуальних труднощів у членів сім'ї. Ці спостереження були розвинені й зафіксовані в його концепції трансмісії.

Сімейні міфи (легенди, контомінації), тобто стійкі переконання, які поділяють усі члени сім'ї. Іншими словами, міф – складний феномен, спільне для членів сім'ї знання, яке є немов продовженням речення «Ми – ... сім'я». Для позначення цього поняття використовуються такі терміни, як «образ сім'ї», «образ ми», «вірування», «переконання», «сімейне кредо», «узгоджені очікування», «наївна сімейна психологія». Це знання актуалізується тоді, коли до сім'ї приєднується стороння людина або в ситуації порушення сімейного функціонування. Як правило, це знання недостатньо усвідомлюється членами сім'ї. Функція сімейного міфу полягає у приховуванні від свідомості інформації, яка відкидається, про сім'ю в цілому та про її членів. Таким чином, можна сприймати сімейний міф як своєрідний механізм психологічного захисту, який виконує функцію оберегу і сприяє підтримці цілісності сімейної системи [6]. Формується міф упродовж життя трьох поколінь.

На думку В.Сатір, саме сімейні міфи утримують життя сім'ї в певних межах і, відповідно, руйнування сімейних міфів призводить до сімейного дисбалансу. Сімейні міфи можуть мати зв'язок із соціокультурними міфами, ідеальними уявленнями про подружнього партнера, сімейне життя чи виховання дітей тощо. Наприклад, «У нас однакові погляди на світ», «Ми – дружня сім'я», «Окреме проживання (народження дитини, зміна роботи та ін.) вирішить усі сімейні негаразди» тощо [19].

Психотерапевтична практика засвідчує про схильність клієнтів уявляти свої сім'ї, ніби ілюструючи поширені варіанти висловів: «Моя хата скраю», «Ми бідні і нещасні», «Краще вмерти, ніж здатися», «Ми покликані врятувати світ» та ін. (А.Варга). Важливо зазначити: люди, які перебувають під впливом міфу, сприймають реальність саме в категоріях міфу. Так, реальність у сприйманні учасників «героїчного» міфу має бути трагедійною й супроводжуватися відповідними емоціями. Герої мають переживати сильні почуття: вони не відчувають смутку, а переживають справжнє горе. Не просто радість, а триумф, не просто журба, а туга. Тобто з кожного міфу випливають свої правила. Так, учасникам міфу «рятувальників» необхідні ті, кого слід рятувати, і ці останні мають демонструвати безпорадну поведінку. Цей міф найкраще підходить для сімей з алкогольною узалежненістю. Щоб сім'я алкоголіків існувала довго, у ній має мати місце міф про спасіння. Є алкоголік, він дисфункціональний, і обов'язково в сім'ї має бути гіперфункціонал, який його рятує: терпить приниження, виводить із запоїв та ін. Бувають ситуації, коли чоловік п'є, а дружина хворіє, тоді вони по черзі рятують одне одного. Коли п'ють обоє, тоді розподіл функцій рятувальника відбувається в часі [4].

Негативний вплив сімейних міфів полягає в тому, що сім'я стає ригідною: вони перешкоджають її нормативним змінам, пов'язаним з динамікою життєвого циклу сім'ї. Так, міф про винятковість сім'ї може виявитися компенсаторною стратегією в першому поколінні, коли бажання піднести себе, можливо, як реакція на минулі проблеми, актуалізує потужну, але реалістичну мотивацію досягнення. Однак у наступних поколіннях цей міф, усе більше перетворюючись на відірвану від реальності центральну сімейну цінність («Ми повинні бути найкращими завжди і скрізь»), здатний призвести до тяжких нарцистичних розладів члена(ів) сім'ї та повної непродуктивності їхніх дій.

Сімейна легенда – це інтерпретація окремих подій, що спотворює реальні факти сімейної історії, дозволяє підтримувати міф про сімейне благополуччя [10]. Сімейна легенда виконує захисну функцію. На відміну від сімейного міфу, сімейна легенда усвідомлюється як неправда, спотворення інформації (наприклад, легенда про подружню вірність за наявності зради, легенда про природну смерть суїцидента та ін.). З часом сімейна легенда може стати частиною сімейного міфу.

Сімейний сценарій – зумовлені сімейною історією, повторювані з покоління в покоління паттерни взаємодії. Поняття «сімейний сценарій» бере початок від ідей теорії М.Буена про трансмісії [16].

Вагомим чинником сімейного виховання постають *індивідуальні особливості подружжя*: темперамент, характерологічні особливості, психологічні проблеми та потреби [22].

Сімейне виховання зумовлюється також *особистісним, моральним, інтелектуальним і творчим потенціалом сім'ї*, тобто всією сукупністю позитивних людських якостей дорослих членів сім'ї – моральних, вольових (наявність/відсутність лідерських якостей, мужність, здатність постояти за себе й за дітей), емоційних (теплота/холодність у стосунках), інтелектуальних (рівень розвитку інтелекту старших), культурних (освіта, особливості культури, етнічні особливості), пізнавальних і творчих [20]. Особливо слід відзначити *психолого-педагогічний потенціал батьків*, до якого віднесемо [21, 24]:

- *уявлення батьків про еталони вихованої особистості*. Зазвичай удосконалення педагогічних здібностей батьків відбувається вже у процесі виховання. У такому випадку за еталон вихованої особистості батьки вважають проєкцію досвіду власного виховання. Цей ефект визначає весь подальший розвиток знань, ставлень та установок батьків;
- *установки подружжя щодо виховання дітей* – суб'єктивні орієнтації індивідів як членів малої групи стосовно тих чи інших соціальних об'єктів, цінностей, що зумовлюють певні (моральні, етичні, ставоворольові, правові та ін.) норми поведінки своїх дітей;
- *рівень домагань батьків стосовно дитини*, тобто рівень складності виховних завдань, обраних подружжям, на виконання яких вони претендують; конкретний результат, який батьки намагаються отримати, виховуючи доньку або сина;
- *обізнаність із сучасними моделями розвитку й виховання дитини*;
- *знання індивідуальних і вікових особливостей та можливостей дитини*;
- *відкритість до нового досвіду, дієвість*.

Ефективне й успішне розв'язання багатьох питань сімейного виховання безпосередньо пов'язане також із *соціальною зрілістю батьків, готовністю до батьківства, досвідом виховання у власних сім'ях* та ін.

У підсумку зауважимо, що запропонований перелік детермінантів виховання підростаючої особистості в сім'ї не вичерпує себе й потребує подальших наукових розвідок й узагальнень. Відзначимо всезростаючий вплив засобів масової інформації й Інтернету на становлення як самих батьків, так і їхніх дітей. Уже сьогодні Інтернетсоціалізація конкурує із сімейними впливами, знецінюючи цінність емоційної складової сімейного

спілкування й ставлячи під сумнів авторитет батьків. Відтак важливим завданням інституту батьківства є формування в дитини імунітету щодо різноманітних негативних впливів та перверсій, якими навантажений сучасний соціум.

Питання для самоконтролю

1. Сформулювати предмет та завдання курсу «Психологічні проблеми сімейного виховання».
2. Обґрунтувати зв'язок курсу «Психологічні проблеми сімейного виховання» з іншими галузями наукового знання.
3. Висвітлити історію становлення психології сімейного виховання у вітчизняній психології на початку ХХ століття.
4. Охарактеризувати основні напрями досліджень психологічних проблем сімейного виховання на сучасному етапі розвитку психологічної науки.
5. Указати на основні параметри структури сім'ї.
6. Проаналізувати психологічні особливості сім'ї з порушеною рольовою структурою.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Передсоціалізація: поневолення і захист прив'язаністю (О.Петрунько). Ознаки завершення періоду передсоціалізації.
2. Завдання, функції первинної і вторинної соціалізації.
3. Соціально-психологічна інтерпретація виховної функції батьків.
4. Інтернетсоціалізація як норма розвитку і виховання сучасної дитини.
5. Психологічна безпека особистості й Інтернетсоціалізація.

Література

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов /А. Адлер ; [пер с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Н.Аккерман // Семейная психология : хрестоматия / сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В.Александрова, В. Юстицкис. – С. Пб. : Речь, 2007. – С. 16–24.
3. Андреева Т. В. Семейная психология : учебное пособие / Т. В. Андреева. – С. Пб. : Речь, 2004. – 244 с.
4. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия : краткий лекционный курс / Варга А. Я., Дабкина Т. С. – С. Пб. : Речь, 2001. – 144 с.
5. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта / К. Витакер. – М. : Класс, 2004. – 208 с.
6. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособие для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. – С. Пб. : Речь, 2003. – 336 с.
7. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. – С. Пб. : Питер, 2008. – 672 с.
8. Ждан А. Н. История психологии : учебник / А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
9. Корольчук М. С. История психологии : навчальний посібник / Корольчук М. С., Криворучко П. П. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 248 с.

10. Крюкова Т. Л. Психология семьи : жизненные трудности и совладение с ними : учебное пособие / Т. Л. Крюкова, М. В. Сапорова, Е. В. Куфтяк. – М. : Речь, 2005. – 240 с.
11. Ліщинська О. А. Інформаційно-психологічна безпека : концепція соціокультурного імунітету : монографія / О. А. Ліщинська. – Івано-Франківськ : Кузів Б. П., 2013. – 144 с.
12. Лютак О. З. Функціонально-рольова структура сучасної сім'ї / О. З. Лютак // Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 98–106.
13. Литвин-Кіндратюк С. Д. Етнопедагогічна культура у структурі загальної компетентності батьків / С. Д. Литвин-Кіндратюк // Обрії, 2005. – Т.1(20). – С. 31–32.
14. Марцинковская Т. Д. История детской психологии : учеб. пособие / Т. Д. Марцинковская. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 272 с.
15. Минухин С. Техники семейной психотерапии / Минухин С., Фишман Ч. – М. : Класс, 1998. – 304 с.
16. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Г. Навайтис. – Воронеж : НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.
17. Олифирова Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирова Н.И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велета Т. Ф. – С. Пб. : Речь, 2007. – 360 с.
18. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силаевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
19. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту / В. Сатир. – М. : Апрель Пресс, Эксмо, 2002. – 320 с.
20. Федоришин Г. М. Становлення особистості у батьківській сім'ї в умовах трансформації сучасного суспільства / Федоришин Г. М. // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т.9. – Ч.2. – С. 351–357.
21. Федоришин Г. М. Соціально-психологічні характеристики сучасної сім'ї / Федоришин Г. М. // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К. : Логос, 2008. – Т. 7, вип. 15. – С. 300–304.
22. Уэддел М. Семья и ее динамика / М. Уэддел // Семейная психология : хрестоматия / сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкий. – С. Пб. : Речь, 2007. – С.47–57.
23. Черников А. В. Системная семейная терапия : Интегративная модель диагностики / А. В. Черников. – М. : Класс, 2001. – 208 с.
24. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
25. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Мысль, 1985. – 575 с.

Тема 2. ІНСТИТУТ БАТЬКІВСТВА ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Батьківство як соціально-психологічний феномен. Становлення батьківської ідентичності у чоловіка. Специфіка впливу батька на розвиток і виховання дитини. Вплив матері на розвиток і становлення особистості. Особливості виховання в сім'ї хлопчиків та дівчаток батьками різної статі. Вклад прабатьківської сім'ї в соціальний розвиток дітей

2.1 Батьківство як соціально-психологічний феномен

Проблема батьківства постає особливо гостро через неоднозначне розуміння цього феномену в сучасній психолого-педагогічній літературі. Питання про природу батьківських почуттів і взаємин з точки зору буденної свідомості, як зазначає І.Кон, є самоочевидним: батьки, принаймні матери, – головні й природні вихователі дитини; їхня поведінка детермінується потребою в продовженні роду, а відсутність або нерозвиненість батьківських почуттів – не що інше, як порушення або перекручення цієї універсальної біологічної та соціально-моральної норми. Порівняльно-історичні дані переконливо засвідчують, що сучасні життєві уявлення про це питання не є універсальними, отже, батьківство, як ми його сьогодні розуміємо, – продукт тривалого й вельми суперечливого історичного розвитку [16].

Зміну уявлень про батьківство та його функції можна простежити за переважальними типами ставлення батьків до дітей упродовж розвитку людства [32].

Інфантицидний – дітовбивство, насилля (з давніх часів до V ст. н.е.). Інфантицид почав вважатися вбивством людини з 374 р.

Залишаючий – дитину віддають годувальниці, у чужу сім'ю, в монастир тощо (IV–XVII ст.).

Амбівалентний – діти не вважаються повноправними членами сім'ї, їм відмовляють у самостійності, індивідуальності, у випадку опору жорстоко карають (XIV–XVIII ст.).

Нав'язливий – дитина стає ближчою батькам, її поведінка суворо регламентується, внутрішній світ контролюється (XVIII ст.).

Соціалізуючий – зусилля батьків спрямовані на підготовку дітей до самостійного життя, формування характеру; дитина для них – об'єкт виховання й навчання (XIX – поч. XX ст.).

Допомагаючий – батьки прагнуть забезпечити індивідуальний розвиток дитини з урахуванням її схильностей і здібностей, намагаються налагодити емоційний контакт (середина XX ст. – теперішній час).

У вітчизняній науці питання батьківства інтенсивно розробляється у працях А.Антонова, А.Варги, В.Дружиніна, Л.Обухової, Р.Овчарової, А.Співаковської, В.Століна, Л.Шнейдер та ін. На особливостях прояву батьківства акцентує увагу І.Кон у книзі «Етнографія батьківства. Батьківство як соціокультурний феномен». Вивчення материнства як психологічного феномену розпочалося у вітчизняній психології порівняно недавно. До проблеми материнства звертаються В.Брутман, Н.Самоукіна, М.Радіонова, О.Ворошніна та ін. Створено фундаментальну психологічну теорію материнства (Г.Філіпова).

Батьківство – соціально-психологічний феномен – емоційно й ціннісно забарвлена сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як родителя, що реалізується у всіх проявах поведінкової складової батьківства [22].

Батьківство можна розглядати на двох рівнях: як складне комплексне суб'єктивно-особистісне утворення і як надіндивідуальне ціле, яке, як правило, є сукупним, тобто включає двох людей – батька і матір. Якісною межею, що розділяє рівні, є народження дитини. Таким чином поняття «батьківство» є надіндивідуальним цілим, що виходить за рамки індивіда, тоді як «материнство» і «батьківство чоловіка» стосуються окремої особистості.

Як інтегральне утворення особистості батьківство включає: ціннісні орієнтації подружжя (сімейні цінності); батьківські установки й очікування; батьківське ставлення; батьківські почуття; батьківські позиції; батьківську відповідальність; стиль сімейного виховання (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1. Структура батьківства (за Р.Овчаровою)

Загальними положеннями, що характеризують компонентну структуру батьківства, є такі [22].

1. Усі компоненти мають три складові: когнітивну, емоційну й поведінкову, які є психологічними формами прояву батьківства. *Когнітивний компонент* – це усвідомлення батьками зв'язку з дітьми, уявлення про себе як про батька, уявлення про ідеальних батьків, образ чоловіка (дружини) як родителя спільної дитини, знання батьківських функцій, образ дитини. *Емоційний* – це суб'єктивне відчуття людини себе як родителя, батьківські почуття, ставлення до дитини, відношення до себе як до батька, ставлення до подружнього партнера як до родителя. *Поведінковий* – це вміння, навички й діяльність родителя щодо догляду, матеріального забезпечення, виховання та навчання дитини, взаємини з чоловіком (дружиною) як з родителем дитини, стиль сімейного виховання.
2. Компоненти батьківства пов'язані один з одним в єдину структуру за допомогою взаємозумовлених складових елементів (когнітивного, емоційного і поведінкового).
3. Квінтесенцією, сукупним виразом усіх компонентів, найбільш доступним для спостереження є стиль сімейного виховання.
4. Кожен компонент містить певну формовану частину – педагогічний компонент, впливаючи на який можна здійснювати корекційно-розвивальний вплив.

Деякі вчені наголошують на неоднозначності когнітивного компонента батьківського ставлення, який стосується образу дитини. Виокремлюють чотири його варіанти. По-перше, уявлення батьків про дитину може бути *адекватним*, – це, як правило, найбільш повне знання психічних, характерологічних особливостей дитини, її інтересів, захоплень, здібностей, урахування індивідуальних особливостей дитини. По-друге – *неадекватним*, яке проявляється в нав'язуванні дитині уявлень про її безпорадність і залежність, неможливість існування без батьків (А.Адлер), приписування ролі «маленького», «молодшого». Така тенденція позначається в психології терміном «інфантилізація дитини». У такому випадку батьки бачать дитину молодшою за свій вік, її інтереси, захоплення видаються дитячими, несерйозними. По-третє – *викривленим*, яке викликає недооцінку психофізичних даних дитини, приписуванням їй хворобливості (*інвалідизація* за В.Гарбузовим). Четвертий варіант уявлення батьків про дитину визначається вченими як *соціальна інвалідизація* (висока моральна вимогливість (Е.Ейдеміллер), тривога за майбутнє дитини, приписування соціальної неуспішності, ролі «маленького поганця» (О.Соколова), зневіра в майбутньому дитини (В.Гарбузов)). Дитина бачиться непристосованою, неуспішною, відкритою до деструктивних впливів, що призводить до відсутності довіри й почуття досади в батьків. Термін «інвалідизація» вжи-

вається, виходячи з етимології слова – «інвалід» – неповноцінний, непрацездатний, слабкий, непридатний. У такому випадку дитині приписується надмірна хворобливість, відставання в розумовому й фізичному розвитку, особистісна неспроможність.

У період становлення батьківство є нестійкою структурою, яка виявляється у відсутності узгодженості деяких компонентів в обох батьків, періодичному виникненні конфліктних ситуацій, більшій рухливості структури (у порівнянні з розвинутою формою батьківства). Становлення характеризується узгодженням уявлень чоловіка і дружини щодо ролі батьків, функцій, розподілу відповідальності, обов'язків, тобто в цілому про батьківство. До моменту появи дитини на світ узгодження уявлень відбувається на «теоретичному» рівні, проявляється це в побудові майбутнього, мріях, фантазуванні, плануванні. З появою дитини узгодження уявлень отримує «друге народження», коли теорія починає втілюватися в практику [4]. Здобутий досвід змінює образ ідеального родителя й наближує його до Я реального, відтак самооцінка батька підвищується і він виявляє готовність до оптимальних емоційних контактів з дитиною. Таким чином, загальна картина сімейного виховання багато в чому детермінується тим, як люди уявляють собі батьківство ще до того, коли вони реально стали батьками. Розвинена форма батьківства характеризується відносною стійкістю, стабільністю й реалізується в комплементарних динамічних проявах батьківства.

Виокремлюють зовнішні і внутрішні чинники формування батьківства. Зовнішні чинники, що детермінують формування батьківства, можна об'єднати в три групи. Це чинники макросистеми (суспільні впливи), мезосистеми (вплив батьківської сім'ї) і мікросистеми (вплив власної сім'ї).

Суспільний вплив необхідно розглядати як соціальне регулювання народжуваності, як соціальне управління, тобто систему цілеспрямованого впливу з боку державних органів на репродуктивну мотивацію сім'ї, спрямованість, матеріальне й моральне стимулювання народжуваності в рамках демографічної політики. Неформальний, опосередкований вплив суспільства здійснюється через комплекс соціальних впливів, що відображаються в системі ціннісних орієнтації та установок індивіда, тобто через засоби масової інформації, твори мистецтва і культури, соціальні очікування і стереотипи, через вплив репродуктивних норм, які входять у систему репродуктивних установок особистості. Якщо вплив політики держави щодо народжуваності є очевидним, то решта впливів залишаються недостатньо усвідомленими, стихійними. Таким чином, суспільний рівень впливів задає для особистості певні зразки батьківства, «налаштовує» індивіда на весь комплекс почуттів та обов'язків, пов'язаних з вихованням нового покоління, які, заломлені через особливості особистості кожного з подружжя, їх ціннісно-мотиваційну сферу, а також досвід,

отриманий у батьківській родині, дають початок формуванню батьківства в кожному конкретному випадку. Як педагогічний компонент формування батьківства на рівні суспільства, на думку Р.Овчарової, можна виділити усвідомлення особистістю неформальних впливів з боку суспільства [22].

Батьківська сім'я є первинним соціальним середовищем індивіда, де він отримує перший соціальний досвід, зокрема щодо реалізації батьківської моделі поведінки. Батьки, як правило, є для індивіда значущими людьми, тому виконання ними батьківської ролі, частково усвідомлене, а частково неусвідомлене, згодом копіюється у власній родині. Якими ми стали батьками значною мірою залежить від того, що ми бачили, пережили, відчули в поведінці власних батьків. Діти в закритих установах позбавлені можливості брати участь у сімейних стосунках. Однак І.Дубровіна та М.Лісіна не надають фатального значення спілкуванню дитини з її кривними родичами. Найбільш важливим вони вважають якісне забарвлення контактів дитини з дорослими, які про неї піклуються. Таким чином, більшість дослідників визнає вплив батьківської сім'ї як зразок або антиідеал.

В.Дружинін розглядає кілька гіпотез наслідування батьківської сім'ї. Перша полягає в тому, що подружжя відтворюють у своїй родині ті засоби виховання, які використовували їхні батьки до решти сиблінгів, а не до них самих. Згідно із цією гіпотезою найбільші труднощі повинні відчувати дорослі, які були єдиними дітьми в сім'ї. Вони мали б ставитися до дітей як до дорослих, як до своїх партнерів. Друга відтворює біблійну істину: діти ставляться до інших так само, як батьки ставилися до них [7].

Погляди різних учених на роль факторів мезорівня у формуванні батьківства приміряє позиція І.Кона, який відзначає, що наступництво поколінь завжди селективне (вибіркове): одні знання, норми і цінності засвоюються й передаються наступним поколінням, інші, які не відповідають умовам, що змінилися, відкидаються або трансформуються [16]. Педагогічним компонентом формування батьківства на цьому рівні може бути порівняльний аналіз особливостей батьківської та власної сімей з метою усвідомлення впливу з боку батьківської сім'ї.

Мікросистема факторного детермінування батьківства – це той рівень впливу на формування батьківства, на якому воно набуває остаточних рис. У взаємодії подружжя відбувається узгодження двох моделей батьківства – чоловіка і дружини. Крім того, на формування розвинутої форми батьківства та її реалізацію впливають умови життя сім'ї: виховна діяльність батьків регулюється умовами життя сім'ї та іншими індивідуально-особистісними властивостями батьків, різними в кожній конкретній сім'ї. Таким чином, узагальнюючи вплив рівня власної сім'ї на формування батьківства, можна виділити декілька факторів: спрямованість та індивідуальні особливості особистості; узгодження моделей батьківства

подружжя; конкретні умови життя подружньої сім'ї. Педагогічним компонентом мікросистеми факторних впливів у сенсі формування батьківства є узгодження теоретичних уявлень і динамічних моделей батьківства в обох партнерів шляхом розвитку комплементарності і розширення поведінкового репертуару родителя.

До внутрішніх чинників формування батьківства відносять індивідуально-типологічні особливості кожного з подружжя.

Таким чином, суспільство в цілому і батьківська сім'я зокрема задають зразок батьківства або певні межі варіабельності батьківства. Кожна конкретна особистість інтеріоризує зовнішню модель або її варіанту, пропускаючи зовнішній досвід через призму своєї спрямованості та особливостей, й узгоджує її надалі з моделлю батьківства подружнього партнера.

2.2 Становлення батьківської ідентичності у чоловіка

Здавна вважалося, і це підтверджують історичні та етнографічні джерела, що готовність до укладання шлюбу й прийняття його зобов'язань є показниками зрілої особистості, а здатність зачати дитину і виконувати роль батька – показником «чоловічої сили» і компонентом чоловічої ідентичності. У більшості традиційних суспільств «справжній чоловік» зобов'язаний мати сім'ю, дітей і бути здатним їх захищати та утримувати. І хоча традиційна батьківська роль передбачала захист і забезпечення сімейного укладу життя, чоловіки не виконували обов'язків із безпосереднього догляду й виховання дітей. Ці функції завжди вважалися жіночими. У міфологічній свідомості батько – це, насамперед, – персоніфікація влади і вищий духовний авторитет. Нормативний образ батька включав у себе кілька іпостасей: персоніфікація влади, годувальник, утримувач дисципліни, модель для формування гендерних ролей і приклад для наслідування синові, а також безпосередній його наставник у військовій та суспільно-трудовій діяльності. Згідно з названими критеріями суспільство оцінювало ступінь батьківської успішності: саме на них ґрунтувалася самоповага чоловіка. Сьогодні спостерігається тенденція до розширення традиційних уявлень про батьківство. І до батьків висуваються достатньо високі очікування не лише економічного або статусного забезпечення життя дитини, а й емоційно-психологічної участі в її проблемах.

Дж.Левін, відомий американський соціолог, зазначає, що в новому понятті батьківства поступово зникає лінія, яка розділяє сферу материнства від сфери батьківства, та демаркаційна лінія, яку провело суспільство і глибоко засвоїли індивіди. За нового формування батьківської ідентичності чоловіки почали усвідомлювати, що означає бути батьком, і робити для своїх дітей те, що завжди робили жінки. Проте «стати батьком» і

«бути батьком» – не одне і те ж, оскільки перехід до активної виховної діяльності в чоловіків не пов'язаний автоматично з народженням дитини, тим більше, що вони не знаходять моделей своєї поведінки в тому середовищі, у якому вирости. Такий стан справ зумовлює необхідність психологічного супроводу сучасного батьківства, вивчення психологічних особливостей становлення батьківської ідентичності в сучасних чоловіків, впливу динаміки змін образу чоловіка в ментальному полі суспільства на становлення батьківської ідентичності чоловіка та виконання ним батьківських функцій.

У психологічній науці сформувалося два підходи до вивчення батьківства, залежно від того, кого вважають об'єктом вивчення – дитину чи батька. Перший, найбільш поширений, підхід розглядає батьківство стосовно розвитку дитини (А.Адлер, Є.Абрамова, О.Захаров, Л.Обухова, Л.Островська, В.Каган та ін.), у другому підході виконання батьківської ролі розглядається через призму особистості батька. Тут досліджується самореалізація особистості в батьківстві (В.Анурін, Ю.Борисенко, Е.Еріксон, І.Кон та ін.), уводяться поняття «батьківська позиція», «батьківська роль», «статус батька», «батьківські норми», «стереотипи і вимоги», досліджується феномен батьківського «інстинкту», досліджуються почуття, образи Я, Я-концепція та інші особистісні характеристики, так чи інакше пов'язані з батьківством (Т.Андреєва, Н.Авдєєва, Ж.Годфруа, І.Льїн, І.Кон, Б.Кочубей, Р.Овчарова та ін.).

У розумінні феномену батьківської ідентичності поєднуються два його компоненти – материнство і батьківство, у яких зазвичай підкреслюються біологічні та соціальні зв'язки між подружжям і дітьми, включаючи шлюб і виховання дітей, залучення їх до культурних та духовно-етичних цінностей суспільства. Взаємозв'язки між батьками й дітьми також включають психологічний вимір: психологічну підтримку, фасилітацію психічного та особистісного розвитку, надання психологічної допомоги тощо. Традиційно мати ідеалізується; вважається, що материнський інстинкт є вродженим, що він робить жінку більш терплячою, емпатійною, розуміючою та неодмінно допомагає їй інтуїтивно відчувати, що необхідно дитині. Батько ж часто уявляється як відсторонена від цієї діади людина, котра лише відвертає увагу матері на себе та без її допомоги не може зрозуміти потреб дитини. К.Вігакер відводить батькові роль стороннього спостерігача під час вагітності дружини та догляду за малюком. Ця «невключеність», на його думку, провокує відчуття самотності в чоловіка [6]. А.Співаковська говорить про те, що формування батьківської ідентичності відбувається дещо пізніше від материнської, позаяк найбільшу прив'язаність до дитини батьки починають відчувати, коли діти вже підрости [27]. Однак життя інколи демонструє ситуації, які свідчать, що батько не тільки здатний з успіхом виконувати «материнські» функції, але й іноді

краще за жінку відчуває і задовольняє фізіологічні та психологічні потреби дитини, отримуючи від цього справжнє задоволення.

Ідентичність батька, за визначенням І.Кона, – це інтегральне психологічне утворення особистості батька, що включає усвідомлення родинного зв'язку з дітьми та почуття до своїх дітей, прийняття й виконання батьківської ролі, а також сприяє самореалізації, самоствердження, саморозвитку особистості батька [16, с.85]. До структури батьківської ідентичності відносять самооцінку як елемент Я-концепції, прийняття чи неприйняття батьківської ідентичності; соціальну оцінку оточуючих, яка базується на прийнятих у певному суспільстві соціальних стереотипах щодо виконання батьківської ролі, вимогах, яких належить дотримуватися, щоб відповідати статусу справжнього чоловіка і батька.

Ю.Євсєєнкова, розглядаючи батьківську ідентичність як етап соціалізації чоловіка в соціально-культурологічному аспекті, зазначає про значущість особистісного прийняття, інтерналізацію ідентичності батька конкретним чоловіком. Інтерналізована ідентичність – це компонент самосвідомості, відношення до того чи іншого аспекту життєдіяльності, яке «вбудовує» батьківство в самосвідомість особистості, її Я-концепцію та образи Я, в аспект взаємин, пов'язаних з оцінюванням своєї дитини, самооцінюванням себе як чоловіка, себе як батька [9]. Показниками самореалізації (адаптації до батьківської ідентичності) є: задоволеність своєю батьківською роллю; батьківська компетентність; відсутність проблем у взаємодії з дитиною; успішний розвиток дитини (утому числі її загальне емоційне благополуччя).

Сформована батьківська ідентичність, як психолого-педагогічний феномен, може стати основою для самореалізації чоловіка. Виконання батьком у зрілому віці батьківської функції (у вузькому сенсі – у ставленні до власних дітей і в широкому – турбуючись про молодше покоління суспільства, про їхнє майбутнє) становить один із пріоритетних напрямів особистісного розвитку (Е.Еріксон). Продуктивність, генеративність дорослої людини, що розуміється як допомога дітям в їх становленні, протистоять інертності, застою, особистісній деградації в зрілості. Досягнення нащадків, дітей, онуків, учнів роблять вагомий внесок у почуття особистісної самореалізації людини в старості. Таким чином, формування батьківської ідентичності в чоловіків є важливим не лише для повноцінного та гармонійного розвитку їхніх дітей, а й для розвитку особистості самого батька, для його самореалізації та особистісного самовдосконалення [4].

Батьківська ідентичність, як почуття й спрямована на дитину рольова позиція чоловіка, формується в процесі соціалізації під впливом низки соціально-психологічних факторів. Це, насамперед, власний позитивний досвід спілкування зі своїм батьком чи з людиною, яка його заміняла. О.За-

харов зазначає, що психологічна підготовка хлопчика до майбутньої ролі батька, яка відбувається за умови емоційної близькості та конструктивних стосунків із батьком, забезпечує в майбутньому тісний емоційний контакт з власною дитиною, підвищуючи задоволеність батьківською роллю [11].

Вагомим фактором є емпатійне ставлення до вагітної дружини (готовність до розуміння її страхів, бажань, очікувань та побоювань; психологічна підтримка й турбота про неї тощо). Перинатальні психологи відзначають як позитивний фактор становлення батьківської ідентичності присутність під час народження дитини (психологічна підтримка дружини під час пологів; розуміння процесу народження дитини як спільної праці обох батьків; розуміння пологів як зустрічі з дитиною, а не як «суто жіночої справи», сповненої болю тощо) і перший емоційно-позитивний контакт з дитиною (відчуття задоволеності собою, дружиною та дитиною; бачення в дитині окремої особистості; повага до її бажань і потреб).

Неабияке значення у формуванні батьківської ідентичності відіграє рід чоловіка, готовність до батьківства, бажання чоловіка бути батьком та сприйняття власного батьківства. Як уточнює Т.Андрєєва, свідоме бажання прийняти батьківську ідентичність поєднане з усвідомленням власної відповідальності за фізичний і психічний розвиток дитини та готовністю вкладати свої фізичні й психологічні сили й час задля благополуччя дитини тощо [3, с.34]. Якщо чоловік підготовлений до народження дитини, його становлення в ролі батька багато в чому визначається тим, як він сприймає цю подію: дитина як перешкода в досягненні життєвих цілей і перспектив; дитина стає можливістю самореалізації в ній, сприймається як нова життєва перспектива і мета.

Специфіку становлення батьківської ідентичності детермінують також такі фактори, як [1, 4, 16, 22]:

- очікування дружини стосовно чоловіка як батька, її позиція щодо участі батька в догляді та вихованні дитини (мати може стати або партнером, або перешкодою у становленні дитячо-батьківських взаємин);
- особливості подружніх стосунків (ступінь задоволеності шлюбом визначає внутрішню мотивацію батьківства, ставлення чоловіка до дитини, батьківський стиль виховання. Щасливе подружжя проявляє більше теплоти у стосунках, менше конфліктності та більше взаємодопомоги в догляді за дитиною);
- очікування дитини стосовно батька (ставлення дитини до батька, те, якою людиною дитина бачить батька, чи висловлює йому свої бажання й потреби);
- особливості фізичного та психічного розвитку дитини, її відповідність очікуванням і вимогам батька.

Батьківство детерміноване не лише культурними й особистісними факторами, а й ситуаційними чинниками – обставинами народження дити-

ни та особливостями сімейної ситуації тощо. Серед факторів, що ускладнюють цей процес, – психічне або соматичне неблагополуччя батьків, неготовність до виконання батьківської ролі, особистісні особливості, порушення родинної комунікації, пріоритет інших, наприклад кар'єрних, сексуальних цінностей над батьківськими тощо.

Становлення батьківської ідентичності в онтогенезі відбувається в декілька етапів [22]. Перший етап – це формування матриці батьківської ідентичності. Окрім культурного та соціального статусу чоловіка, особливості батьківської ідентичності визначаються ще й власною психічною історією. Протягом онтогенезу такі види досвіду, як взаємини з батьком (або особою, яка його заміняє) чи відсутність цих взаємин, осмислення та інтерпретація батьківства, специфіка подружніх стосунків, впливають на ставлення батька до своєї дитини, до свого батьківства. Другий етап – це вже початок власне психологічної адаптації до батьківської ідентичності, початок формування Я-концепції батька. Він настає в момент, коли чоловік дізнається, що дружина вагітна. Реакція чоловіка на цю звістку багато в чому визначається тим, як пройшов перший етап, тобто як формувалася матриця батьківського ставлення в онтогенезі. На відміну від матері, чие материнське почуття, прихильність до дитини формуються під час вагітності, у тому числі завдяки новому тілесному досвіду, у батька формування прив'язаності до майбутнього немовляти не пов'язане з новими тілесними відчуттями. Період вагітності дружини змінює самосвідомість чоловіка в сенсі прийняття ним нової соціальної ролі.

Третій етап пов'язаний з пологами та появою дитини на світ. Вагомим є присутність чоловіка, хай не поруч, на пологах, а вдома, в очікуванні повернення дружини і дитини. Перший крик дитини «вмикає» механізм не лише материнського, а й батьківського інстинкту. На четвертому етапі батько включається в процес догляду за дитиною і налагоджує з нею контакт. Ставши батьком і сповна адаптувавшись до цієї ролі, чоловік отримує унікальну можливість творчо змінити себе та навколишню дійсність.

2.3 Специфіка впливу батька на розвиток і виховання дитини

«Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога».
Народна мудрість

Грунтовне дослідження впливу батька на становлення дитини, зокрема на формування в неї соціального інтересу, здійснив А.Адлер. Ідеальний батько, згідно з А.Адлером, доброзичливо налаштований і добропорядно поводить стосовно дружини, професійної діяльності, суспільства у цілому. Його власний соціальний інтерес виразно виявляється у взаєминах

зі своїми дітьми – він ставиться до них як до рівних, поважає й шанує їхню людську гідність, приймає активну участь разом із дружиною в їх вихованні. Він має уникати двох помилок: емоційного відчуження від дітей (байдужості, ухиляння від спілкування, формалізму та ін.) й авторитаризму, які призводять до однакових наслідків. Діти байдужих батьків, як і діти деспотичних, зазвичай керуються метою досягнення особистісних вигод, влади, а не соціальних інтересів [2].

У 70–80-х рр. ХХ ст. внесок батька в розвиток особистості, особливо в період немовляти, ретельно вивчали американські вчені (R.Parke, J.Pleck, S.Ricks). Деякі з них дійшли висновку, що, за винятком кормління грудьми, батьки здатні забезпечити повний догляд за дитиною: пеленати, купати, годувати, гойдати, вловлювати сигнали дитини. У відповідь немовлята прив'язуються до батька не менше, ніж до матері. У батьків, які приділяють багато уваги догляду за немовлятами, надалі встановлюються з ними міцні емоційні зв'язки, вони виявляються більш чуйними до потреб та інтересів своїх дітей, ураховують їхню вікову та гендерну динаміку. Такі батьки мають вагомий вплив на своїх дітей, а ті частіше прислухаються до значущих дорослих і хочуть бути схожими на них [17].

Інші вчені отримали дещо відмінні результати. Entwі, T.Field спостерігали за подружніми парами, які відвідували курси молодих батьків. Чоловіки проявили себе досить активно й очікувалося, що після народження дитини вони розділять турботи дружин. Після народження дитини навички батька були оцінені значно нижче від материнських. У результаті вони стали помічниками мам. Жоден з батьків, який брав участь у дослідженні, не стверджував про те, що дружина допомагає йому доглядати дитину. Мати брала на себе основну відповідальність у догляді за дитиною, батько ж відігравав другорядну роль, що, на думку дослідників, пояснюється їх некомпетентністю в цій сфері. Якщо ж батько бере на себе основну турботу про дитину, він схильний себе поводити так, як це робить мати [3].

Ставлення до немовлят батьків, що прагнуть узяти активну участь у догляді за дитиною, відрізняється від ставлення матерів. У більшості випадків батьки бавляться з дітьми, тоді як мами зазвичай купають, сповивають і годують їх. Стиль гри теж має відмінності: батьки схильні поводитися з дітьми більш енергійно, вони підкидають малят, рухають їхніми ручками й ніжками, гойдають на коліні.

Позитивну роль батька в ранньому дитинстві різні автори пов'язують із тим, що:

- батьки відіграють важливу роль у розвитку спонтанності, умінні адекватно реагувати на нові соціальні ситуації;
- батьки, які чуйно реагують на сигнали дитини, швидше проявляють себе як агенти соціалізації;

- коли дитина дорослішає, батько перетворюється для неї у важливу рольову модель;
- батько може виступати в ролі вболівальника дитини й захисника її успіхів.

Деякі американські дослідники відзначають, що в батьків, які мало спілкуються зі своїми маленькими дітьми, можуть виникнути труднощі в налагодженні з ними міцних емоційних зв'язків надалі (Ricks). Однак навіть наявність чіткої кореляційної залежності між турботою батьків про новонароджених дітей і їхніми взаєминами в подальшому (наприклад, у підлітковому віці) ще не свідчить про їхній причинно-наслідковий зв'язок. Швидше за все, більш вагомим чинником є ставлення чоловіка до близьких, до родини (до дитини) і до самого себе. Якщо в його житті головне задоволення власних потреб, а любов до себе затьмарює всі інші форми любові – до дружини, дитини, то таке ставлення може превалювати як у ранній період батьківства, так й у подальшому житті. Наприклад, якщо для батька головною є його робота, спілкування поза родиною, відпочинок, що не передбачає ні турботи про дитину, ні спільного з нею проведення часу, то такий батько через три роки може мало цікавитися вихованням дитини, через п'ять років – висловлювати всім невдоволення дитячими негативними проявами (будь-якими) і вихованням, що дали мати, бабуся (винуватець завжди інший), а через десять – обурюватися поганими успіхами сина або дочки в навчанні.

К.Кларк-Стюарт у дослідженні тристоронніх відносин у багатьох родинях виявила, що вплив матері на дитину має безпосередній характер, тоді як батько впливає на маля часто опосередковано – через матір. Дитина ж найчастіше впливає на обох батьків прямо [25]. Дослідження М.Швейцара підтверджують цю думку. Так, упродовж першого й другого років життя батько відіграє допоміжну роль, допомагає матері, підтримує в неї почуття надійності, впевненості, безпеки, реалізовує виховні цілі опосередковано. Його погляди стосовно виховання повинні отримати емоційну підтримку матері й здійснюватися лише нею. На другому й особливо на третьому роках життя батько вже безпосередньо виконує свою виховну функцію. Він стає вчителем, прикладом для наслідування. Але при цьому ставлення дитини до матері як до центру емоцій і захисника не повинно руйнуватися. Тому психологу недостатньо вивчити, як взаємодіє батько або мати з дитиною. Важливо з'ясувати, як усі троє впливають на поведінку кожного [31].

Вітчизняні педагоги й психологи також постійно підкреслюють значення батька в сімейному вихованні. Відзначалося, наприклад, що в соціальному розвитку сина батькові належить особлива роль. Значимість особистості батька насамперед у тім, що для сина він є еталоном чоловіка. Зразки поведінки батька формують моральне обличчя, способи поведінки хлопчика. Від батька він переймає чоловічі риси [3].

Припускалося, що теплі стосунки з батьком більше відображаються на Я-концепції сина, аніж дочки. Проте підтвердилося зворотнє: владний, домінуючий контроль батька призводив до негативізації образу Я у хлопчиків і ніяким чином не відображався на образі Я дівчаток. Р.Бернс у шістьку із цим формулює запитання, відповіді на яке поки що не знайдено: можливо, справа не у тому, що домінуючість батька негативно впливає на Я-концепцію хлопчиків, а в тому, що домінуючість батька перебиває можливість домінувати матері, що мало б позитивну дію. Автор підкреслює значення батьківського тепла й наполягає на презумпції батьківської любові, стверджуючи, що ані вередливість дитини, ані гнів батьків не підривають любов до неї батька і матері [13].

Д.Віткін підтверджує думку про те, що маленький хлопчик користується батьківською моделлю поведінки. Якщо батько висловлює своє невдоволення агресивно, його син буде намагатися поводитись подібним чином. Якщо батько приховує своє роздратування під маскою мовчання, син буде вважати це нормою чоловічої поведінки. Загальні ігри, секрети, симпатії й прихильності між батьком і сином будуть для сина набагато кращою моделлю чоловічої поведінки, аніж пряmlinійні спроби виховати «справжнього чоловіка». Мудре, щедre на похвалу батьківське виховання сприяє формуванню більшої кількості мужніх хлопців і жіночних дівчаток [12]. Р.Кемпбелл на основі своїх спостережень зазначає, що в добрих батьків виростають мужні сини, у той час як у черствих, надмаскуліних – жінкоподібні [14].

О.Захаров указує на факт зниження емоційної чутливості у хлопчиків при оцінюванні батька, який зловживає алкоголем (у порівнянні із хлопчиками, у яких батьки ведуть тверезий спосіб життя). Вивчаючи труднощі соціальної адаптації хлопчиків молодшого шкільного віку, автор визначив такі індивідуальні характеристики батька в їхніх родинях: м'якість характеру, соціальна незрілість або ж надмірна суворість і неприступність, байдужість до сімейних питань. У кожному випадку авторитет батька був украй низький, що ускладнювало рольову ідентифікацію сина. Роль батька так чи інакше виконувала мати або бабуся. Продовжуючи цю думку, автор говорить, що в дитинстві такий батько теж не мав адекватного досвіду спілкування в родині. Тобто він не був сином свого батька, а тепер не став батьком свого сина [11].

Д.Ісаєв, В.Каган із приводу становлення хлопчиків і дівчаток зауважують, що вимоги до маскуліності хлопчиків у цілому жорсткіші, ніж до фемінності дівчаток. Таким чином, хлопчики в процесі психосексуальної соціалізації відчувають більший тиск середовища. За останні десятиліття намітилися досить тривожні зрушення в цій сфері. Твердість вимог до маскуліності хлопчиків набула переважно декларативного характеру. Хлопчик у процесі фемінізованого виховання переходить з одних жіночих

рук в інші (мати – вихователька – учителька – начальник), і якими б не були заклики виховання, скільки б хлопчик не чув від жінок, яким повинен рости чоловік, він виховується насамперед як «зручний в обігу» для жінок. Жорсткість вимог до маскуліності зростає паралельно із соціальними бар'єрами на шляху маскулінізації, створюючи цим потужний емоційно-когнітивний дисонанс. Вимоги до фемінності дівчаток зменшуються, а в діапазон їх статево-рольових орієнтацій усе частіше включаються маскулінізовані стереотипи поведінки дорослих жінок [13].

Батько більшою мірою, ніж матір, привчає дітей до статево-рольової поведінки, підкріплюючи розвиток жіночності в дівчаток і мужності – у хлопців (особливо в дошкільному віці). Хлопчик, батько якого покинув сім'ю до того, як йому виповнилося п'ять років, пізніше виявляється більш залежним від своїх однолітків і менше впевненим у собі, ніж така ж дитина з повної сім'ї. Якщо хлопець у своїй поведінці спирається на готову модель батьківської поведінки, то в результаті його поведінка і психіка стають більш стабільними. На дівчатках відсутність батька відображається у першу чергу у підлітковому віці. Хороший батько спроможний допомогти своїй дочці навчитися взаємодіяти з представниками протилежної статі адекватно до ситуації. Результати досліджень Г.Казанцевої вказали на тісний кореляційний зв'язок між ставленням у самотніх жінок до батька і до осіб протилежної статі. Це може означати те, що взаємини батька й дочки, які не склалися в дитинстві, призводять до її самотності в дорослому житті, що зумовлюється її негативним ставленням до чоловічої статі та до статевого життя [3].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, яким би чуйним і до-свідченим не був батько, він усе одно прийматиме виховуючу позицію матері, керуватиметься нею й доповнюватиме її, роблячи процес розвитку й становлення зростаючої особистості багатограним і різноспрямованим. Учені засвідчують, що мати навчає дитину жити вдома, батько допомагає їй вийти у світ. Іншими словами, мати відповідальна за емоційні прив'язаності, а батько – за емоційну незалежність.

2.4 Вплив матері на розвиток і становлення особистості

Вплив матері на дитину відбувається ще задовго до її народження й залежить від багатьох чинників. Це, зокрема:

1. *Якість стосунків подружжя*: згуртованість, прийняття батьківських ролей, встановлення внутрішніх і зовнішніх кордонів сім'ї. Факторами, які дозволять швидше й легше засвоїти батьківські ролі, є продовжуваність періоду дошлюбного спілкування й вирішення завдань цього

періоду, наявність періоду діади в розвитку подружніх стосунків, прийняття нових соціальних ролей.

Народження нового члена сім'ї є кризовою подією, яка дестабілізує сімейну систему й може призвести до низки труднощів. Так, перед подружжям постає необхідність знову перебудувати взаємовідносини (актуалізуються проблеми ієрархії, близькості та ін.), які стабілізувалися на попередній стадії. Змінюється склад сімейних підсистем, виникають нові аспекти відносин з родичами. Усе це для деяких членів сім'ї стає джерелом болючих переживань. За висловлюванням С.Мінухіна, народження дитини знаменує появу в сім'ї нової дисипативної (впорядкувальної) структури. Це незмінно призводить до переструктурування подружнього холону (подружньої підсистеми) і нерідко ставить під загрозу існування всієї родини [20].

Факт народження дитини означає перехід діадичних взаємин у сім'ї у триадні: формується трикутник взаємин, що включає в себе батьків і дитину. Проте триангуляція має місце вже в період вагітності, оскільки ще не народжена дитина імпліцитно є в сім'ї. Поняття «трикутник» уперше ввів М.Боуен і сьогодні воно широко використовується в психології та психотерапії сім'ї. Трикутники – це будь-які взаємини з трьома каналами зв'язку. Основний сімейний трикутник складається з батька, матері та дитини. Існує припущення про те, що взаємини будь-яких двох учасників трикутника залежать від його третьої сторони. Чим ближчими один до одного є двоє людей, що входять у трикутник, тим більша дистанція між ними й третім учасником даної структури. Формування трикутників і залучення третього в стосунки зазвичай сприяє зниженню напруги в первісній діаді. У період після народження дитини на периферії трикутника, як правило, знаходиться батько, а між матір'ю й дитиною утворюються симбіотичні відносини. У той же час роль батька дуже важлива для існування діади «мати – дитина». Вона полягає в тому, що він може періодично брати на себе функції доглядальника, дозволяючи матері на якийсь час дистанціюватися від дитини й відпочити від інтенсивних стосунків з нею. Таким чином, він на деякий час стає «символічною матір'ю дружини» [5].

У цей період батько може відчутти себе виключеним із сім'ї, переживати почуття ревності, оскільки мати всю свою увагу спрямовує на дитину. У відповідь на дистанціювання подружжя в чоловіка нерідко виникає почуття «емоційного голоду» і потреба шукати близькість з іншими членами сім'ї, поза сім'єю, або йти у сферу професійних досягнень, ще більше таким чином віддаляючись від сім'ї [5]. Дружина, яка очікує від чоловіка емоційної підтримки й допомоги в догляді за дитиною та веденні домашнього господарства й не отримує бажаного, може ображатися й висувати претензії до чоловіка. Результатом, як правило, стає посилення концентрації подружжя на дитині, що провокує нову хвилю дистанцію-

вання чоловіка. Таким чином дитина вже з перших днів життя стає регулятором психологічної дистанції між батьками. Однак подібні циркулярні процеси можуть призвести до емоційного розриву як дисфункції подружньої пари.

2. *Ставлення до зачаття* (до зародження нового життя) і *мотивація вагітності*: конструктивна (прагнення дати життя іншій людині з її унікальністю й неповторністю; спільне рішення подружжя мати дитину; прагнення бути матір'ю як результат психофізіологічної готовності жінки до материнства; бажання завдяки народженню дитини належати до сімейної системи, роду), деструктивна (прагнення втілити в дитині власні нереалізовані плани, мрії і прагнення; уникнення самотності – «щоб відчувати себе комусь потрібною»; спосіб компенсації любові до самої себе – «хоч хтось буде мене любити»; як відповідь на соціальні очікування або прагнення втримати партнера; як спосіб досягнення псевдодиференціації від батьківської сім'ї – «показати батькам, що стала дорослою»; як спосіб легалізації шлюбу – «спонукати батьків визнати шлюб»; матеріальні мотиви; вагітність заради збереження власного здоров'я (є протипоказання переривання вагітності); вагітність як символ нового етапу в житті [23].

Проте конструктивна мотивація вагітності, бажаність дитини ще не є ознакою зрілого батьківства й запорукою формування соціально зрілої, цілісної особистості. У кожному випадку батьки прагнуть ретранслювати свою систему цінностей і світогляд у процесі виховання дітей. У випадку визнання дитини як самоцінності доречно говорити про артефакти в системі виховання і «м'яке насильство» з боку батьків (О.Ліщинська). Якщо дитина є цінністю для батьків, то вони шкодять, не усвідомлюючи, блокуючи прояви самостійності дитини й пригнічуючи її волю, копіюючи традиційні культурні схеми правильного виховання, утримуючи велику дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки прагнуть прищепити дітям свої страхи, тривоги і неадекватні зразки взаємодії з оточенням. Кажучи образно, вони прагнуть прищепити дитині своєрідну «антивірусну програму». Але ці програми грішать одним істотним недоліком: активну роль батьки залишають за собою, а не за дитиною. У результаті саме цей батьківський захист і виявляється слабкою ланкою в системі взаємин дитини із зовнішнім світом [19].

3. *Ставлення жінки до вагітності та емоційних переживань, які супроводжують вагітність* (адекватне, ейфоричне, тривожне, амбівалентне, відторгуюче), ставлення жінки до вагітності як до хвороби чи як до нормального стану – ця група переживань пов'язана з природними змінами сприйняття себе як на тілесному, фізіологічному, так і на психологічному рівнях. У період вагітності відбувається переоцінка цінностей і смисложитєвих пріоритетів, переорієнтація щодо виконання соціальних ролей та взаємовідносин з іншими людьми. Усвідомлення й прийняття

факту вагітності є вихідним пунктом для розвитку творчої адаптації до нової життєвої ситуації [23]. Найоптимальнішим варіантом є прийняття вагітності на трьох рівнях: когнітивному, емоційному та поведінковому. Розуміння факту своєї вагітності не завжди супроводжується емоційним прийняттям цієї події й змінами в поведінці. Це може виявлятися в негативному ставленні до вагітності (емоційний рівень), приховуванні факту, а також підтримуванні колишнього способу життя (поведінковий рівень). З моменту усвідомлення і внутрішнього прийняття себе як майбутньої матері в жінки виявляється різного ступеня амбівалентне ставлення до вагітності. Воно проявляється в наявності суперечливих афектів, страхах і побоюваннях, пов'язаних із майбутніми пологами, які іноді доходять до паніки, невпевненості у своїх здібностях народити й стати повноцінною матір'ю. Можливі страхи за здоров'я та долю майбутньої дитини, побоювання щодо матеріального положення сім'ї тощо. Вагітність також пов'язана зі змінами образу тілесного «Я» і відчуттям власної сексуальної неприязливості. До цієї групи переживань відносять також симптом емоційної лабільності (Р.Овчарова), який характеризується емоційною дезадаптивністю. В одних жінок може виникати відчуття повного задоволення собою, в інших, навпаки зростає пасивність, спостерігається легка депресія.

4. *Ставлення до дитини всередині себе*. Відчуття внутрішніх рухів дитини дозволяють вагітній жінці остаточно прийняти факт материнства. У цей період у неї формується ставлення до дитини як до окремої істоти, виникає внутрішній діалог з нею, починає формуватися її образ. У нормі цей період забарвлений у теплі емоційні тони. Фантазії й очікування матері під час вагітності впливають на перші реакції до новонародженого. Відчуття й настрої, які супроводжують тілесні зміни, сприяють регресії і дають вагітній жінці шанс вирішити ранні й теперішні конфлікти між нею та її матір'ю, а також інтегрувати свої фантазії в оформлений образ дитини. Вагітність є кульмінацією бажань, які зародилися ще в ранньому дитинстві, а також підтвердженням ідентифікації з матір'ю. Те, наскільки жінка здатна вирішити конфлікти періоду дитинства, інтегрувати ранні бажання і фантазії теж впливає на її перші реакції на дитину та спілкування з нею.

5. *Післяродова депресія*. Причинами її виникнення можуть бути: особливості протікання вагітності й пологів; наявність ендокринних порушень; токсикоз вагітності; фізична незрілість і неготовність до вагітності та пологів, у тому числі й психологічна неготовність до материнства; небажана вагітність; порушення статевої ідентичності жінки; недиференційованість від матері; порушення взаємин з чоловіком; професійні та матеріальні проблеми, пов'язані з народженням дитини.

А.Кемпінський виділяє такі форми післяпологової депресії: неврастенічна, що виявляється у втомі, дратівливості, погіршенні розумових і

фізичних здібностей, втраті або збільшенні ваги жінки; форма байдужості й апатії, де на першому плані – відчуття втрати енергії, нездатність матері прийняти рішення, труднощі у виконанні звичних домашніх обов'язків, відчуття порожнечі життя, байдужість у стосунках з чоловіком і дитиною, скарги іпохондричного характеру; форма тривоги, пов'язана зі страхом жінки не впоратися з функціями матері, з нав'язливими думками, що з дитиною може щось трапитися або вона може заподіяти їй шкоду [15].

б. *Спосіб життя* (замкнутий чи активний), професійна зайнятість жінки («украдене материнство»). Досить гострою в цей період постає проблема дефіциту самореалізації в матері, діяльність якої обмежена лише турботою про дитину та сім'ю. У жінок, раніше зайнятих власною кар'єрою, можуть виникнути почуття незадоволеності й заздрості стосовно активного соціального життя чоловіка. Іноді виникає надмірне залучення матері до догляду за дитиною як спосіб компенсації недостатньо насиченого життя. Особистісна криза жінки може стати додатковим фактором, що дестабілізує сімейну систему в цей період.

Найбільшу цікавість для спеціалістів у галузі сімейного виховання становить вплив матері на розвиток і виховання дитини в період немовляти. Декотрі з них вважають, що не стільки важливо, як мати виховує дитину, скільки те, якими емоціями забарвлене її ставлення до малюка. Вважається, що первинні стосунки з однією людиною – зазвичай мамою – є ідеальними для повноцінного розвитку немовляти. Вони відрізняються чутливістю, іграми, інтерактивним діалогом. Такий контакт може замінюватися чи доповнюватися багатьма іншими. Про дитину турбуються бабусі, дідуся, тітки, брати, сестри й ін. Кінцевий результат (становлення особистості) залежить від якості цих взаємин. Наскільки несуперечливими вони будуть, настільки здоровою і впевненою в собі виросте дитина.

Починаючи із середини 60-х рр., психологи визначають перше реагування немовляти на людей, що турбуються про нього, як *прив'язаність*. Маються на увазі стосунки, що характеризуються сильною взаємозалежністю, інтенсивними взаємозумовленими почуттями і життєво необхідними емоційними зв'язками [17]. Перша прив'язаність немовляти формується в декілька етапів. Це процес переходу від нечіткого усвідомлення світу до встановлення довіри з тим, хто про нього турбується. Перші реакції на прив'язаність утворюють основу для подальших взаємин з однолітками, рідними, іншими дорослими.

Для оцінки ступеня прив'язаності немовляти до того, хто про нього турбується, М.Ейнсворт, М.Блехар, Е.Уотерс, С.Уолл розробили тест «Незнайома ситуація». Тест нагадує міні-спектакль, мета якого – дати оцінку якості прив'язаності системі «мати – дитина». Використовується незнайома ігрова кімната з іграшками. Дійовими особами є мати, її дитина (немовля) і незнайомец. Мати в експерименті двічі виходить з кімнати,

впливаючи дитину з незнайомцем (на 3 хв) і зовсім саму. Поведінку дитини оцінюють за її реакцією на відхід і повернення матері.

У більшості дітей зі *стійкою прив'язаністю до матері* вчені виявили нижні й надійні взаємини з матір'ю за 12 місяців до тесту. Подальші дослідження засвідчили, що такі діти більш допитливі, соціальні, незалежні і компетентні, ніж їхні однолітки у віці від двох до п'яти років. Близько 32% дітей відрізнялися *ненадійною прив'язаністю*, яка мала дві форми: уникнення матері після її повернення й амбівалентність поведінки. Такі ненадійно прив'язані діти з часом ставали схильними до залежності від різних авторитетних осіб.

Спостереження за трьома групами дітей – зі *стійкою прив'язаністю*, уникаючих й амбівалентних, засвідчило значні відмінності в їхній поведінці, пізнавальному розвитку та спілкуванні з однолітками. Діти зі *стійкою прив'язаністю до матері* вже у 18 місяців проявляли більше ентузіазму, наполегливості й готовності до спільної діяльності, у 2 роки – більш умілим оперуванням іграшками та спілкуванням з однолітками, кращим фантазуванням у символічних іграх. У початковій школі демонстрували більшу наполегливість у навчанні, прагнення в опануванні новими предметами й навичками, більш ефективно спілкувалися з однолітками й дорослими. Матері немовлят зі *стійкою прив'язаністю* виявилися більш чутливими, зі швидкими реакціями на запити дітей, більш ніжними, менш «скутими» при тісних фізичних контактах, краще синхронізували графік кормління й гри із власним ритмом життя малюка. Насправді, дитина відповідає на істинну любов матері відповідним почуттям. При цьому діти, яких люблять, краще розвиваються.

Порушення емоційного зв'язку може бути викликане поганим поведінням із дитиною, наприклад, жорстоким ставленням. Дослідження вказують, що в дітей, які почали ходити й переживали фізичне насилля, без розвитку надійної прив'язаності, виникали викривлення й затримка в розвитку почуття Я і в оволодінні мовою. Якщо немовляті вдається міцно прив'язатися до когось упродовж першого року життя, то погане ставлення на другому році завдасть менше шкоди (Beeghly, Cicchetti). Інші дослідження вказують на потенційну небезпеку поєднання двох чинників: халатного й непотійного виконання материнських функцій і біологічної (зумовленої темпераментом) вразливості немовля. Таке поєднання може призвести до ненадійної амбівалентної прив'язаності дитини, що буде супроводжуватися стражданням, спалахами гніву, і, як наслідок, труднощами соціальної адаптації (I.Cassidi). Негативно впливає також нав'язливий догляд матері, яка не враховує бажань малюка й заважає йому проявляти активність. У такому випадку дитина може демонструвати низький рівень навчальних, соціальних, емоційних та поведінкових навичок у початкових класах школи [17].

Представники психоаналітичного напрямку проводять чітку паралель між впливом матері у віці немовляти та його успіхами в шкільному віці.

Водночас зауважимо, що глибинне ставлення матері в період немовляти не зникає, а залишається й у подальших вікових періодах, змінюються лише його зовнішні прояви. Пряму пропорційність у згаданому взаємозв'язку порушують також стосунки дитини з однолітками, іншими членами сім'ї тощо.

Згідно з думкою А.Адлера, в ідеалі мати проявляє істинну любов до своєї дитини – любов, зосереджену на благополуччі дитини, а не на власному материнському марносластві. Ставлення її до чоловіка, до інших дітей, до людей служать рольовою моделлю для дитини, яка завдяки цьому зразку соціальних інтересів засвоює, що є й інші значущі люди, не тільки члени сім'ї. Якщо ж вона віддає перевагу лише чоловікові, уникає дітей і суспільства, її діти будуть почувати себе небажаними й обманутими і потенційні можливості прояву їх соціального інтересу залишаться нереалізованими. Будь-яка поведінка, що закріплює в дітях почуття нехтування ними, призводить до втрати ними самостійності й нездатності до співробітництва. Соціальний інтерес А.Адлер розглядає як барометр психічного здоров'я особистості, а його нерозвиненість вважає причиною неврозів [1].

До несприятливих характеристик особистості матері О.Захаров відносить негнучкий і гіперсоціалізований стиль взаємин з дитиною (нав'язаний матір'ю з дитинства); прагнення домінувати в сім'ї й у вихованні; установка на сувору дисципліну; нехтування індивідуальними особливостями дітей; заперечення спонтанної дитячої активності; раннє навчіння дітей навичкам обов'язкової, у всьому регламентованої поведінки; надмірну дистанцію у взаєминах [11].

Насамкінець ще раз підкреслимо вагоме значення впливу на виховання й розвиток дитини стосунків між матір'ю і батьком. У випадку нещасливого шлюбу у дітей мало шансів на розвиток соціального інтересу. Якщо дружина емоційно не підтримує чоловіка і всі свої почуття віддає лише дітям, вони страждають, оскільки надмірна опіка гасить соціальний інтерес. Якщо чоловік відкрито критикує свою дружину, діти втрачають повагу до обох батьків. Якщо між подружжям немає злагоди, діти починають створювати коаліції з одним із батьків. У цій грі в кінцевому рахунку програють діти: вони надзвичайно багато втрачають, коли батьки демонструють відсутність взаємної любові.

2.5 Особливості виховання в сім'ї хлопчиків і дівчаток батьками різної статі

Специфіка у ставленні батьків до хлопчиків і дівчаток проявляється в догляді за дитиною, у процесі гри, у способах заохочення, комунікації, в обранні стилю виховання, у відповідності стилю виховання віковим особ-

ливостям дітей, у баченні Я-образу дітей, в оцінюванні здібностей дітей та їх соціальних досягнень тощо.

Е.Ільїн передусім зауважує, що виховання в сім'ї дітей різної статі зумовлено серед інших чинників і тим, що в них на певному етапі розвитку виникає *ревність*: у хлопчиків – до батька, а у дівчаток – до матері. У першому випадку говорять про Едипів комплекс (за іменем міфічного персонажа царя Едипа, який, не відаючи, одружився на своїй матері і вбив свого батька). У другому випадку – про комплекс Електри (за іменем міфічної царівни, яка з помсти за свого улюбленого батька брала участь у вбивстві матері, повинної в його смерті) [12].

Едипів комплекс проявляється в сексуальному потязі до матері і в ревності до батька, якого хлопчик починає розглядати як суперника. Комплекс Електри проявляється у сексуальному потязі до батька й у ревності до матері, яка розглядається як суперниця. Наявність цих комплексів може вплинути на подальші стосунки з особами протилежної статі у період дорослості.

Наступною особливістю виховання особистості в ракурсі зазначеної проблеми є *образ дітей різної статі у свідомості батьків*. В.Ситніков виявив статеві особливості в образі дітей у батька (який бере активну участь у вихованні дітей) і матері. Образ дитини у свідомості батька більше відповідає Я-образу дитини, тоді як образ дитини в матері більше відповідає її Я-образу. Батьки (чоловіки) більш уважні до того, як діти сприймають себе і на відміну від матерів, частіше сприймають дітей такими, якими вони самі себе уявляють, і менше потрапляють під вплив стереотипів у ставленні до дітей [26].

У матері з кожним віковим етапом збільшується позитивне сприйняття своїх дітей, у батька виявлено протилежну тенденцію. В оцінюванні дітей-старшокласників кількість позитивних характеристик батька різко падає, а кількість негативних – зростає. Важливо відзначити, що для батьків характерно недооцінювати здібності своєї дитини. Вони більше уваги звертають на її соціальні досягнення. Батьки відрізняються також більш вираженою гендерною вибірковістю. У них образи синів і дочок достовірно відрізняються один від одного, у той час як у матері таких відмінностей немає. Перш за все це стосується тілесно-фізичних характеристик, яких в образах дочок у батьків набагато більше, ніж в образах синів.

По-різному ставляться й діти до батьків. В очах дітей батько – це сильна, смілива, впевнена, рішуча, витривала, активна й відповідальна людина. Мати – це турботлива, ласкава, ніжна, відповідальна, м'яка, активна жінка. У батька вище оцінюється воля, домінування, ділова активність. Комунікабельність у матері й батька оцінюються однаково (В.Каган). Дуже прив'язані до матері дошкільники, які сприймають її зовні як м'яку й добру, а всередині – напружену та імпульсивну. Кольорове виконання образу

матері вказує на почуття страху та недовіри до неї (О.Баранник). До батька, за даними цього ж автора, у дошкільників ставлення досить суперечливе – від глибокої прив'язаності до відторгнення. Діти переживають страх стосовно його вербальної та фізичної агресії. Таке ж ставлення зберігається й надалі. В.Каган з'ясував, що у 13–14-річних і 16–17-річних дітей, незалежно від статі, емоційне ставлення до матері вище, аніж до батька [13].

Гендерні відмінності батьків виявляються в догляді за дитиною. Матері більше хвилюються із приводу апетиту дитини. У них яскраво виражене домінантне прагнення нагодувати дитину (це стосується не лише періоду кормління груддю, а й подальших вікових періодів). Настрій матері нерідко безпосередньо залежить від кількості з'їденого дитиною, у той час як батька, засмученого відсутністю апетиту в дитини, зустріти досить важко. Батько, на відміну від матері, майже не взаємодіє ні із синами, ні з доньками протягом першого року життя. Така емоційна холодність, на думку І.Кона, зумовлена мораллю традиційної патріархальної сім'ї, згідно з якою батько повинен триматися на висоті. Традиційно чоловіча роль негативно впливає на батьківство, на кількість і близькість контактів спілкування з дитиною. На думку автора, проявити ніжність, турботу про дитину багатьом батькам видається важко саме через вплив гендерного стереотипу, що обмежує їхню експресивність. Г.Рассел з'ясував, що більш активно й постійно займаються зі своїми дітьми андрогенні батьки, тобто ті, у кого чоловічі й жіночі особливості поведінки проявляються однаково. У зв'язку із цим В.Манєров, Ю.Хамялайнен справедливо ставлять питання про виховання батьків і підготовку чоловіків до батьківства.

Якщо мами спілкуються з дітьми насамперед у процесі догляду, то батьки взаємодіють з ними у процесі *гри*, проявляючи більше фізичної сили, активності й стихійності в спілкуванні. Гра між батьком і дитиною має циклічний характер: після спалахів збудження й прояву взаємної уваги настають періоди мінімальної активності. Матері залучають дітей до спокійних, передбачуваних, традиційних ігор. Батьки ж схильні влаштовувати незвичні, енергійні ігри, які дітям особливо подобаються. Коли дитина підростає, то взаємодія з батьками посилюється. Батьки частіше залучають малюків до імпровізованих ігор, пов'язаних із біганиною тощо, більше спілкуються з ними в громадських місцях: парках відпочинку, музеях, зоопарках тощо [3].

Відмінності у стилі взаємодії з дітьми батька й матері привертають увагу вже з перших тижнів народження малюка. Протягом перших місяців матері частіше перебувають у фізичному контакті із синами, але із дочками вони більше розмовляють. Після шостого місяця в цих стосунках настає зміна: матір більше контактує з дівчатками. Хлопчиків відлучають від фізичного контакту раніше ніж дівчаток, оскільки є думка, що це сприяє їхній більшій самостійності [18].

Стосовно *особливостей спілкування*, то на думку Дж.Глісона, Д.Рондла матері схильні підлаштовувати свою мову до рівня розуміння дитини. Батько ж уживає менш знайому дитині лексику й більш складні граматичні конструкції. Таким чином, батько відіграє роль «містка» між вузьким сімейним колом і зовнішнім світом, розширюючи лінгвістичний і практичний досвід дитини. Матері більше пристосовуються до рівня розвитку мови дитини. Р.Мелоун і А.Гуї показали, що мова батька, який звертається до трирічного сина, характеризувалася директивністю, а також запитаннями, які вимагали відповідей «так» або «ні», у той час як мова матері була більш м'якою й пристосованою до сприйняття дитиною [18].

Проте у виховному процесі важливу роль відіграють не лише гендерні особливості батьків, але й дітей. Існує загальноприйнята думка, що хлопчиків виховувати важче. Їхні думки часто блукають далеко від того, чим вони повинні займатися. Якщо дівчаток із їх старанністю, акуратністю, добросовісністю достатньо попросити (вимагати), щоб вони зробили уроки тощо, то хлопчиків доводиться заставляти це робити. Хлопці менше приділяють уваги собі та повсякденним заняттям. Тому їх важче навчити не розкидати свій одяг, підтримувати порядок. На відміну від дівчаток, хлопців важче умовити одягнути те, що не відповідає їхнім уявленням про одяг. Неохайний вигляд їх бентежить значно менше, аніж дівчаток. Хлопці менш організовані й відповідальні, вони недисципліновані, особливо в молодших класах. У них невисокий рівень мотивації до навчання, до хороших оцінок. Таким чином, їх значно важче, аніж дівчат, заставити добре вчитися. У дівчаток причиною низької успішності у всіх класах, як вважає Ю.Бабанський, є слабке здоров'я, тобто об'єктивна причина.

Батьки більш суворо ставляться до сина, ніж до дочки. Останніх вони оберігають від можливих труднощів, більше утішають, частіше хвалять. Якщо батько віддає перевагу фізичним покаранням, то мати – непрямим або психологічним впливам. Окрім цього, хлопчиків частіше фізично карають, аніж дівчаток. На авторитарний стиль виховання хлопчики-підлітки реагують агресивністю й непослухом, а дівчатка частіше залишаються пасивними і залежними [13]. Так, Ю.Альошина й А.Волович виявили більшу вимогливість батьків до синів і, як наслідок, більшу дистанцію між синами й батьками.

Опитування В.Єремєєвої і Т.Хрізман указують на відмінності в способах заохочення матерями дітей різної статі. Хлопчиків мами заохочують словом, а для дівчаток, окрім хороших, радісних слів, використовують й інші види заохочення: роблять маленькі подарунки, влаштовують несподівані свята, цілують, обіймають, гладять. Автори вважають, що саме хлопчикам потрібне більш тепле ставлення з боку батьків для розвитку здібності безпосереднього, а не на словах, прояву емоцій. Інакше в них не розвиватимуться співпереживання, прагнення надавати підтримку [10].

За даними західних психологів, матері більш терплячі до синів і більше дозволяють їм проявляти агресію, ніж дівчаткам. Можливо, це пов'язане з тим, що в українських сім'ях виховання є більш авторитарним, ніж у західних. Там воно має більш ліберальний характер. Дослідження О.Бараннік виявили, що дочок більше контролюють матері, а синів – батьки. І не випадково Ф.Парсонс убачає роль батька в тому, що він допомагає синові подолати залежність від матері, яка виникає в ранньому дитинстві. У сім'ях, де немає батька, чоловічі риси формуються у хлопчиків повільніше, вони менш агресивні й більш залежні. Особливо це проявляється у віці до чотирьох років [17].

О.Чирікова з'ясувала, що батько відіграє більш важливу, аніж мати, роль у формуванні відповідальності в дітей. Відбувається це тому, що батьки більшу увагу приділяють самостійності, надають підліткам можливість самим відповідати за свої вчинки, з більшою повагою, аніж мати, ставляться до прагнення підлітків до незалежності. Цікавим також є факт, що для підлітків із високим рівнем відповідальності важливішими є їхні взаємини з матір'ю, а для підлітків з низьким рівнем відповідальності – з батьком [12].

Матері здійснюють суттєвий вплив на формування в дочок мотиву досягнення. Окрім цього, обираючи професію чи вуз, діти частіше радяться із матір'ю, ніж з батьком (40%:23,7%). Різностямованість виховання дітей батьком і матір'ю можна зобразити так: батько вчить дитину тому «що», а мати – тому «як», батько вчить дитину «бути кимось», а мати – «кимось для когось» [13].

2.6 Вклад прабатьківської сім'ї в соціальний розвиток дітей

У багатьох культурах світу рівень взаємозв'язку сім'ї з прабатьками достатньо високий. Це стосується навіть американських сімей, де прийнято досить рано відокремлюватись від батьківської сім'ї. Г.Крайг наголошує, що особливо такий зв'язок важливий у випадку неповної сім'ї.

Вітчизняна статистика теж засвідчує про зріст кількості розлучень, а отже, і неповних сімей, де бабусям доводиться часто виконувати роль няньок або домогосподинь. У багатьох сім'ях, зокрема зруйнованих, де подружжя система або не сформувалася, або розпалася (напр., позашлюбне народження дитини в неповнолітньої матері), бабусі відіграють також роль «утриманця сім'ї» – тобто члена сім'ї, який найбільше відчуває й покладає на себе відповідальність за перспективи сім'ї та майбутнє дітей.

Американські психологи зазначають, що функції бабусь і дідусів зазвичай відрізняються від батьківських, взаємини прив'язаності в них

формуються теж дещо інакше [17]: прабатьки частіше схвалюють, співчужують, висловлюють симпатію, підтримують; рідше карають; взаємини з онуками більш грайливі й легкі; прабатьки формують у дітей почуття сімейної ідентичності і традиції, розповідаючи їм про своє дитинство або про дитинство їхніх батьків.

Окрім впливу на дитину прабатьки мають невичерпні можливості й у взаємодії з батьками [24]. Це:

- психотерапевтична (емоційна) підтримка матері під час вагітності;
- допомога порадою у випадку конфлікту в сім'ї, по догляду за дитиною в перші місяці народження дитини;
- ігри з онуками;
- регуляція взаємин між онуками (підтримка першої дитини при народженні другої);
- підготовка до школи внука;
- допомога школяреві тощо;
- оточення дітей по-справжньому безумовною любов'ю.

Окрім цього бабусі й дідусі виступають стабілізуючою, об'єднуючою, стримувальною силою у випадку загрози розпаду сім'ї, узгодженні сімейних цінностей і вирішенні внутрісімейних конфліктів. Вони є носіями й хранителями сімейної історії, створюють відчуття наступності та єдності в сім'ї.

Психологічний портрет самих прабатьків розпочинається з усвідомлення й прийняття своєї нової ролі як бабусі/дідуса, перебудови складної ієрархії взаємовідносин у сім'ї, пошуком гармонії між новою роллю й раніше набутими (у жінок – ролі дружини, матері, свекрухи або тещі). Прабатьки розуміють цінність онуків, поява яких означає новий етап їхнього життєвого шляху, підвищує громадський престиж, продовжує життєву перспективу, створює нове джерело задоволеності життям.

Л.Панкова наголошує на відмінностях у ставленні до онуків батьків матері і батька. Якщо стосунки з невісткою не склалися, ускладнилися відносини із сином, часто відходять у бік і внуки з боку сина. Онуки ж з боку дочки ближчі, і вони «назавжди». Так у дитини формуються поняття «своя бабуся», «справжній дідусь» [24]. У випадку розлучення не слід переривати стосунки старшого покоління з улюбленими онуками, яких вони росли. Часто розлучення батьки подружжя переживають важче, аніж саме подружжя.

О.Захаров зупиняється також на негативному впливі бабусь у сім'ї (вибірка хлопців 7–8 років, які переживають труднощі в навчанні) [11]:

- Зведення до мінімуму активності дітей настановами, заборонами. Переконаність таких бабусь у своїй правоті безапеляційна. За характерологічними особливостями це, як правило, авторитарні жінки, із деякою параноїдальною налаштованістю й тривожністю;

- Ще одним негативним моментом є конфлікти між бабусею і матір'ю з питань виховання, намагання бабусі відігравати вирішальну роль у вихованні дитини [31].

Без сумніву, бабусі є важливими членами родини, берегинями сімейних традицій. Проте такі традиції не завжди бувають конструктивними, деякі втрачають свою актуальність. Якщо бабуся бере участь у вихованні дитини, вона повинна прийняти виховну стратегію матері, бути її помічником й опорою у вихованні, контролювати себе, щоб не порушити психічне самопочуття дитини. Таким чином, вона повинна прийняти провідну роль дочки і свою, допоміжну, роль. Якщо ж мати не спроможна виконувати провідної ролі у вихованні дитини, то вона повинна повністю передати її бабусі, залишити за нею право вибору методів виховання, а самій – прийняти допоміжну роль. М.Швейцар застерігає, якою б досвідченою й добросовісною не була бабуся, вона не в змозі замінити матір. Утрата провідної ролі матері – важка втрата як для неї, так і для дитини, оскільки перешкоджає створенню міцних емоційних зв'язків з дитиною.

Виходячи з того, як прабатьки виконують свою роль, О.Краснова, П.Робертсон розробили типології прабатьків, які мають багато схожих характеристик [18]:

- *формальні (символічні)* – будують стосунки відповідно до соціальних очікувань стосовно ролі старшого в сім'ї;
- *сурогатні батьки* – беруть на себе відповідальність і турботу про онуків;
- *гармонійні (джерело сімейної мудрості)* – поєднують ідеальні уявлення про роль бабусі та зацікавленість у житті онуків, здійснюють зв'язок поколінь;
- *затійники* – організують відпочинок і дозвілля онуків;
- *відсторонені* – володіють недостатніми уявленнями про соціальну роль бабусь і займають відособлену позицію щодо проблем онуків.

Як приклад невдалого поєднання внутрішньоособистісних ролей А.Співаковська наводить два типи бабусь [27]:

«Бабуся-жертва» вважає роль бабусі головною, переймає на себе всі господарсько-побутові та виховні турботи, відмовляючись при цьому від професійної діяльності, обмеживши дружні контакти й дозвілля. Така жінка періодично переживає амбівалентні почуття: незадоволеність близькими, образи за недостатню вдячність з їхнього боку, роздратування й тугу. Позиція онуків – любов до бабусі, залежність від неї, звикання до опіки й контролю, труднощі самоконтролю та спілкування з іншими дітьми.

«Бабуся-суперниця», на перший погляд, більш раціонально поєднує свої обов'язки, продовжує працювати й присвячує онукам вихідні й відпустку. Неусвідомлена тенденція її прабатьківства полягає в прагненні бути кращою мамою онукові, аніж справжня мати. Відбувається пошук

помилку батьків дитини, всі успіхи у вихованні зараховуються собі, ніколи такі бабусі переживають почуття провини за несправедливе ставлення до дорослих дітей. Онуки відчувають конфліктність взаємин дорослих і звинувачують себе за це, відчувають свою неповноцінність або ж прагматично використовують протиріччя позицій дорослих.

Результати досліджень учених дозволяють виділити етапи прабатьківства й описати динаміку сімейного життя людей старшого віку, зокрема жінок, на різних стадіях життя. Перший – *«молода бабуся»* – починається для жінки у віці 47–51 року. Як правило, вона продовжує активно працювати, проте бере на себе обов'язки щодо догляду за внуком у міру сил і можливостей. В основному займається обслуговуванням сім'ї і внуків, тобто годуванням, прогулянками й іншими справами, які мають господарчо-побутову спрямованість, допомагає матеріально. Молода бабуся рідко проживає самотньо, в основному з чоловіком або разом із дітьми і внуками. Саме в групі молодих бабусь спостерігається помічена в повсякденному житті закономірність: внуки від дочок «ближчі», ніж від синів, і бабусі внуків від дочок більше залучені в їхнє життя, частіше з ними зустрічаються. Надалі зі зростанням внуків, молоді бабусі не припиняють допомагати дітям, хоча обсяг виконуваних справ зменшується. Оптимальним для розгортання виховної діяльності є співвідношення віку бабусі (до 65 років) і віку внука (до 11 років).

Другий – *«старенька бабуся»* – настає тоді, коли внук досягає 10–11 років, бабусі зазвичай 58–62 роки. Якщо вона має декілька онуків, то часто залишається в групі «молодих» до тих пір, поки молодшому не виповниться 10–11 років. У цей період розгортається новий вид спілкування з онуками, рівноправніший. Якщо «молоду» бабусю більше хвилює здоров'я внука, то у «старшої» з'являються тривоги й побоювання стосовно його освіти, вибору майбутньої професії, друзів, коханих, майбутнього в цілому. На цій стадії вже не має особливого значення, від кого внуки – від дочки чи сина. Вона більше, ніж молода бабуся, зацікавлена в збереженні сімейних традицій, цінностей і в цьому бачить свою основну роль у сім'ї.

Третій – *«жінка похилого віку»* – починається після досягнення внуками 18-річного віку, коли в дорослих дітей і внуків, що виростили, з'являються обов'язки щодо старших членів сім'ї, які самі тепер потребують допомоги й догляду через погіршення здоров'я. На цій стадії відбувається «переворот» ролей, змінюється баланс незалежності й автономії членів сім'ї.

Отже, етапи прабатьківства залежать від віку онуків, соціального статусу жінок і стану їхнього здоров'я. Проте внесок старшого покоління в сімейне життя та спектр ролей залежать не тільки від віку, освіти, умов проживання літньої людини і видів споріднених зв'язків, а й від соціальних і особистісних норм її життя, від суспільних потреб та очікувань.

Аналіз підходів до розгляду проблеми взаємин різних поколінь у сім'ї показує, що вона скоріше поставлена, сформульована, аніж досліджена і вирішена. Зв'язок між поколіннями, передавання досвіду є надзвичайно важливими, хоч і не завжди усвідомлюються самими членами сім'ї, дітьми й внуками.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає соціально-психологічна специфіка впливу батька на становлення зростаючої особистості?
2. Що спільного й відмінного у виховних впливах батька й матері?
3. Хто вперше в науковій психологічній літературі описав тип тривожної матері, симбіотичні зв'язки матері й дитини та їхні наслідки?
4. Дайте комплексну характеристику особистісних якостей матері, діти якої страждають неврозом.
5. Проаналізуйте механізми впливу батьків на становлення рівня домагань та очікувань, орієнтації дитини на певні стандарти, ідеали тощо.
6. У чому полягає гендерна специфіка у ставленні батьків до дітей?
7. Чи поділяєте ви твердження, що бабусі й дідуся повинні відігравати допоміжну роль у процесі виховання?

Завдання для самостійного опрацювання

1. Мотивація народження дитини. Формування материнської позиції під час вагітності.
2. Крос-культурні дослідження прив'язаності і довіри.
3. Прабатьківство як сфера соціалізації людей середнього та похилого віку.

Література

1. Адлер А. Воспитание детей : Взаимодействие полов / А. Адлер ; [пер с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой]. – Ростов на/Д. : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Адлер А. Наука жить /А.Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 79 с.
3. Андреева Т. В. Семейная психология / Андреева Т. В.– С. Пб. : Речь, 2004. – 244 с.
4. Борисенко Ю. В. Психология отцовства / Ю. В. Борисенко. – М. : ИГ-СОЦИН, 2007. – 220 с.
5. Витакер К. Танцы с семьей : Семейная терапия : символический подход, основанный на личностном опыте / Витакер К., Бамберри В. ; [перев. с англ. А. З. Шапиро]. – М. : Класс, 1996. – 214 с.
6. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта / Витакер К. – М. : Класс, 2004. – 208 с.
7. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 208 с.
8. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособие для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. – С. Пб. : Речь, 2003. – 336 с.
9. Евсеенкова Ю. В. Отцовство как психологический фактор развития личности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук / Ю. В. Евсеенкова. – Новосибирск, 2006. – 18 с.
10. Еремеева В. Д. Мальчики и девочки – два разных мира / В. Д. Еремеева, Т. П. Хризман. – С. Пб. : Тускарора, 2001. – 184 с.

11. Захаров А. Н. Неврозы у детей и подростков / А. Н. Захаров. – Л. : Медицина, 1988. – 246 с.
12. Ильин Е. П. Мужчины и женщины в семье / Е. П. Ильин // Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – С. Пб. : Питер, 2003. – С. 253–294.
13. Исаев Д.Н. Половое воспитание и психогигиена пола у детей / Д. Н. Исаев, В. Е. Каган. – Л. : Медицина, 1980. – 184 с.
14. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любит детей / Росс Кэмпбел // Родители и дети / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 227–307.
15. Кемпинский А. Меланхолия / Антон Кемпинский. – М. : Наука, 1997. – 408 с.
16. Кон И. С. Социологическая психология / Кон И. С. – М. : Моск. психол. соц. ин-т ; Воронеж : МОДЭК, 1999. – 560 с.
17. Краснова О. В. Роль бабушки: сравнительный анализ / Краснова О. В. // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 3.
18. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г. – С. Пб. : Питер, 2002. – 992 с.
19. Ліщинська О. А. Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету : монографія / О. А. Ліщинська. – Івано-Франківськ : Кузів Б. П., 2013. – 144 с.
20. Минухин С. Техники семейной психотерапии / Минухин С., Фишман Ч. – М. : Класс, 1998. – 304 с.
21. Москалец В. П. Психология личности : навчальний посібник / В. П. Москалец. – К. : Центр учбової л-ри, 2013. – 416 с.
22. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен : учеб. пособ. / Овчарова Р. В. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2006. – 496 с.
23. Олифирова Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирова Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велета Т. Ф. – С. Пб. : Речь, 2007. – 360 с.
24. Панкова Л. М. Воспитание внуков / Л. М. Панкова. – С. Пб. : Питер, 1998.
25. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
26. Ситников В. Л. Психология образа ребенка (в сознании субъектов педагогического процесса) : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра психол. наук / В. Л. Ситников. – С. Пб., 2001. – 34 с.
27. Спиваковская А. С. Профилактика детских неврозов / А. С. Спиваковская. – М. : Изд. МГУ, 1988. – 208 с.
28. Федоришин Г. М. Психология становления личности у батьківській сім'ї : навч.-метод. посіб. / Федоришин Г. М. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – 168 с.
29. Филиппова Г. Г. Психология материнства : учебное пособие / Филиппова Г. Г. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 240 с.
30. Хьел Л. Теории личности / Хьел Л., Зиглер Д. – С. Пб. : Питер, 2005. – 607 с.
31. Швейцар М. Воспитание ребёнка / М. Швейцар // Родители и дети / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Изд. дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 669–725.
32. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс ; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

Тема 3. ВПЛИВ СИБЛІНГОВОЇ ПОЗИЦІЇ НА РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Сиблінгова позиція як предмет психологічного аналізу. Становлення старшої дитини (первістка) у сім'ї. Особливості розвитку середньої дитини в сім'ї. Розвиток і становлення молодшої дитини в сім'ї. Позиція єдиної дитини в сім'ї. Позитивні та негативні аспекти виховання дітей у багатодітній сім'ї

3.1 Сиблінгова позиція як предмет психологічного аналізу

Наріжним каменем особистісного розвитку дитини є спілкування з дорослими. Саме дорослі члени сім'ї вводять дитину у світ людської культури. Однак не менш важливим для дітей є спілкування з однолітками. Дослідження американських учених доводять, що трирічні діти, які мали досвід спілкування з однолітками, на відміну від тих, хто перебував в оточенні виключно дорослих, були більш самостійними, незалежними, орієнтувалися здебільшого на власні можливості у вирішенні конфліктних ситуацій. У дітей, які спілкувалися переважно з дорослими, були відсутніми здатність критично ставитися до чужої думки, незалежність суджень, самостійність учинків. Навчивши дітей виконувати певні дії, психологи попросили оцінити, чи правильно виконують аналогічні дії інші люди. З'ясувалося, що, відрізняючи помилки на рівні своїх однолітків, більшість дітей задалегідь неправильні дії дорослих оцінювали як правильні. Причина полягає у відмінному ставленні дитини до об'єкта контролю. Дорослий – це переш за все керівник, організатор, зразок поведінки, з ним будуються односторонні взаємини: «зверху вниз». Закладаючи при такій позиції зразки критичного мислення, він сам зазвичай залишається поза критикою [8].

Спілкування «на рівних» дає можливість дитині включитися в ієрархізовані, несиметричні стосунки з окремими партнерами, а це розвиває в дітей потребу враховувати позицію іншої людини, оцінювати її, приймати або не приймати, погоджуватись або заперечувати, і головне – мати власну позицію, відрізнити її від іншої, вміти відстоювати власну думку.

Першою найближчою групою однолітків для дитини є її брати і сестри. Усі разом вони утворюють особливу соціальну групу – групу сиблінгів (від англ. siblings, sibs – брат або сестра) – генетичний термін, що позначає нащадків одних батьків, рідних братів і сестер. Взаємини між братами і сестрами відрізняються від взаємин з батьками. Схоже, що вони «живуть, не знаючи одягу» у психологічному розумінні. Ця відвертість зумовлює широкий спектр людських стосунків на базальному рівні: відданість одне одному, презирство, відносини любові/ненависті, що

вберігаються протягом усього життя. І хоча батьки часто скаржаться на суперництво своїх дітей, яке призводить до сварок і бійок, сиблінгів поєднує міцна прив'язаність і дружба.

Сиблінгова позиція – це позиція дитини серед братів і сестер. Одним із перших, хто звернувся до дослідження впливу дитячих відносин у родині на подальше доросле життя людини, був Зігмунд Фрейд. Згодом до дослідження значення сиблінгової позиції звертались Альфред Адлер і Луїцїлла К.Фореґ.

Найбільш повно особливості впливу сиблінгової позиції на розвиток особистості представлені в працях австралійського психолога Уолтера Тоумена. Він вивчав тисячі нормальних сімей і незмінно виявляв, що люди, які займають однакові позиції в структурі сім'ї, мають тотожні характеристики. Саме розробки У.Тоумена були адаптовані Мюрреєм Боуеном стосовно теорії сімейних систем. Основна теза У.Тоумена полягає в тому, що сиблінги вчать один одного тому, як здійснювати тісні взаємини з однолітками. Дружба в дорослих і вибір чоловіка (дружини), а також батьківський стиль значною мірою залежать від досвіду, отриманого сиблінгам у дитинстві.

Згідно з У.Тоуменом, сиблінгова позиція характеризується кількістю дітей у сім'ї, їх статтю, черговістю народження, інтервалом між народженнями. Основні сиблінгові позиції такі [12]:

- 1) найстарша дитина: старший брат братів, старший брат сестер, старша із сестер і старша сестра братів;
- 2) наймолодша дитина: молодший брат братів, молодший брат сестер, молодша із сестер і молодша сестра братів;
- 3) середуша дитина;
- 4) єдина дитина;
- 5) близнюки: двоє, троє, четверо і т. д.

Ситуація ускладнюється за наявності дітей різних статей. Старший брат братів і сестер може поєднувати в собі властивості старшого брата братів і старшого брата сестер. Якщо різниця у віці складає більше, ніж п'ять чи шість років, кожен з дітей буде наближатися за своїми характеристиками до єдиної дитини, хоча до них будуть додаватися деякі якості тієї позиції, до якої він найближче. Наприклад, старша сестра брата з різницею у вісім років буде швидше єдиною дочкою (якою вона й була до народження брата), але в її поведінці будуть помітні й риси старшої сестри братів.

У науковій літературі описано п'ять типів стосунків між сиблінгами: суперництво, прив'язаність, близькість і відвертість, загальні фантазії (які реалізуються в рольових іграх), реципрокність (взаємність) і комплементарність стосунків.

Рудольф Дрейкурс стверджував, що риси особистості й характеру розвиваються завдяки конкуренції в сім'ї між братами й сестрами. Конкуруючі сторони спостерігають одна за одною, щоб зрозуміти ті способи і прийоми, за допомогою яких опонент досягає успіху або зазнає невдачі. Там, де один із дітей досягає успіху, інший, особливо наступний за віком, може поступитись; там, де один проявляє слабкість і недоліки, інший, навпаки, може досягти успіху [7].

Тільки в останні роки біхевіористи почали досліджувати факти про можливий вплив порядку народження дитини на розвиток її особистості. Але серед усіх напрямів психології саме школа А.Адлера надавала найбільше значення складу сім'ї та взаєминам у ній. Представники вказаного психотерапевтичного напрямку вважають, що для розуміння консультантом поглядів дитини та її переконань необхідно знати, яку психологічну позицію в родині займає кожен з дітей. Володіючи цим знанням, консультант здатний донести до батьків та їхніх дітей, з ким і як вони конкурують і як впливають один на одного. Батькам і дітям допомагають зрозуміти їхнє сприйняття позиції, яку вони займають у сім'ї, а також відчутти, що їх люблять і не люблять так само, як іншого члена сім'ї, і що вони потрібні сім'ї. Це спонукає їх ставитися до інших саме так, як ті від них очікують [1].

У стосунках братів і сестер виділяють декілька загальних негативних моментів, яскравою ілюстрацією яких є притча про Каїна та Авеля, – суперництво (егоїстичне почуття, сумніви в батьківській любові і боротьба з іншими дітьми за цю любов, прагнення їх перевершити); ревності (суперництво, сумніви в любові близької людини); заздрість (супутне почуття досади, викликане успіхом і благополуччям іншого); труднощі адаптації первістка до появи другої дитини. Проблеми посилюються недосвідченими й некоректними діями батьків. Зокрема, вони часто порівнюють дітей між собою, не усвідомлюючи тієї шкоди, яку може завдати таке порівняння. Часто від них можна почути: «Я просто не можу цього зрозуміти. В обох дітей одні й ті ж батьки, вони отримали одне й те ж виховання. Чому вони такі несхожі?»

Таким батькам необхідно зрозуміти, що чим більше вони хвалять одну дитину, тим гнітючіше це впливає на іншу, особливо в тому випадку, коли діти близькі за віком. За рідкісним винятком дитина, яка зазнала критики, не буде наслідувати свого більш благополучного брата чи сестру, і розвиватиметься в зовсім іншому напрямі. Вона не впевнена, чи зможе бути достатньо хорошою і чи батьки будуть любити її так само, як ту дитину, якою вони пишаються. Дитина, яка бажає зайняти помітне місце в сім'ї, може провокувати своїх батьків з допомогою асоціальної поведінки, змушуючи їх увесь час турбуватися про неї або ж бажаючи помститися їм за несправедливість.

Слід рекомендувати батькам утримуватися від порівняння своїх дітей, а замість цього заохочувати кожного, хто розвиває свою індивідуальність і не намагається бути схожим на іншого. Порівняння є абсолютно протипоказаним [3, с.184] у сфері шкільних успіхів, інтелектуальних здібностей, привабливості чи схожості з неблагополучними родичами (присутній елемент критики). Також під час представлення своїх дітей треба будь-якою ціною уникати фраз типу: «Це Ліза, моє маленьке бридке каченя». Матері часто порівнюють пережиті ними труднощі або відсутність труднощів при народженні дітей, а також під час перших місяців і років життя дитини. «З Данилком було так легко нянчитися» або «З Миколкою було важко із самого його народження» – типові фрази, у яких міститься порівняння і яких слід уникати.

Немає двох дітей, які, народившись в одній сім'ї, вирости б в абсолютно ідентичній сімейній атмосфері. Також не існує двох дітей, до яких батьки ставились або любили абсолютно однаково. Вони можуть любити всіх своїх дітей, але кожна дитина займає в їх серці особливе місце. На першу дитину батьки зазвичай реагують інакше, ніж на другу чи третю; по-різному реагують на хлопчиків і дівчаток і т. д. [7]. Таким чином, позиція сиблінга, особливості сприйняття дитиною своєї позиції в сім'ї, намагання знайти свою неповторну ідентичність, нішу в сім'ї є хоч і не абсолютними, але вагомими детермінантами становлення дитини.

Як уже зазначалося вище, на формування позиції сиблінга істотно впливає різниця у віці дітей [8]. Так, якщо в сім'ї двоє дітей із *різницею до двох років*, то особливості старшої і молодшої дитини будуть мало виражені. Вони ще не усвідомили відмінності у ставленні з боку батьків. Якщо при цьому діти різної статі, то у психологічному розумінні й молодша дитина для батьків – «первісток», психологічно перша дитина, наприклад, перший син. Тому закономірності, що стосуються первістка, будуть стосуватися і її, адже її розвиток для батьків – знову відкриття нового.

Різниця між дітьми в 4–5 років складна, оскільки до старшої дитини вже висуваються вимоги на зразок: «Ти старший, поступися». У старших дітей таким чином формується своєрідна «втома» від молодших: їм доводиться залишатися з молодшими вдома, забирати їх із дошкільних установ тощо. У них можуть виникати негативні почуття стосовно молодших. Інколи невмілий підхід батьків може «підлити масла у вогонь»: «Дай їй цукерку, бо вона маленька». Старших часто карають за конфлікти з молодшими, не розбираючись, у чому справа. Бачачи свою недоторканність, молодша дитина може провокувати конфлікти зі старшою.

При *різниці в 10 років* слід пам'ятати, що старша дитина довший час виховувалась як єдина в сім'ї (у неї вкладали багато духовних і матеріальних зусиль). До появи другої дитини вона вже зайняла свою нішу серед однолітків, сформувала коло своїх інтересів. Тому ставлення до молодшо-

го брата чи сестри в неї досить індивідуальне (відповідне). Інший розвиток ситуації відбувається в тому випадку, коли на старшу дитину покладають усю тяжкість турбот про молодшу. «Вона виросла на моїх руках», – говорить вже старша сестра про молодшу. Таким чином у первістка надто різко виділяються риси старшого. Уже у дорослому віці така особа характеризується відповідальністю, скрупульозністю, дещо занудністю. Вона виглядає старшою за свій паспортний вік. Старшій дочці буває складніше утворити власну сім'ю, або ж вона пізно народжує дитину (свідомо через утому від турбот про молодших братів і сестер).

При суттєвій *різниці (15–20 років)* старша дитина зростає як єдина. Така різниця між дітьми трапляється у дводітних сім'ях, особливо коли це діти від різних батьків. Якщо діти від одного батька, то друга дитина може відігравати роль стабілізатора шлюбу. При цьому пізня дитина знову зростає як єдина в сім'ї. Виховання такої дитини – окрема тема для дослідження. Слід лише зазначити, що в цьому випадку спостерігається більше усвідомлення власного батьківства.

3.2 Становлення старшої дитини (первістка) у сім'ї

На думку А.Адлера, *позицію первістка* можна вважати привабливою до тієї миті, поки він – єдина дитина в сім'ї. Батьки зазвичай хвилюються із приводу появи першої дитини й намагаються, щоб усе було «як слід». Первісток отримує безумовну любов і турботу батьків. Народження другої дитини, за А.Адлером, драматично змінює позицію первістка та його погляди на життя «як монарха, позбавленого трону». З появою другої дитини, підкреслює вчений, первенці намагаються відвоювати центральну позицію у сімейній системі. З часом вони усвідомлюють марність своїх намагань: батьки надто зайняті, заклопотані або байдужі, щоб звертати увагу на їхні інфантильні вимоги. Відтак вони «привчають» себе до ізоляції і засвоюють стратегію виживання наодинці, не потребуючи прив'язаності або схвалення [1].

Уолтер Тоумен вважає, що для первістка, якому ще не виповнилося п'яти років, поява братика чи сестрички – це звістка, яка шокує. Після п'яти, коли в дитини вже є своє коло друзів, інтересів поза сім'єю, сформована ідентичність, поява молодшого брата чи сестри (особливо протилежної статі) сприймається менш драматично. Якщо друга дитина тієї ж статі, це може призвести до конкурентних стосунків між ними. Одним із поширених стереотипів поведінки старшої дитини є намагання бути хорошою, щоб батьки продовжували її любити більше, ніж новонародженого [8]. Батьки несвідомо підсилюють цю тенденцію, засвідчуючи старшому, що він більший і розумніший, очікують від нього допомоги. Унаслідок цього старшим дітям часто притаманні [1, 3, 4, 12, 13]:

- батьківські якості: вони уміють бути вихователями, здатні брати на себе відповідальність (що інколи розвиває тривожність і страх не відповідати очікуванням) і відігравати роль лідера. Цю закономірність А.Варга пов'язує з дією закону про «майорат», згідно з яким увесь спадок переходить до старшого брата. Авантюризм і легковажність молодших авторка пов'язує з відсутністю спадку. Мається на увазі, що такий розподіл ролей у сім'ї має історичне підґрунтя [5];
- позитивні аспекти у ставленні до молодших – допомога, захист і підтримка – формують взаємини союзництва і зберігаються протягом усього життя, до того ж збагачують виховання, особливо емоційне і моральне (М.Швейцар). У відповідь малюки більш природно сприймають опіку старших братів чи сестер, аніж дорослих. Психічний розвиток молодших під опікою старших відбувається врівноважено і виховувати обох легше;
- високий рівень домагань (оскільки батьки висувають до них високі вимоги), добросовісність і неприйняття критики;
- консервативність, прагнення до влади й схильність до лідерства (А.Адлер);
- нетерплячість до чужих помилок;
- агресивність й егоїстичність, залежність від думок оточуючих, вимагання гарантій любові й поваги, потреба в увазі;
- дотримання сімейних установок і моральних стандартів (А.Адлер, У.Тоумен, Р.Річардсон). Старші діти першими навчають сімейним традиціям і моралі молодших, оскільки вже ідентифікували себе з батьками;
- бажання бути зразком для наслідування молодших у соціальному аспекті (Г.Крайг): співробітництво, співпереживання, альтруїзм, а також у статеворольовому аспекті. Слід пам'ятати, що кожний виховний засіб стосовно старшої дитини буде здійснювати опосередкований виховний ефект на молодшу дитину. Суворе зауваження може налякати не тільки старшу дитину, а й молодшу.

Завойовуючи владу й авторитет (насамперед своїми успіхами), старші діти досягають високого рівня освіти й соціального статусу. За даними Г.Крайга, більшість президентів США були старшими синами своїх батьків, так само більшість жінок, які отримали наукову ступінь у галузі медицини і філософії. Опитування Белмонта, Марола в Нідерландах свідчать, що рівень інтелектуальних досягнень первенців вищий, ніж у наступних дітей. При цьому неабияке значення мають шкільна успішність батьків, дохід сім'ї та вік матері [8].

У позиції старшої дитини є окремі варіанти. Наприклад: «старша сестра братів» або «старша сестра сестер», «старший брат братів», «старший брат сестер» тощо. У межах кожного із цих варіантів зберігається

загальний паттерн поведінки й стосунків, але виникають і нові особливості.

3.3 Особливості розвитку середущої дитини в сім'ї

Середущій дитині – другій із трьох або одній із середніх – притаманні суперечливі характеристики. Уолтер Тоумен відстежив такий факт, що старшу й молодшу дитину в сім'ї люблять більше, тому середущій доводиться складніше від інших, оскільки вона змушена змагатися зі старшим – більш умілим, сильним, і молодшим – більш безпомічним і залежним.

А.Фромм вважає, що мати ставиться до другої дитини більш ніжно, вона уже не має невпевненості в собі, як це було під час догляду за першою дитиною [11]. Таким чином, друга дитина завжди виступає в ролі улюбленця сім'ї. На думку А.Адлера, темп розвитку середньої дитини виявляється часто більш високим, аніж у первістка (може швидше почати ходити, говорити). Це зумовлюється конкурентними стосунками зі старшою дитиною (особливо якщо вона тієї ж статі) [1]. У результаті середущі діти зростають [1, 3, 4, 6, 12]:

- з тенденцією до суперництва, честолюбства;
- часто ставлять недосяжні цілі, що підвищує ризик невдач. Цікаво, що А.Адлер сам був середущою дитиною. Імовірно, на його концепції відобразився і власний досвід;
- з найнижчою мотивацією досягнень, особливо в навчанні (Р.Річардсон);
- прагнучи довести свою значущість, намагаються змагатися з рештою деструктивними способами: можуть стати руйнівниками або саморуйнівниками (пити і їсти надто багато), або формувати надто вимогливі, що вимагають уваги, звички (Р.Річардсон);
- середущі позбавлені авторитету старших і спонтанності молодших;
- позитивним моментом середньої позиції в сім'ї є те, що вони часто навчаються добре вести справи з різними людьми, дружелюбні зі всіма, здатні вести переговори, володіють здібностями до дипломатичної діяльності, роботи секретаря, а також будь-якої діяльності у сфері обслуговування, де важливим є вміння налагоджувати взаємодію з різноманітними людьми;
- у середущої дитини розвиваються характеристики тієї дитини, до якої вона ближче: друга дитина в багатодітній сім'ї може мати характеристики старшої дитини, а в п'ятої із шести виробляються особливості молодшої;
- якщо решта братів і сестер у середущої дитини іншої статі, то вона користується особливою увагою в сім'ї.

3.4 Розвиток і становлення молодшої дитини в сім'ї

Молодша дитина, так само, як і єдина, не травмована появою наступної (ще однієї) дитини. Особливості молодшої дитини полягають у тому, що вона – малюк, і навіть у зрілому віці залишається маленькою. Сім'я продовжує нею опікуватися, навіть коли вона виросла. Без сумніву, до молодших дітей висувають менше вимог, їм більше прощається, особливо якщо вони тієї ж статі, що й старші діти.

Погляди вчених на результати виховання молодших дітей досить суперечливі [1, 3, 4, 6, 12]:

- у них виробляється сильна мотивація перевершити старших дітей (А.Адлер). У результаті молодша дитина може стати кращим музикантом, спортсменом, честолюбним студентом, навіть майбутнім революціонером;
- вони ніколи не переживали шоку «поверження з трону», зазвичай оточені увагою всієї сім'ї, тому більш урівноважені;
- у молодшого немає нічого свого, йому доводиться користуватися речами інших членів сім'ї;
- формується сильне почуття неповноцінності, відсутнє почуття незалежності, оскільки старші діти більше привілейовані;
- Р.Річардсон зазначає, що, оскільки для батьків уже не новина – поява дитини, у них є досвід виховання дітей, вони менш стурбовані результатом виховання, то, відповідно, менше вимагають, менше очікують від дитини, у результаті вона й досягає менше. Знижене виховання молодшої дитини може призвести до конфлікту між прагненням до незалежності й фактичною залежністю стосовно життєвих труднощів;
- молодша дитина позбавлена самодисципліни, у неї спостерігаються проблеми із прийняттям рішень, тому очікує від інших розв'язання своїх проблем;
- схильність молодших до залежності від інших, що дозволяє їм у дитинстві швидко й без труднощів вирішувати проблеми, обертається в подальшому високою ймовірністю аддикцій;
- у молодших дітей виробляється маніпулятивний стиль у стосунках з іншими людьми;
- на думку У.Тоумена, молодша дитина тільки тоді може наздогнати старших, якщо вона обирає зовсім інший стиль і напрям життя. Якщо вона робить самостійний вибір напрямку свого життя, то зазвичай звертається до творчих професій;
- якщо до молодшої дитини добре ставилися в дитинстві, вона зростає легкою в спілкуванні й популярною серед друзів. Якщо ж дражнили й позбавляли деяких прав – несміливою і дратівливою з іншими;

- молодші діти більше прив'язані до старших, ніж ті до них, часто засмучуються, якщо їх розділяють хоч би на ніч (Г.Крайг);
- молодша дитина є хорошим прикладом для виховання в старшого обережності й самозахисту від травм. Зазвичай дитина до 3 років не усвідомлює небезпеки від відкритої квартирки або вулиці, тому за нею постійно потрібно спостерігати. Але якщо ми розповімо старшій дитині про небезпеку, якої може зазнати її молодший брат або сестра, вона почне уявляти собі цю небезпеку й переживатиме і за нього, і за себе. Якщо б попередження стосувалося її самої, то вона, навпаки, спробувала б зробити те, від чого її застерігали.

3.5 Позиція єдиної дитини в сім'ї

Єдина дитина в сім'ї є водночас найстаршою і наймолодшою, відповідно їй притаманні риси старшої дитини, а до зрілості вона зберігає дитячі риси. На думку А.Адлера, позиція єдиної дитини унікальна: у неї немає ані брата, ані сестри, з якими потрібно було б суперничати. Ця обставина призводить до появи таких особливостей єдиної дитини в сім'ї, як [1, 3, 4, 6, 12]:

- чутливість до материнської турботи;
- сильне суперництво з батьком;
- оскільки довший час знаходиться під опікою матері, очікує такої ж турботи, опіки, захисту від інших людей;
- залежність та егоцентризм;
- труднощі у взаєминах з однолітками (А.Адлер пояснює цей факт тим, що єдина дитина ніколи ні з ким не ділить у сім'ї своєї центральної позиції, їй не доводиться виборювати її у стосунках із братом чи сестрою. Входячи в соціум, єдина дитина починає розуміти, що вона вже не знаходиться в центрі уваги, що неминуче призводить до внутрішніх протиріч, які згодом виявляються в конфліктах);
- очікує і легко приймає допомогу інших (на відміну від старшої дитини, яка не потребує чужих порад незалежно від компетентності осіб, що їх надають);
- володіє високим (адекватним) рівнем самооцінки;
- відрізняється успіхами в школі (як правило на таку дитину доводиться багато дорослих найближчих родичів, які займаються її розвитком, вихованням, освітою та матеріальним забезпеченням);
- успішна по життю й у більшості тестів на перевірку знань і логічних здібностей показує найвищі результати;
- прагне до самовдосконалення, яке інколи доходить до крайнощів (перфекціонізм);

- не звикла до труднощів інших людей, тому найбільш комфортно відчуває себе, перебуваючи наодинці (це не означає, що вони не люблять інших людей, просто віддають перевагу своїй персоні);
- характеризується такою ж психологічною стабільністю, що й діти із багатодітних сімей;
- з друзями або двоюрідними братами/сестрами намагається встановити братерські стосунки.

Статус наймолодшого сиблінга має різноманітні прояви. Серед них є такі, як «молодша сестра сестер», «молодший брат сестер», «молодший брат братів», «молодша сестра сестер». З більш детальною їх характеристикою можна ознайомитись у праці Р.-У. Річардсона.

3.6 Позитивні та негативні аспекти виховання дітей у багатодітній сім'ї

У народній традиції утвердився погляд про перевагу багатодітної сім'ї у вихованні позитивних рис характеру й поведінки людини. Саме на такому погляді базується основний зміст прислів'їв: «Де доньок сім, там доля всім, а де одна, то й тій нема», «Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – то щастя всім». Із цього і випливає трактування однієї дитини в сім'ї – одиниці – переважно в негативному плані. Вважалося, що вже в самому факті «одинокства» закладено комплекс ущербного, неповноцінного виховання: «З одинака рідко що добре буває». Тому народна поетична мудрість застерігає: «Ой не бери, легінику, одну одиницю, що не знає і зварити рідку кисилицю», «Не бери... тоту одиначку, бо їй будеш наїмати серед літа прачку», «... Не бери одиницю, хоч би була в сріблі» тощо.

У публікаціях з питань психології розвитку теж відзначено *позитивні* особливості виховання в багатодітній сім'ї:

- раннє залучення до домашньої праці, причому підлітки не вважають, що господарські обов'язки заважатимуть їхнім розвагам і навчанню;
- прив'язаність між братами і сестрами;
- збагачення життєвого досвіду дитини завдяки прикладу старших братів (сестер) і турботі про молодших [8];
- збагачення досвіду повсякденного спілкування на рівних, необхідність ділити батьківську любов з іншими (Р.Річардсон);
- виховання в сімейному колективі (А.Антонов).

Таким чином, первинна соціалізація в багатодітній сім'ї відбувається в більш наближених умовах до подальшого дорослого життя, оскільки виникає необхідність урахувати інтереси інших людей, взаємодіяти на рівних, турбуватися про слабших.

До *негативних аспектів* виховання й розвитку дітей у багатодітних сім'ях (більше 5 дітей) вчені відносять[6]:

- занижену самооцінку – 21% дівчаток і 23% хлопчиків (для порівняння – 31% і 32% у контрольній групі);
- частіші випадки захворюваності дітей;
- вищий ризик вживання дітьми алкогольних напоїв;
- значні матеріальні труднощі (тільки 23% дівчат і 28% хлопців мають свою кімнату), тоді як у 1– 3-дітних сім'ях ці цифри становлять 31% і 50%;
- соціальну незахищеність.

Деякі автори вказують на відмінності інтелектуального розвитку дітей із багатодітних сімей і вводять поняття інтелектуального клімату сім'ї. У старших дітей IQ вищий, ніж у других; у других – вищий, ніж у третіх, і т. д. [6]. Р.Зайонц пояснює цей факт так: інтелектуальний розвиток кожної людини залежить від кількості інтелектуальної стимуляції, отриманої в дитинстві. Первенці виграють, оскільки живуть первинно в «збагаченому» інтелектуальному середовищі із двох дорослих. Кожна наступна дитина отримує менше уваги з боку дорослих. Цю ж думку підтримує Г.Крайг: чим більша сім'я, тим нижчий коефіцієнт інтелекту дітей, вони рідше отримують вищу освіту [8]. Це стосується і неповних сімей. Інші вчені вважають, що структура сім'ї та її матеріальне становище більше впливають на досягнення дітей, аніж черговість їх народження.

Питання для самоконтролю

1. Укажіть на типові особистісні властивості старшої дитини в батьківській сім'ї.
2. У чому полягає соціально-психологічна специфіка процесу становлення сестричужої дитини в сім'ї?
3. Охарактеризуйте особливості соціального розвитку молодшого сиблінга.
4. Якими соціально-психологічними особливостями характеризується процес соціалізації єдиної дитини в батьківській сім'ї?
5. У чому полягає зв'язок між інтервалом народжуваності в сім'ї та розвитком особистості?
6. Чи поділяєте ви твердження, що інтелектуальний розвиток дитини залежить від складу сім'ї й черговості народження?
7. У чому полягає специфіка становлення особистості в багатодітній сім'ї?
8. Охарактеризуйте значення конкурентних стосунків між братами й сестрами для розвитку дитини.
9. Якими чином статево-рольові характеристики особистості впливають на процес спілкування та взаємодії в сім'ї?

Завдання для самостійного опрацювання

1. Психологічні проблеми виховання у неповних сім'ях: розлучена, осиротіла, материнська.
2. Психологічний портрет дитини, яка виховується у дистантній сім'ї.

Література

1. Адлер А. Воспитание детей : Взаимодействие полов / А.Адлер ; [пер с англ. А. А. Валеев, Р. А. Валеева]. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Адлер А. Наука жить /А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 79 с.
3. Гагай В. В. Семейное консультирование : учебник для студентов высших учебных заведений / В. В. Гагай. – С. Пб. : Речь, 2010. – 317 с.
4. Грюнвальд Бернс Б. Консультирование семьи / Грюнвальд Бернс Б., Макаби Гарольд В. – М. : Когито-Центр, 2004. – 416 с.
5. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия : [Краткий лекционный курс] / Варга А. Я., Драбкина Т. С. – С. Пб. : Речь, 2001. – 144 с.
6. Дружинин В. Н. Интеллектуальное развитие детей в семье / В. Н. Дружинин // Психология семьи. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – С. 160–194.
7. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребёнка / Р.Дрейкурс // Родители и дети / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 321–405.
8. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г. – С. Пб. : Питер, 2002. – 992 с.
9. Лукьянченко Н. В. Системная семейная психотерапия М. Боуена : учеб.-метод. пособ. / Лукьянченко Н. В., Аликин И. А. – Красноярск : РИО СиБУП, 2005. – 95 с.
10. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силаевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
11. Фромм А. Азбука для родителей / Алан Фромм. – М. : Литур, 2004.
12. Хьел Л. Теории личности / Хьел Л., Зиглер Д. – С. Пб. : Питер, 2005. – 607 с.
13. Швейцар М. Воспитание ребёнка / М.Швейцар // Родители и дети / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 669–725.
14. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс ; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

Тема 4. УСТАНОВКИ І СТИЛІ БАТЬКІВСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Типологія батьківського ставлення і стилів сімейного виховання. Типи взаємин матері й дитини. Типи батьківського ставлення, обумовлені психологічними проблемами батьків. Види жорстокого ставлення батьків до дитини

4.1 Типологія батьківського ставлення і стилів сімейного виховання

Понятійний апарат дитячо-батьківських стосунків досить різноманітний і неоднозначний: батьківські установки і відповідні їм типи поведінки; батьківські позиції; типи батьківського ставлення; типи позитивного й хибного батьківського авторитету; сімейні ролі дитини; стилі виховання; стилі спілкування, батьківські стереотипи та ін.

Визначальним для розвитку сімейної системи в цілому і для розвитку й становлення особистості в сім'ї зокрема, є феномен ставлення батьків до дитини. У науковій літературі термін «ставлення до дитини» вживають як синонім поняттям «батьківська позиція», «батьківська установка», «стиль виховання» та ін., що певною мірою знижує цінність використання їх у практиці психологічної допомоги сім'ї. Так, поняття «батьківські установки слід розуміти як сукупність сприйняття дитини батьками, батьківського емоційного ставлення до дитини і способів поведінки з нею. *Батьківська позиція* – це усвідомлені, відпрацьовані погляди, наміри щодо виховання дитини, уявлення щодо реального та ідеального образу дитини (когнітивний компонент батьківських установок).

Поняття «батьківське ставлення» найбільш широке за значенням і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батьків і дитини. Батьківське ставлення включає особливості батьківського сприйняття, способи спілкування, особливості впливу на дитину. Згідно з концепцією В.Мясищева, у структурі батьківського ставлення можна виділити три компоненти, за допомогою яких і характеризуються психологічні відношення: емоційний, когнітивний і поведінковий. Емоційний компонент – сукупність переживань, пов'язаних з дитиною; когнітивний – уявлення родителя про характер, потреби, інтереси й цінності своєї дитини; поведінковий – стиль спілкування з дитиною. Кожний із цих елементів також має складну структуру.

Першу модель батьківського ставлення запропонували Е.Шефер і Р.Белл (1969), визначивши її як динамічну двофакторну модель (рис. 4.1). Автори запропонували полярні характеристики цієї моделі: «любов – ненависть» і «автономія – контроль». Перша характеристика є емоційною,

друга – поведінковою. Різний ступінь вираження цих полярних характеристик дозволяє описати різноманіття типів батьківських ставлень і стилів поведінки.

Рис. 4.1. Модель батьківського ставлення (Е. Шефер, Р. Белл)

Поняття «тип батьківського ставлення до дитини» представляє певну модель, зразок, втілення особливостей сприйняття дитини, її оцінки й особливостей взаємодії. Тип батьківського ставлення визначає *стиль виховання дитини*. Отже стилем сімейного виховання слід розуміти характерне ставлення батьків до дитини, які застосовують певні методи і способи педагогічного впливу на дитину, що полягають у своєрідній манері словесного вираження та взаємодії.

У науковій літературі достатньо об'ємно представлено феноменологію батьківського ставлення та його наслідків – формування індивідуальних характерологічних особливостей. Учені, відповідно до своїх наукових уподобань, пропонують класифікації за різними критеріями: емоційний компонент взаємодії, способи впливу на дитину, форми контролю, ступінь задоволення потреб [16]. Порівняльний аналіз класифікацій показує, що часто різні стилі виховання описують схожі психологічні ставлення і стани (див. табл. 4.1).

Д.Баумрінд [15, с. 437] для аналізу стилів сімейного виховання використала два критерії: ступінь емоційної близькості, теплоти батьків до дитини (любов, прийняття, тепло або емоційне відторгнення, холодність) і ступінь контролю за її поведінкою (високий – із найбільшою кількістю обмежень, заборон; низький – із мінімальними заборонами). Різні співвідношення ступеня контролю й теплоти утворюють авторитетний, авторитарний та ліберальний стилі виховання.

Авторитетний тип батьківського ставлення й відповідний йому стиль виховання поєднує високий рівень контролю з теплотою, прийняттям і підтримкою зростаючої автономії дітей. І якщо певні обмеження щодо поведінки дітей накладаються, їм пояснюють зміст і причини цих обмежень. Авторитетні батьки готові вислухати заперечення своїх дітей і поступитись, якщо це буде доречно. Діти авторитетних батьків адаптовані

найкраще. Вони більш упевнені у собі, повністю себе контролюють і соціально компетентні.

Таблиця 4.1

Класифікація стилів сімейного виховання

Автор	О.Захаров	А.Варга	О.Лічко Е.Ейдемільер	В.Гарбузов	О.Со- колова	Д.Баум- рінд
Головний критерій	Емоційне захоплення – повага, любов	Прийняття – відторгнення, дистанція у спілкуванні, форми контролю	Ступінь протекції, задоволення потреб, ступінь вимог і заборон, суворість санкцій	Позиція батьків (роль)	Емоційні стосунки	Ступінь контролю – батьківська теплота
Типи сімейного виховання	Безумовна любов	Приймаючо-авторитарне виховання				Авторитетний
	Відсутність любові	Відторгуюче виховання з елементами інфантилізації	Емоційне відторгнення	Тип А – емоційне відторгнення	Емоційна депривація	Індиферентний
	«Принципова любов» (умовна)		Гіпопротекція			Ліберальний
	Надмірна батьківська любов	Авторитарно-симбіотичне	Домінуюча гіпопротекція	Тип Б – гіперсоціалізує виховання		Авторитарний
		Симбіотичне	Спотворююча гіперпротекція	Тип В – егоцентричне виховання	Емоційний симбіоз	
			Підвищена моральна відповідальність			
			Жорстокі стосунки		Інвалідизуюче ставлення	

Авторитарні батьки контролюють поведінку дітей і спонукають їх суворо дотримуватися встановлених правил. Вони зазвичай стримані у відносинах з дітьми, хоча бувають і винятки. Авторитарні батьки видають розпорядження й очікують їх чіткого й беззаперечного виконання. Усі спроби дитини здобути незалежність можуть залишитися фруструючими. Діти авторитарних батьків відрізняються замкнутістю й несміливістю,

майже зовсім не прагнуть до незалежності, зазвичай похмурі, невибагливі й драгівливі. В.Каган зазначає, що в підлітковому віці ці діти, особливо хлопчики, можуть бурхливо реагувати на заборони або покарання, стають неслухняними й агресивними. Дівчатка залишаються пасивними й залежними [13].

Ліберальні батьки – повна протилежність авторитарним: вони майже або зовсім не обмежують поведінки дітей. Навіть якщо вчинки дітей сердять і виводять із рівноваги, ліберальні батьки намагаються стримати свої почуття. Більшість із них настільки захоплюються демонстрацією безумовної любові, що припиняють виконувати безпосередні батьківські функції, зокрема встановлювати межі для своїх дітей. Д.Бомрінд вважає, що ліберальні батьки ставляться до дітей із сердечністю й душевною теплотою, приймають їх такими, якими вони є. Як не дивно, але діти ліберальних батьків теж можуть бути агресивними й неслухняними. До того ж вони схильні потурати своїм слабкостям, імпульсивні й часто не вміють себе поводити. У деяких випадках вони стають активними, рішучими й творчими людьми.

Е.Маккобі і С.Мартін виокремили четвертий, *індиферентний* тип батьківського ставлення, який відрізняється низьким контролем за поведінкою дітей, відсутністю теплоти й сердечності до них. Батьки не встановлюють обмежень для своїх дітей або через недостатність інтересу й уваги, або у результаті того, що турботи повсякденного життя залишають їм мало сил на виховання. У випадку, коли потурання поєднується із відкритою неприязню, дитина дає волю своїм руйнівним імпульсам. Більшість неповнолітніх правопорушників виховується саме у таких сім'ях [15, с.438].

Е.Маккобі вивчила не лише вплив батьків на дитину, а й вплив дитини на батьків. У батьків порівняно з дітьми, безумовно, більше можливостей контролювати домашню ситуацію. Проте саме особливості взаємодії між ними впливають на клімат сімейного життя. В одних сім'ях батьки тримають усе під контролем, в інших – діти. Істина, як правило, завжди посередині. В ідеалі ні батьки, ні діти не повинні весь час верховодити в сім'ї. Авторка підкреслює, що із дорослішанням дітей батькам неминуче доводиться вступати в переговори для того, щоб задовольнити обидві сторони. Авторитарний і ліберальний типи ставлень не завжди цьому сприяють. Зростаючи, діти набувають навичок самоконтролю й відповідальності за свої вчинки. Теплота й емоційна підтримка з боку батьків украй важлива для розвитку взаємин з дітьми [22].

А.Варга розуміє батьківське ставлення як багаторівневе утворення і виокремлює в його структурі чотири складові: інтегральне прийняття або відторгнення дитини; міжособистісна дистанція (симбіоз); форми і напрями контролю (авторитарна гіперсоціалізація); соціальна бажаність пове-

дінки. Кожна складова є поєднанням у різній пропорції емоційного, когнітивного й поведінкового компонентів. Вчена описує чотири типи батьківського ставлення, які відрізняються один від одного переважанням однієї чи декількох складових: приймаючо-авторитарний, відторгуючий з явищами інфантилізації, симбіотичний і симбіотично-авторитарний [16].

Найбільш активно проблема кореляції типу батьківського ставлення й відповідних їм стилів виховання дітей з відхиленнями у психічному розвитку і здоров'ї вивчається з клініко-психологічної позиції. В.Гарбузов, О.Захаров, Д.Ісаєв визначили наступні критерії типології батьківського ставлення [9, 12, 27]: інтенсивність емоційного контакту з дітьми, рівень контролю, послідовність–непослідовність, афективна стійкість–нестійкість, тривожність–нетривожність. Поєднання цих критеріїв зіставляється з різними видами неврозів у дітей. Наприклад, заборони, обмеження, афективна нестійкість з боку батьків призводять до розвитку в дитини неврозу страху. Надмірне прийняття, вседозволеність, непослідовність – до розвитку істеричного неврозу.

На основі вказаних критеріїв вченими розроблена типологія деструктивних батьківських ставлень.

1. Неприйняття, емоційне відторгнення – неприйняття індивідуальних особливостей дитини, спроба «покрашення», «корекції» вродженого типу реагування в поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, з імперативним нав'язуванням їй єдино «правильного» типу поведінки. В окремих випадках неприйняття може проявитися в байдужості або реальній відмові від дитини. На практиці таке ставлення спостерігається в самотніх мам, у сім'ях, де дитина народилась «випадково» чи «невчасно», в період побутової невлаштованості та сімейних конфліктів.

2. Бездоглядність – дитина поза полем зору батьків. При цьому потреби в одязі й харчуванні дитини задовольняються, проте її духовні інтереси, захоплення, навчання й поведінка залишаються поза увагою батьків. До цього ж типу відноситься формальне ставлення. У цьому випадку дитина постійно відчуває свою непотрібність, обділеність ласкою й любов'ю. Вона тяжко переживає байдуже ставлення, знехтування нею з боку батька та матері, і всі ці переживання сприяють формуванню комплексу неповноцінності. Діти, позбавлені любові й уваги батьків, виростають озлобленими, агресивними. Вони звикають розраховувати тільки на самих себе, у всіх бачать ворогів, а своєї мети досягають силою або обманом.

3. Гіперсоціалізує ставлення проявляється в тривожно-недовірливій концентрації батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів у навчанні й майбутній професійній діяльності. Такі батьки прагнуть до багатопрофільного навчання й розвитку дитини, але при цьому не враховують або недооцінюють реальні психофізичні

особливості й можливості дитини. Емоційні стосунки більш теплі, і дитина широко докладає зусиль, щоб виправдати сподівання батьків. Невдачі нею переживаються дуже гостро, аж до нервових зривів або формування комплексу неповноцінності. У результаті такого батьківського ставлення виникає острах перед ситуацією напруження, випробування, що надалі часто стає поштовхом до вживання психотропних речовин, щоб зняти напруження в стресових ситуаціях.

4. Надмірна вимогливість – батьки намагаються дати дитині ґрунтовну освіту, розвинути її здібності, від неї вимагають високих результатів, не враховуючи її інтелектуальних можливостей. Вона не має змоги спілкуватися з однолітками, набути досвіду ділової й емоційної взаємодії. З часом вона починає виконувати все формально.

5. Егоцентричне ставлення і відповідно стиль виховання на зразок «кумир сім'ї», «маленький», «єдиний», «сене життя» призводять до надмірної уваги всіх членів сім'ї до дитини. У цьому випадку батьки прагнуть виконати будь-яку примху дитини, відгородити від труднощів, неприємностей. «Сліпа» любов до дитини спонукає батьків перебільшувати її здібності й не помічати негативні якості, створювати навколо дитини атмосферу захоплення і схвалення. У результаті цього в дітей формується егоцентризм, підвищена самооцінка, непереносимість труднощів і перешкод на шляху до задоволення бажань. Такі підлітки вважають себе поза критикою, а свої невдачі пояснюють несправедливістю оточуючих або випадковими обставинами. Цю позицію формує й підкріплює поведінка батьків, які завжди активно відстоюють інтереси свого сина або доньки.

6. Жорстоке ставлення до дитини, яке супроводжується фізичними покараннями навіть за найменші прорахунки або просто так, щоб «зірвати зло». У дитини в такому разі формується страх перед батьками, жорстокість, установки на зразок «у кого сила, той і правий». Такий тип ставлення зустрічається як у зовні благополучних, так і в асоціальних сім'ях. Важкі домашні обставини спонукають дитину, особливо у підлітковому віці, шукати втіхи у компанії таких самих знедолених однолітків. Засвоєні від батьків уявлення про життя, його цінності, вони переносять у вуличну групу, утворюючи своє криміногенне середовище.

Найбільш патогенним виявляється вплив неправильного виховання у підлітковому віці, коли фруструються базові потреби цього періоду розвитку – потреба в автономії, увазі, самовизначенні, досягненні, у підтримці й приєднанні (сімейне «ми»). Е.Лічко, Е.Ейдемільер розробили класифікацію стилів сімейного виховання підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями [7], де вказали, який з них сприяє виникненню тієї чи іншої аномалії розвитку. Визначити тип виховного процесу допомагають такі критерії: рівень протекції, тобто міра зайнятості батьків, оцінка того, скільки сил, часу, уваги батьки приділяють дитині; рівень задоволення по-

треб (матеріально-побутових і духовних); ступінь вимог – кількість і якість обов'язків дитини; ступінь заборон – міра самостійності дитини, можливість самій обирати спосіб поведінки; суворість санкцій; стійкість стилю виховання. До негармонійних стилів сімейного виховання відносять:

1. *Гіпопротекція*: недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, яка доходить інколи до повної байдужості, частіше проявляється як нестача уваги й турботи про фізичний і духовний розвиток підлітка. Прихована гіпопротекція спостерігається під час формально присутнього контролю, реального дефіциту тепла й піклування. Цей тип виховання особливо несприятливий для підлітків з акцентуаціями за нестійким і конформним типами, провокуючи асоціальну поведінку – утечі з дому, бродяжництво. В основі цього типу психопатичного розвитку може лежати фрустрація потреби в любові, приналежності, емоційне відсторонення підлітків, відстороненість від сімейних стосунків.

2. *Домінуюча гіперпротекція*: увага й турбота про підлітка поєднується з дрібним контролем, заборонами, що посилює несамостійність, безініціативність, нерішучість, невміння постояти за себе. Особливо яскраво проявляється в підлітків з психостенічною сензитивною й астено-невротичною акцентуацією. У гіпертимних підлітків таке ставлення батьків викликає почуття протесту, різко посилює реакції емансипації.

3. *Спотворююча гіперпротекція*: виховання за типом «кумир сім'ї», потакання всім бажанням дитини, надмірне обожнення, і як результат – надмірно високий рівень прив'язаності дитини, нестримне прагнення до лідерства, які співзвучні з недостатньою наполегливістю й опорою на власні ресурси. Сприяє формуванню психопатій істеричного кола.

4. *Емоційне відсторонення*: ігнорування потреб підлітка, нерідко жорстоке ставлення до нього. Приховане емоційне відсторонення проявляється в глобальному незадоволенні дитиною, постійним відчуттям батьків, що вона не «та», не «така». Інколи воно маскується надмірною турботою, але виявляє себе роздратованістю, недостатньою відвертістю в спілкуванні. Емоційне відсторонення однаково є негативним для всіх дітей, але воно по-різному впливає на їх розвиток: при гіпертимній та епілептоїдній акцентуаціях яскраво виступають реакції протесту й емансипації.

5. *Підвищена моральна відповідальність*: невідповідні вікові й реальним можливостям дитини вимоги почуття обов'язку, порядності, чесності, покладання на підлітка відповідальності за життя й благополуччя близьких, очікування значних успіхів у житті – усе це поєднується з ігноруванням реальних потреб дитини, її власних інтересів, недостатньою увагою до її психофізичних особливостей. Підлітку насильно приписується статус «голови сім'ї» з усіма вимогами піклування й опіки «мами-дитини». Підлітки з психостенічною й сенситивною акцентуаціями, як правило, не ви-

тримують непосильної відповідальності, що призводить до появи затяжних обцесивно-фобічних невротичних реакцій чи декомпенсації за психостенічним типом. У підлітків з істероїдною акцентуацією об'єкт опіки швидко починає викликати ненависть й агресію.

6. Найбільшу небезпеку для здоров'я дитини становить *непослідовний* або *альтернуючий* (змінний, такий, що чергується) стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності довкілля, породжуючи в неї підвищену тривожність. Найпоширенішими формами порушень поведінки внаслідок непослідовного стилю виховання є:

- рухова розгальмованість – виявляється в непосидючості, надмірній рухливості, що пов'язано з нездатністю зосередитись. Результат – низька успішність;
- втечі з дому, що характерно для хлопчиків віком від 7 до 13–16 років. Мотиви: страх перед покаранням, раптова зміна настрою тощо;
- страхи – можуть бути короткочасними (10–20 хв). У такому випадку в пригоді стане заспокійлива бесіда. Бувають тривалі страхи (напади) (1–1,5 місяці). У результаті діти стають дратівливими, плаксивими;
- страх перед власною фізичною неповноцінністю, пов'язаний із необґрунтованою впевненістю в наявності в себе певної фізичної вади. Найчастіше виявляється в підлітковому віці в дівчат. Вони знаходять дефекти на обличчі, вади фігури;
- заїкання – виявляється в період емоційного напруження й спричиняє страх вимови. Діти дратуються, ображаються, усамітнюються, перебувають у пригніченому настрої. Їм необхідне відчуття підтримки й любові;
- розлад апетиту, мотивами якого є бажання схуднути, звернути на себе увагу, реакція на розлуку з рідними;
- фантазування – притаманне всім віковим групам, але через довготривалість призводить до зниження інтелектуальної діяльності;
- патологічні захоплення – характеризуються одержимістю або надмірною інтенсивністю, незвичністю, супроводжуються великими витратами часу й сил. Усе інше відходить на задній план;
- тютюнопаління – одна з найрозповсюдженіших шкідливих звичок. Підлітки інколи не приховують від батьків свою патологічну звичку й палять у їх присутності, незважаючи на заборону. У цьому виявляється бажання звільнитися від опіки й контролю з боку старших (реакція емансипації). Поступово шкідлива звичка перетворюється в залежність;

- зловживання алкоголем, ранній (дитячий та підлітковий) алкоголізм. Учень вживає алкоголь переважно у святкові дні. Під час першого вживання алкоголю більшість підлітків відчувають огиду або байдужість і тільки близько 24% – задоволення. Подальше вживання алкоголю залежить від ставлення до нього інших, зокрема батьків.

Актуальну для сьогоднішньої психологічної теорії та практики класифікацію типів ставлення батьків до дітей розробив наприкінці XIX ст. російський психолог П.Лесгафт. Він проаналізував позитивні й негативні системи виховання дітей у сім'ї та простежив, як результати того чи іншого батьківського ставлення позначаються на долях людей у дитячому й дорослому віці і формують тип особистості, зокрема лицемірний, честолюбивий, доброзичливий, руйнівний, соціально незрілий та ін.

А.Баркан звертає увагу на особливості ставлень матері й батька [3]: спокійна, врівноважена мати, турботлива мати, тужлива мати, упевнена, владна мати; «тато-мама», «мама-тато», «батько-страховисько», легковажний батько, товариський батько і батько «під каблуком».

Підсумовуючи розгляд класифікацій, зауважимо, що батьківське ставлення, і відповідний йому стиль виховання, перманентно є амбівалентним, суперечливим і включає два протилежних начала: безумовне, або особистісне, яке містить такі фактори як прийняття, любов, співпереживання та ін.; умовне або предметне, яке включає об'єктивну оцінку, контроль, спрямованість на виховання певних якостей [21]. Їхнє відносне виявлення та зміст змінюються з віком дитини: в міру дорослішання від двох до восьми років переважання особистісного начала змінюється домінуванням предметного. В безумовному або особистісному виявляється емоційний компонент батьківського ставлення, в умовному або предметному – поведінковий. Таким чином, ці два аспекти є невід'ємними рисами будь-якого батьківського ставлення.

Специфіка й глибина батьківського впливу зумовлюється цілою низкою чинників і серед них найдієвішим є особистість кожного з батьків як суб'єктів взаємодії: стать, вік, темперамент і особливості характеру, релігійність, національно-культурна приналежність, соціальний статус, професійна приналежність, рівень загальної та психолого-педагогічної культури. Серед чинників батьківського ставлення Б.Шапіро виділяє: особливості особистості батьків; особистісні й клініко-психологічні особливості; етологічні чинники; соціокультурні детермінанти; особливості внутрішньосімейних стосунків [27, с.331].

О.Захаров виокремив три групи чинників неконгруентного батьківського ставлення [9]. До першої групи відносяться:

1. Прагнення батьків компенсувати свої невідреаговані переживання у взаємодії з дітьми, тобто їхнє ставлення має реактивний характер. Наприклад, незліченні зауваження, педантичне визначення способу

життя дітей виходитимуть з недовірливості, надмірної принциповості.

2. Неусвідомлена проекція особистісних проблем батьків на дітей, коли батьки звинувачують їх у тому, що практично властиво їм самим. Можна сказати й так: батьки не помічають недоліків у себе, але бачать їх у дитини або вимагають того, у чому самі не є прикладом. Чим глибші характерологічні зміни в батьків, тим частіше вони схильні приписувати дітям «поганий» характер, який є своєрідним способом їх захисного реагування у відповідь на вимоги дорослих. Чим вищий ступінь невротичних порушень у батьків, тим частіше вони згодом переживають почуття провини, сумніву в правильності своїх дій.
3. Невідповідність слів і дій, коли батьківська мораль має абстрактний, відсторонений характер і не підкріплюється безпосереднім прикладом; коли батьки говорять одне, а роблять інше, відображаючи цим подвійність своєї особистості й непослідовність думок.
4. Неспроможність батьків стабілізувати кризові ситуації у психічному розвитку дитини, подолати її страхи й тривоги. Вони докладають дуже багато зусиль, турбуючись і хвилюючись більше, ніж сама дитина, і цим сприяють фіксації її невротичних реакцій, що мають спочатку епізодичний характер.
5. Труднощі у встановленні довірливих й емоційно теплих, безпосередніх відносин з дітьми.
6. Дефіцит доброзичливого ставлення до дитини, не обтяженого егоцентризмом, кон'юнктурними міркуваннями, раціоналізмом, надмірною заклопотаністю й песимізмом.

Чинниками другої групи, або основними параметрами, неправильного виховання є:

1. *Нерозуміння* особливостей особистісного розвитку дітей. Наприклад, батьки уважають їх упертими, тоді як ідеться про збереження елементарного відчуття власної гідності.
2. *Неприйняття* дітей, зокрема індивідуальності дитини, її своєрідності, особливостей характеру.
3. *Невідповідність* вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей.
4. *Негнучкість* батьків у взаєминах із дітьми, тобто неадекватність або несвоечасність реакцій батьків до ситуації; фіксація проблем, застрявання на них; трафаретність, заданість; відсутність альтернатив у рішеннях; упередженість і нав'язування думок.
5. *Нерівномірність* ставлення батьків у різні роки життя дітей, відсутність турботи змінюється її надлишком або навпаки.

6. *Непослідовність* у ставленні до дітей виявляється в нескінченних обіцянках або погрозах, непередбачуваних змінах ставлення, невідповідності між вимогами й контролем, переходах з однієї крайності в іншу, що приводить спочатку до нестійкості нервових процесів дитини, потім до їх збудження й стомлення.

7. *Неузгодженість* відносин між батьками, зумовлена наявністю конфлікту.

Чинниками третьої групи є:

1. *Афективність* – надлишок батьківського роздратування, незадоволеності або неспокою, тривоги й страху. Афективність часто створює ефект хаосу, загального збудження. Пізніше батьки переживатимуть почуття провини від нездатності контролювати свої емоції.

2. *Тривожність* у стосунках з дітьми виражається: неспокою і панікою з будь-якого, навіть дріб'язкового приводу; прагненням надмірно опікати дитину; не відпускати її від себе; оберіганням від усіх, переважно уявних небезпек, що зумовлено наявністю тривожних передчуттів, побоювань, страхів самої матері; «прив'язкою» дітей до себе, зокрема до свого настрою, відчуттів, переживань; нетерплячістю, прагненням усе робити для дитини наперед; сумнівом у правильності своїх дій і одночасно нав'язливою потребою постійно застерігати, давати незліченні поради й рекомендації.

3. *Домінантність* у взаєминах із дітьми означає: беззастережне визнання дорослими своєї позиції; категоричність думки, наказовий тон; прагнення підпорядкувати дитину, створити залежність від себе; нав'язування думок і готових рішень; прагнення до суворої дисципліни й обмеження самостійності; використання примушення й репресивних заходів, включаючи фізичні покарання; постійний контроль над діями дитини, особливо над її спробами робити все по-своєму.

4. *Гіперсоціальність* – особливість виховання, коли воно має дуже правильний, без урахування індивідуальності дитини, характер. Тут присутні елементи деякої формальності у взаєминах з дітьми, дефіцит емоційного контакту, щирості й безпосередності у вираженні відчуттів. Батьки немов би виховують дитину за певною, заданою програмою, не враховуючи своєрідність її особистості, вікові потреби й інтереси.

5. *Недовіра* до можливостей дітей, їх життєвого досвіду виражається: настороженістю й підозрілістю щодо змін; недовірливістю до власної думки дитини; невірою в її самостійність; надмірною регламентацією способу життя; повторною перевіркою дій дитини; надмірною і часто дріб'язковою опікою; численними застереженнями й погрозами.

6. *Недостатня чуйність* або нечуйність батьків означає невчасний або недостатній відгук на прохання дітей, їх потреби, настрої й афекти. Зумовлюється підвищеною принциповістю або незрілістю батьківських почуттів, неприйняттям дитини, владністю, егоцентризмом, невротичним станом, конфліктними взаєминами і т.д. Часто батьки проявляють чуйність «навпаки», коли надмірно швидко й афектно-загострено негативно реагують на щонайменші відхилення у поведінці дітей і залишаються емоційно глухими стосовно висловлення позитивних емоцій.

7. *Суперечність* у взаєминах із дітьми представлена різними, часто взаємовиключаючими сторонами: афективність і гіперопіка вживаються з недостатньою емоційною чуйністю, тривожність із домінантністю, завищені вимоги з батьківською безпорадністю. Суперечність відображає невротичні особливості особистості батьків і помітно зменшується в міру стабілізації внутрішнього психічного стану й зростання впевненості в собі.

О.Захаров, О.Співаковська [22, с. 88] піднімають питання про те, яким критеріям чи вимогам повинно відповідати оптимальне батьківське ставлення. Основними є *адекватність, гнучкість і прогностичність*. *Адекватність* у ставленні батьків базується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на вмінні бачити, розуміти й поважати її індивідуальність. Батьки не повинні концентруватися тільки на тому, чого вони хочуть досягти від своєї дитини. Знання й урахування її можливостей і схильностей – важлива умова успішного розвитку. *Гнучкість* у ставленні розглядається як готовність і здатність до змін у стилі спілкування, способах впливу на дитину в міру її дорослішання та ін. Закостеніла інфантильна позиція призводить до бар'єрів у спілкуванні, спалахів протесту у відповідь на будь-які вимоги. *Прогностичність* у ставленні батьків виявляється в зорієнтованості на «зону найближчого розвитку» дитини й на завдання завтрашнього дня.

У підсумку зауважимо, що в реальному житті все набагато складніше, ніж у будь-якій класифікації. У сім'ях батьки зазвичай дотримуються різних типів поведінки. Окрім цього, батько, мати, бабуся, дідусь можуть конфліктувати один з одним, відстоювати свій, «єдино правильний» стиль виховання. Кожен конкретний випадок завжди індивідуальний, як і кожна людина з її суб'єктивністю та неповторністю. У цілому, в українському суспільстві батьківська поведінка визначається давніми традиціями. Батько може бути авторитарним, а мати – більш турботливою й терплячою, або навпаки. Вплив одного з батьків урівноважується впливом іншого. У будь-якому разі батькам необхідно тонко відчувати індивідуальні, вікові особливості своєї дитини й бути готовими до свідомого пошуку найбільш ефективного стилю її виховання.

4.2 Типи взаємин матері й дитини

Однак основну увагу психологи приділяють не взаєминам батьків і дітей як цілого, а ставленню матері до дитини. Можна виокремити три незалежні напрями в цих дослідженнях: з'ясування ролі материнської депривації; вивчення типів стосунків матері й дитини в повних сім'ях; дослідження типів ставлення матері до дитини в неповній сім'ї.

Сучасній психології сімейного виховання відома велика кількість типологій материнського ставлення. Зокрема С.Броді виокремлює такі варіанти: підтримувальна і дозволяюча поведінка, пристосування до потреб дитини, почуття обов'язку й відсутність зацікавленості до дитини, непослідовна поведінка. Е.Соколова виділяє два варіанти взаємин матері й дитини, у кожному одна зі сторін отримує психологічні вигоди. Перший варіант – це домінуюча мати, котра не приймає думок дитини, а та, у свою чергу, або підтримує позицію матері, або, демонструючи покірність, діє за її спиною і все ж залишається під її захистом та опікою. Другий варіант – домінуюча дитина. При цьому мати погоджується з дитиною для того, щоб обґрунтувати свою слабкість і водночас тривогу за неї або щоб прийняти роль жертви [25].

Л.Ковар пропонує таку типологію [6].

1. *Відсутність турботи про дитину* – найбільш травмуючий чинник. Причини: смерть матері, окреме проживання, відмова від дитини. Діти, які виховуються в дитячих будинках, характеризуються низьким інтелектом, емоційною незрілістю, розгальмованістю, відсутністю вибірковості в контактах з дорослими (швидко звикають і швидко відвикають). Вони часто агресивні, соціально пасивні.
2. *Дитина – тягар для матері*, що заважає її соціальному й професійному зросту. Мати психологічно віддаляється від дитини. Позбавленій материнської ласки дитині важко спілкуватися з іншими людьми. У неї пізно формується мова, вона залишається інфантильною на все життя, із несформованою Я-концепцією.
3. *«Взаємини для двох»* створюються матерями-одиначками, які контролюють поведінку дитини й отримують від цього задоволення, певні психологічні вигоди. Хоч дитина й бажана, але мати залишає її, коли це потрібно їй, а не дитині. Це призводить до інфантилізації й розвитку жіночих рис у хлопчиків. Їм подобається спілкуватися з маленькими дітьми, вони уявляють себе дівчатками. З дитинства до них приклеюється ярлик «мамин синочок». Ці діти часто чинять опір матері та вчителям, живуть у власному світі фантазій, їм притаманне прагнення до необмеженої влади.
4. *Мати із «розбитою долею»* тимчасово присвячує себе дитині, але може залишити її заради нового чоловіка. Дитина протестує проти

батьківської нестійкості: втікає з дому, чинить крадіжки, вступає в ранні сексуальні стосунки.

5. *Сім'я змушена боротися за соціальне й економічне виживання, а дитина стає жертвою цієї боротьби*, що супроводжується озлобленістю, агресіями, депресіями.
6. *Матір, після того, як її залишив чоловік, часто змінює партнерів, а дитина в цей час покинута й забута*. Вона рано залучається до вуличної субкультури, прагне досягти успіху у сферах, які не потребують самодисципліни, там, де можна швидко задовольнити свої потреби. Дитина часто порушує шкільну дисципліну, прогулює заняття, проявляє негативізм і демонстративність у спілкуванні. Результати особистісного розвитку дитини за такого ставлення такі:
 - «соціалізований злочинець» – дитина визнавалася в дитинстві, але вважалася неслухняною, була близька батькам, але недовго;
 - «несоціалізований злочинець» отримує слабе виховання й рано оцінюється як неперспективний; він здатен на пограбування й інші девіації;
 - «соціальний невдаха» – улюбленець матері, що був нею покинутий заради чергового чоловіка; прагне привернути до себе увагу демонстративною поведінкою, інтимні відносини для нього замінюють взаємини з матір'ю.
7. *Сильна вольова жінка, після того, як чоловік зазнав краху в кар'єрі, розпочинає боротьбу за владу*. Діти для неї поділяються на сильних (як мати) і слабких (як батько). Вольова мати тероризує сина-слабака, який вимушений відігравати таку роль. Часто він спрямовує агресію на батька, молодших дітей, конфліктує з однолітками, віддає перевагу заняттям на самоті. Він невдолений собою й тим, що робить, оскільки оцінює себе за критеріями матері, чутливий і прагне компенсувати свою слабкість, займаючись спортом. В іншому випадку мати може вважати батька неповноцінним, відповідно й дитину. Вона відвертається від дитини, хоча намагається виглядати турботливою в дрібницях. Стосовно сина мати проявляє тільки негативні емоції або ігнорує (син – порожнє місце, як і батько) і приділяє увагу тільки зовнішнім формам поведінки. У дитини не розвивається індивідуальність. Вона виростає з комплексом неповноцінності у власному світі фантазій.
8. *Дитина, що замінює чоловіка*. Мати вимагає до себе надмірної уваги й турботи з боку дитини, намагається постійно перебувати в її присутності, бути обізнаною з її особистим життям, обмежує її контакти з однолітками.
9. *Гіперопіка й симбіоз*. Мати прагне втримати дитину біля себе, обмежує самостійність через страх позбутися дитини в майбутньому, за-

нижує здібності дитини, прагне прожити за неї життя, що призводить до особистісного регресу й фіксації дитини на примітивних формах спілкування.

10. Виховуючий контроль через викликання в дитини почуття провини.

Дитині говорять про те, що вона невдячна. Розвиток її самостійності гальмується страхом.

Чим зумовлюється те чи інше ставлення матері до дитини? Яке з них має позитивні, а яке – негативні наслідки? До цих та інших питань зверталося чимало вчених. Зокрема І.Баховен у праці «Материнське право» наголошував на позитивному й негативному аспектах ставлення матері до дитини. Позитивний аспект полягає в безумовності любові матері, оскільки вона любить дитину не за щось, а саме тому, що це її дитина. Негативний же полягає в тому, що мати може перешкоджати розвитку індивідуальності дитини, оскільки вона залишається для неї слабкою й тоді, коли вже фактично стає дорослою.

Е.Фромм також звертається до проблеми материнської любові й проводить порівняльний аналіз батьківства і материнства [27]. Для нього материнська любов є всеоберігаючою, всеохороняючою, всеохоплюючою, а любов батька пов'язана з підкоренням або бунтом. Прив'язаність до матері є природною (безумовна любов), а до батька – штучною, оскільки ця система взаємин побудована на владі і законі (совість, обов'язок, ієрархія, підкорення). Позитив взаємин із батьком полягає в можливості заслужити любов батька (це залежить від активності дитини). Негативний аспект батьківської любові у тому, що заслуговує на любов батька тільки слухняна дитина. Позитив материнської любові – у її безумовності. Негатив – у тому, що її неможливо досягнути ніяк і нічим: або вона є, або її немає. Саме в цьому весь трагізм взаємин матері й дитини. Якщо мати не виявляє до дитини безумовної любові, то це сприяє регресу останньої, її інфантилізації. Трагізм відносин матері й дитини полягає також у тому, що якщо мати й виявляє любов до дитини й приймає її під свій захист, то рано чи пізно вона має відпустити дитину, надати їй свободу й автономію.

4.3 Типи батьківського ставлення, обумовлені психологічними проблемами батьків

У сучасній науковій літературі з питань дитячо-батьківських стосунків існує чотири напрями вивчення взаємозв'язку психічного здоров'я родителя та його ставлення до дитини. По-перше, це вивчення психічних станів у зв'язку із фрустрацією батьківських почуттів. До цієї категорії відносяться реакції на втрату дитини, переживання народження дитини з відхиленнями в розвитку, невротичні стани, пов'язані з народженням

небажаної дитини та ін. Народження «особливої дитини», «не такої як у всіх» (за висловлюванням батьків) є для сім'ї травмуючою кризовою подією, коли втрачаються вже сформовані сімейні взаємини, плани й надії на майбутнє. З часом травмуючі переживання в батьків не зменшуються, а, навпаки, можуть зростати. Переживання кризи торкається значущих для матері цінностей, фруструє її базові материнські й особистісні потреби. Учені зазначають, що матері розумово відсталих дітей частіше перебувають у пригніченому стані, більше зайняті з дітьми й мають більше труднощів, пов'язаних із самоконтролем негативних емоцій по відношенню до дітей, аніж матері дітей, які нормально розвиваються, чи дітей з емоційними розладами. Фіксація дитини на ролі маленької не дає сім'ї пройти нормальний цикл сімейних відносин.

По-друге, це дослідження проблем батьківства в акцентуованих особистостях. Зазначене питання найчастіше обговорюється в дослідженнях девіантної і делінквентної поведінки матері/батька по відношенню до дитини та у зв'язку з їхніми особистісними особливостями (В.Гарбузов, О.Захаров). Ще в 30-ті рр. минулого століття у жінок, які нехтували своїми дітьми, були виявлені психологічна незрілість, емоційна нестійкість та егоцентризм. Такий стан частіше зустрічався в жінок, які в дитинстві зазнавали психологічної депривації чи агресії або яким не вдалося вирішити свої вікові конфлікти. Згідно з даними В.Брутмана серед девіантних матерів частіше зустрічаються емоційно незрілі особистості, яких вирізняє афективна нестриманість, низька толерантність до стресів, егоцентризм і незалежність.

По-третє, і це найчисельніша група досліджень, акцент робиться на психічних захворюваннях, які виникають або загострюються відповідно до фаз репродуктивного циклу й детермінуються ендокринними порушеннями, які супроводжують ці цикли. До такої групи відносяться дородові психози; психотичні розлади, що супроводжують пологи; післяродові психічні розлади, серед яких найбільшу популярність у науковій літературі набула післяродова депресія. Відомо, що післяродова депресія змінює поведінку матері й впливає на психічний розвиток дитини. Відмічено зв'язок між психічним здоров'ям дітей матерів, які перенесли післяродову депресію, і формуванням прив'язаності до матері.

По-четверте, найменше вивчений аспект у дослідженні патології батьківської сфери – це материнство у психічно хворих. В.Брутман описав низку особливостей життєдіяльності психічно хворих жінок, пов'язаних з їхніми материнськими функціями й переживаннями: соціальні й вікові кризи, психопатичні переживання, відсутність соціальної і психологічної підтримки хворих жінок і дітей. Такі жінки рідко потрапляють у поле зору психологів, оскільки не можуть адекватно сформулювати запит і є вкрай емоційно закритими. Останнє пояснюється тим особливим значенням,

часто зі спотворенням реальності, якого хворі надають своїм материнським почуттям.

Нижче наведено окремі випадки батьківського ставлення, зумовленого психологічними проблемами батьків.

1. *Ставлення батьків, хворих на шизофренію.* «Шизофреногенну» мати відрізняють дві типові установки (А.Бодальов, В.Столін): відкрите емоційне відсторонення, яке супроводжується бездоганним інструментальним контролем, холодністю чи байдужістю до дитини; приховане відсторонення, коли надмірна турбота є формою домінування й паразитичного існування за наявності інфантильних та егоїстичних установок. Батько в цих дослідженнях характеризувався пасивністю, відстороненістю від сімейних труднощів. Спілкування в сім'ях, де є батьки, хворі шизофренією, будується за принципом «подвійного зв'язку», в основі якого – подвійність, ірраціональність і протиріччя мотивів, якими керуються батьки. Особливості ставлення до дитини проявляються в тому, що батьки не помічають у себе тих рис характеру й поведінки, на найменший прояв яких у дитини вони реагують афективно – хворобливо й наполегливо намагаються їх усунути. Таким чином, батьки неусвідомлено проєктують свої проблеми на дитину, а потім реагують на них як на свої власні.

2. *Проекція батьківських внутрішньоособистісних конфліктів на дитину.* Делегування – стійке бажання зробити з дитини «найкращу» – є компенсацією почуття меншовартості батьків. Результатом такого ставлення буде відкрито емоційне відсторонення дитини, яка не відповідає ідеальному батьківському образу. В іншому випадку неконструктивна поведінка дитини набуде більш складної форми із застосуванням захисних механізмів.

Такий тип ставлення до підлітка може мати риси конфлікту. Так, спокійні й пасивні підлітки сприймаються батьками як нестерпні. «Зовсім відсутнє почуття обов'язку, зовсім немає звички робити щось із любов'ю, до кінця. У його характері немає нічого чоловічого», «Ти не мужчина, я тебе зневажаю», – говорить батько. Звертаючись за допомогою до психолога, ці батьки нерідко чекають підтвердження від консультанта своєї позиції: їхня дитина дійсно погана, її необхідно перевиховувати, лікувати, можливо, віддати в інтернат або поставити на облік у дитячу кімнату міліції. Вони очікують від консультанта свого роду індульгенції, яка виправдає відсторонення дитини й звільнить батьків від неусвідомлюваного почуття вини перед нею. Неприйняття або емоційне відсторонення особливо драматичні для обох сторін у неповних сім'ях, де мати переживає, чи не відтворюються негативні риси батька в дитині: «Боюсь, що вплинуть гени». Емоційне відсторонення може маскуватися тут гіперпротекцією, у крайніх випадках – домінуючою гіперпротекцією.

3. *Гіперсоціальність, параноїдальні риси в поєднанні з фрустрацією потреби в любові у матері, яка мала негативний досвід стосунків у пра-батьківській сім'ї,* породжують амбівалентне ставлення до дитини, частіше дочки. Приклад однієї з клієток Консультативного центру допомоги сім'ї: «Я ніколи не знала поблажок, девіз нашої сім'ї був “слід і потрібно”. У мене характер такий самий, як у моєї матері: турботливий, економний, відповідальний, працездатний», «В дочки зовсім нема категорії «необхідно» – тільки те, що легко, смачно, цікаво». При цьому пра-батьківське коріння актуального конфлікту усвідомлюється, мати коливається між двома життєвими сценаріями: перший вимагає від неї наслідування власної матері, бути «тиранічною і деспотичною», виховувати «зручну хорошу дочку», якою усвідомлює себе жінка в минулому. Проте індивідуальні психофізіологічні особливості дочки (гіпертимна акцентуація характеру) й обтяження соматичними захворюваннями ставлять під загрозу реалізацію схожої програми виховання. Вихід можливий, тільки якщо контролювати кожен крок дочки, займатися «без вихідних», обмежувати, забороняти, наказувати. Але пацієнтка, немолода, інтелігентна жінка, відчуває нелюдяність виховного девізу власної матері, який зарік її на холодну самотність. Альтернативою могло б бути визнання невідповідності реальної, живої дитини ілюзійному ідеалу «духовно багатой, душевно близької дочки», тим більше, що дівчинка своєю поведінкою ніби «запрошує» матір до іншого стилю відносин: «Мамо, я люблю тебе, навіть коли ти сердися!» Існує досить аргументована точка зору, що відтворення стилю виховання з покоління в покоління – загальна закономірність.

4. *Розширення сфери батьківських почуттів* (часто поєднується із домінуючою гіперпротекцією) спостерігається в сім'ях із порушеними подружніми стосунками. Дитина сприймається батьками як дещо більше, аніж дитина, спостерігається прагнення утримати дитину в тісних емоційних зв'язках. За рахунок неї подружжя вирішує свої психологічні проблеми. У результаті дитина замикається на стосунках з дорослими, що перешкоджає особистісному зросту, розвитку самостійності.

5. *Перенесення подружнього конфлікту у сферу виховання* проявлятиметься в суперечках щодо виховання дитини, відвертому незадоволенні один одним щодо виконання виховної функції, маніпулятивному стилі спілкування, раціоналізації.

6. *Надання переваги дитячим якостям* (часто межує з потуральною гіперпротекцією). Основні ознаки: ігнорування процесу дорослішання дітей, стимулювання збереження дитячих якостей. Причини: факти біографії самих батьків (наявність молодших братів чи сестер), занижений рівень домагань, невпевненість, деяка інфантильність.

7. *Виховання невпевнених батьків.* Тон сім'ї задає дитина, яка відчуває слабкість батьків. Це дає можливість маніпулювати батьками. При-

чини: різні погляди на виховання в батька й матері, відсутність цілеспрямованості та послідовності у виховному процесі.

8. *Фобія втрати дитини*. Виникає в сім'ях, де дитина є довгоочікуваною або єдиною в сім'ї, де її життю чи здоров'ю існує реальна чи вдавана загроза. Такій дитині надалі важко адаптуватися до нового соціального оточення.

9. *Недорозвиненість батьківських почуттів*. Часто поєднується з емоційним відстороненням, гіпопротекцією. Виникає в сім'ях, де дорослі мають акцентуації характеру, які не усвідомлюються. Проявляється у відмові виконання батьківських обов'язків, скаргах на те, що діти погані.

10. *Проекція на дитину власних небажаних якостей*. Батьки вбачають у дитині риси характеру, які підозрюють у себе, але не хочуть визнати. Наслідки: агресивність, схильність до порушень поведінки.

4.4 Види жорстокого ставлення батьків до дитини

Основними формами жорстокого ставлення є:

1. **Фізична**: батьки завдають дитині фізичного болю, ранять або вбивають її. Це може проявлятися у формі побоїв, струсу, здавлювання, припалювання й укусів. Також сюди відносять ситуації, коли дитині дають отруту, неадекватні ліки й алкоголь або навмисне душать чи топлять її. У деяких випадках надмірна сила може застосовуватися під час годування чи пеленання.
2. **Емоційна**: якщо діти відчують постійний брак любові й душевного тепла, погрози, крики, висміювання. Це може призвести до втрати впевненості в собі й самоповаги. Дитина стає знервованою й замкненою. Вона перестає довіряти дорослим людям.
3. **Зневажлива**: якщо батьки не задовольняють життєвих потреб дітей, таких як: потреби в їжі, одязі, теплі й лікуванні, якщо батьки залишають дітей без нагляду. Якщо батьки позбавляють дітей любові, надії та підтримки, то це є емоційною зневагою.
4. **Сексуальна**: якщо діти (дівчатка або хлопці) використовуються дорослими для задоволення їхніх (дорослих) сексуальних потреб. Це можуть бути пестоші, статеві акти, мастурбація, оральний чи анальний секс, а також демонстрація дітям порнографії, включаючи відеофільми.

Ознаки сексуального насильства:

- агресивна поведінка, спалахи роздратування;
- відчуження, байдуже ставлення до всього;
- зайва поступливість, зайва настороженість;

- зайва сексуальна поінформованість (слова, поведінка та ігри, що не відповідають віку дітей);
- тривала відкрита мастурбація, агресивні сексуальні ігри;
- біль в животі (невідомого походження);
- проблеми з їжею – від переїдання до повної втрати апетиту;
- тривожні сни, нічні кошмари, нічне нетримання сечі;
- повернення до більш ранньої поведінки, депресія;
- таємниці в стосунках між дорослим і дитиною, спроби виключити з цих взаємин інших людей;
- страхи перед певною людиною, небажання залишатися з кимось;
- дитина виглядає радісною тільки в школі;
- дитина не бере участі в шкільних справах, у неї мало або зовсім немає друзів;
- дитина починає гірше вчитися;
- дитина не довіряє дорослим, особливо тим, хто знаходиться поруч з нею;
- дитина втікає з дому, здійснює спробу самогубства, спричиняє собі пошкодження.

Діти дуже рідко обманюють про сексуальне насильство. Тому слід бути уважним до того, про що вони розповідають. Психологи пропонують наступні рекомендації батькам стосовно того, як поводити себе, коли дитина розповідає про факт насильства [5]:

- вірте їй;
- стримуйте Ваш жах – дитина не повинна його відчувати;
- скажіть їй, що її ніхто не звинувачує в тому, що відбулося;
- скажіть їй, що вона не одна і що Ви захистите її;
- скажіть їй, що Ви будете піклуватися про те, щоб насильство більше не повторилося;
- запевніть її в тому, що Ви вірите їй, що Ви її друг і Вам можна довіряти;
- зверніться за допомогою до спеціаліста і дійте, захищаючи свою дитину.

Діти розповідають про свої труднощі по-різному. У маленьких дітей просто не вистачає слів для того, щоб пояснити, що відбулося. Але в їхній поведінці можуть з'явитися ознаки неблагополуччя. Вчені пропонують наступні *рекомендації батькам* стосовно того, як запобігти насильству над дитиною в дитячому садку, в школі чи у дитячому таборі [5]:

- Якщо Ви віддаєте дитину в дитячий заклад, дізнайтеся про його репутацію та труднощі. З'ясуйте, чи не було таких інцидентів у минулому.
- Дізнайтеся якомога більше про вихователів і вчителів. Поговоріть з батьками тих дітей, які раніше відвідували цей заклад.

Дізнайтеся, як беруть на роботу вчителів і вихователів, чи цікавляться їхніми рекомендаціями з попередньої роботи.

- Впевніться, що Ви в будь-який час можете побачити свою дитину.
- Ви повинні знати, куди діти ідуть разом з вихователем. Не дозволяйте вихователю забирати дитину на які-небудь заходи без Вашого дозволу.
- Забороніть давати про Вашу дитину будь-які дані, письмові характеристики без Вашого дозволу.
- Впевніться, що у школі чи дитячому садочку кожного дня точно знають, хто буде забирати дитину додому.
- Якщо Ви думаєте, що в школі чи дитячому садку з дитиною жорстоко поводяться, не біжіть туди зі скаргою, а повідомте про це в міліцію чи соціальні служби.
- Поговоріть з батьками інших дітей, щоб з'ясувати, чи не помічали вони чого-небудь незвичайного у поведінці чи здоров'ї їхніх дітей.
- Пам'ятайте, що важливо зробити все можливе, щоб захистити дітей.

Правила батьків, які допоможуть захистити дітей:

- Ви завжди будете довіряти своїм дітям і допомагати їм. Вони не повинні мати сумніву в тому, що Вам можна все розповісти.
- Якщо дітей не супроводжує дорослий, то краще, щоб вони скрізь, де можливо, ходили парами або групами. Дітям потрібно йти з дому завжди однією і тією ж дорогою.
- Не можна дозволяти маленькій дитині бути однієї в громадських місцях (наприклад, у вбиральні).
- Необхідно впевнитися в тому, що няні чи іншому вихователю можна вірити.
- Якщо дитині щось загрожує, вона може робити все що завгодно: тікати, кричати, битися кулаками, говорити неправду. Важлива лише безпека дитини.
- Дитина сама вирішує, кому вона дозволяє цілувати й обніматися себе. Не можна примушувати дитину робити це проти її волі, особливо, якщо вона відчуває, що це неправильно.
- Намагайтесь зробити так, щоб дитина знала: якщо хтось пропонує їй щось неприємне, показує порнографічні малюнки, фотографує її голою або робить їй коштовні подарунки – про це треба обов'язково розповісти батькам. Заповніть дитину в тому, що її не будуть звинувачувати або сварити.
- Діти повинні точно повідомити Вам, з ким вони йдуть, куди і коли повернуться.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «батьківські установки». Конструктивні й деструктивні установки батьків стосовно виховання дитини.
2. Які характеристики ставлення батьків до дитини й відповідної поведінки відбито у понятті «стиль сімейного виховання»?
3. Поняття материнської та батьківської депривації: відмінності, наслідки.
4. Дайте характеристику демократичного, контролюючого та змішаного типів ставлення батьків до дитини. Який з них є найбільш оптимальний для розвитку дитини?
5. Обґрунтуйте вплив стилю сімейного виховання на виникнення підліткових акцентуацій характеру.
6. Охарактеризуйте типи неадекватного ставлення матері до дитини.
7. Яким чином соціокультурні та сімейні традиції впливають на формування стилю сімейного виховання.
8. Висвітліть механізм проєкції особистісних якостей батьків, їхнє ставлення до світу на дитину.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Крос-культурні дослідження батьківської поведінки (стилі виховання, розподіл обов'язків, батьківські очікування та ін.).
2. Вплив пережитого у дитинстві сексуального насилля на виникнення особистісних розладів.
3. Віктимна поведінка підлітків як наслідок жорстокого звернення батьків.

Література

1. Аккерман Н. Роль семьи в появлении расстройств у детей / Н. Аккерман // Семейная психология : хрестоматия / сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкис. – С. Пб. : Речь, 2007. – С. 227–244.
2. Андреева Т. Семейная психология / Т. Андреева. – С. Пб. : Речь, 2004. – 244 с.
3. Баркан А. И. Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка / А. И. Баркан. – М. : АСТ-Пресс, 2001.
4. Добрович А. Б. Кто в семье психотерапевт? / А. Б. Добрович. – М. : Знание, 1985. – 95 с.
5. Допоможемо нашим дітям! Психологічні аспекти проблем неповнолітніх: профілактика та корекція / за ред. Л. Литвиненко, С. Новік. – К., 2001. – 47 с.
6. Дружинин В. Н. Стиль семейного воспитания и детский интеллект / В. Н. Дружинин // Психология семьи. – Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – С. 154–158.
7. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособие для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. – С. Пб. : Речь, 2003. – 336 с.
8. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь / Еникеев М. И. – М. : ТК Велби; Проспект, 2006. – 560 с.
9. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков / А. И. Захаров. – Л. : Медицина, 1982. – 216 с.
10. Ильин Е. П. Мужчины и женщины в семье / Ильин Е. П. // Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – С. Пб. : Питер, 2003. – С. 253–294.

11. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств / С. В. Ильина // Вопросы психологии. – 1998. – № 6.
12. Исаев Д. Н. Половое воспитание и гигиена пола у детей / Д. Н. Исаев, В. Е. Каган. – Л. : Медицина, 1980 – 184 с.
13. Каган В. Е. Семейные и полоролевые установки у подростков / В. Е. Каган // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 54–61.
14. Кон И. С. Родители и дети / И. С. Кон // Психология ранней юности. – М. : Просвещение, 1989. – С. 16–19.
15. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – С. Пб. : Питер, 2002. – 992 с.
16. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К. : Знание, 1981. – 392 с.
17. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 256 с.
18. Мацумото Д. Культура и психологические процессы развития личности / Д. Мацумото // Психология и культура. – С. Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 149–170.
19. Меш Э. Жестокое обращение с детьми и отсутствие родительской заботы / Меш Э., Вольф Д. // Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка. – С. Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 472–494.
20. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
21. Самоукина Н. В. Симбиотические аспекты отношений между матерью и ребенком / Самоукина Н. В. // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 67–81.
22. Семья в психологической консультации / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М. : Педагогика, 1989. – 202 с.
23. Фромм А. Азбука для родителей / А. Фромм. – М. : Прогресс, 1994. – 272 с.
24. Целуйко В. М. Вы и ваши дети / В. М. Целуйко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 448 с.
25. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.

Тема 5. ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СПІЛКУВАННЯ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Суб'єкт-суб'єктний підхід до проблеми становлення особистості у батьківській сім'ї. Особливості мислення дітей та їх прояви у спілкуванні з батьками. Соціально-психологічні чинники дитячо-батьківських конфліктів. Методи і засоби педагогічного впливу батьків на дітей

5.1 Суб'єкт-суб'єктний підхід до проблеми становлення особистості у батьківській сім'ї

Ефективність соціалізації особистості визначається можливістю й особливостями проходження суб'єкт-суб'єктної взаємодії між батьками та дітьми. Суб'єкт-суб'єктний підхід до проблеми сімейного виховання долає одностороннє розуміння виховного процесу як цілеспрямованого формування особистості. Такий вид активності поряд із цілеспрямованим впливом дорослих поєднує вияви власної суб'єктивності дитини.

Суб'єкт-суб'єктна (діалогічна) взаємодія або «діалог особистостей» (М.Бахтін), як складова здорових особистісних стосунків (К.Роджерс), актуалізується сучасними науковими розробками. Проблема діалогічної взаємодії зазвичай розглядається у психолого-педагогічному контексті (В.Андрієвська, Г.Балл, С.Братченко, А.Волинець, А.Добрович, В.Семиченко), у консультативному процесі, зокрема у системі стосунків психолога й клієнта (Г.Абрамова, З.Кісарчук, О.Копйов, О.Ліщинська, Т.Флоренська, Н.Чепелева та ін.). Водночас положення класичних психологічних концепцій, які розкривають суть людського спілкування (Б.Ананьєв, О.Бодальов, М.Бубер, О.Леонтьєв, Б.Ломов, О.Ухтомський та ін.), вимагають свого застосування в галузі сімейної психології, що виходить за межі діалогічної проблематики в традиційному її розумінні.

Незважаючи на визнання батьками дитини як найвищої цінності в їхньому житті, вона традиційно сприймається об'єктом впливу, сценарного програмування (виховних зусиль) батьків (Е.Берн, К.Стайнер), або ж осередком їхніх нереалізованих честолюбних прагнень (С.Дворяк, Б.Херсонський), або можливістю виправити помилки минулого та майбутнього (А.Баркан), засобом вирішення особистісних проблем (І.Добряков, І.Нікольська, Е.Ейдемільер), об'єктом маніпуляцій, який слід підігнати під певний батьківський «стандарт», (О.Вовчик-Блакитна, Т.Гурлева). Окрім цього, не завжди чітким є розмежування понять виховання та навчіння. Можна навчити дитину тримати виделку або вимовляти правильно слова, але це ще не виховання хороших манер чи культури мови. Означене

зумовлює не лише конфлікти батьків і дітей, а й конфліктогенність, відсутність комунікативної толерантності в суспільстві в цілому.

Аналізуючи дитячо-батьківські стосунки з позиції суб'єкт-суб'єктного підходу, звернімося до класичних напрацювань у психології міжособистісної взаємодії. К.Вітакер в основу здорових стосунків батьків і дітей кладе безумовне прийняття дитиною батьків [3, с.38]. І хоч це прийняття, на думку автора, триває лише дев'ять місяців від народження, воно є наріжним каменем і визначає в подальшому ставлення підростаючої особистості до себе, до оточення, до світу. Ще одним цікавим відкриттям вченого є зумовленість суб'єкт-суб'єктної взаємодії досвідом таких стосунків у трьох поколіннях сім'ї (соціальний спадок).

Формування, фіксація і передача паттернів емоційно-поведінкового реагування від представників одного покоління представникам іншого стало предметом вивчення багатьох учених у галузі сімейної психології та психотерапії, зокрема, В.Юстіцкіса, Е.Ейдемільера. Окрім цього, ними обґрунтовано низку чинників, які призводять до порушення діалогічної взаємодії у сімейній системі: це так звані вертикальні стресори (патологізуючий сімейний спадок) та горизонтальні стресори (критичні точки проходження життєвого циклу сім'ї). Автори описують особливості сімейного виховання на різних стадіях життєвого циклу сім'ї, указують на труднощі формування діалогу батьків і дітей у ситуації дошлюбної вагітності, у період первинної адаптації. Основним гарантом безпеки немовля і формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії у тріаді «мати – немовля – батько» є стабільність стосунків батьків, пронизана взаєморозумінням, любов'ю і вдячністю один до одного. У такому разі батько не почуває себе зайвим, як і мати, установлює ранній діалог із дитиною, яка, у свою чергу, виступає вже як самоцінність, а не засіб маніпуляції [8, с.128].

У працях К. Абульханової-Славської, взаємовідносини визначаються як результат взаємного сприйняття, пізнання, впливу, оцінки партнерів по взаємодії, «деяким ідеальним продуктом взаємних зусиль» [1]. Сімейна система є тією територією, де найповніше відбувається набуття та засвоєння основ такої взаємодії. Для дорослих – це своєрідне випробування, зріз на зрілість і визначення напряму подальшої роботи, для дітей – можливість експериментувати, набувати досвіду стосунків та екстраполювати його на взаємини в інших соціальних групах.

Л.Рюміна продовжує цю думку й наголошує, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія в системі батьки – діти розпочинається з довіри до себе та до інших, із відмови від контролю над собою: своїми думками (як краще висловитися), почуттями (як стримати емоції), вчинками (як сподобатися), із відкритої комунікації автономних, особистісно зрілих та відповідальних людей, взаємної згоди та реалістичності вимог один до одного, відмови від дріб'язкового контролю за дітьми та визнання їхнього права думати,

відчувати й чинити самостійно. Метою, умовою і результатом такої взаємодії є взаєморозуміння. Саме діалог є тим шляхом, яким людина повинна йти, якщо хоче досягти повного взаєморозуміння [15, с.208].

А.Кронік вважає, що легко досягти взаєморозуміння, якщо, вступаючи у взаємодію, людина заздалегідь налаштована на взаємну повагу й довіру, взаємну відкритість і комунікативне співробітництво, готова до співпраці. Навіть якщо вектор діалогічної спрямованості йде лише від батьків, можливе досягнення взаєморозуміння високого рівня, оскільки бажання й уміння зрозуміти іншого знаходять відклик у дитини. Батьки й діти не підлаштовуються один під одного, вони рівноправні, розмовляють кожний «свою мовою», розуміючи при цьому іншого [18]. Так створюються оптимальні умови для функціонування підсистеми дітей (С.Мінухін) – своєрідної соціальної лабораторії, яка дає дитині, по-перше, можливість бути дитиною (а не сином чи донькою, внуком чи онучкою), по-друге, експериментувати в спілкуванні без компетенції та відповідальності, що так ускладнюють взаємодію дорослих.

Модель налагодження суб'єкт-суб'єктної форми спілкування в сім'ї реалізована в науково-практичній діяльності В.Сатір. Метою терапевтичних зусиль ученої є наповнення сім'ї таким характеристиками, як висока самооцінка, безпосередня, зрозуміла і чесна комунікація, гнучкі й гуманні правила поведінки, особистісний ріст членів сім'ї, відкритість соціальних зв'язків, позитивні установки. Таке розуміння здорової сім'ї є універсальним, оскільки в будь-якому соціокультурному чи економічному контексті психологічна допомога сім'ї вирішує ідентичні завдання, а в їх вирішенні опирається на потребу людини в самовдосконаленні, в актуалізації самої себе [17, с.13].

Значущість суб'єкт-суб'єктної взаємодії підкреслюють сучасні вітчизняні вчені. Аналізуючи звертання батьків з приводу труднощів у вихованні дітей, О.Вовчик-Блакитна та Т.Гурлева роблять висновок про формалізацію та збіднення контактів в сім'ї, про домінуючий у вихованні та навчанні суб'єкт-об'єктний підхід до процесів спілкування, де не враховується внутрішня активність дитини, недооцінюється або нехтується розвиток її емоційної сфери, де та чи інша поведінка, що турбує батьків, сприймається ними як навичка, яку можна підкріпити або відкинути [4, с.101].

Розробляючи проблему владно-підвладної взаємодії, В.Васютинський наголошує на актуальності набуття дитиною досвіду суб'єкт-суб'єктного спілкування, «інакше в неї формується почуття ущемленості та упослідженості, вона навчається задовольняти свої потреби в процесі спілкування через справді мазохістське впокорення перед іншими... Натомість почуття справедливості, притаманне рівноправному суб'єктові взаємодії, може сформуватися тільки в умовах набуття відповідного досвіду як під-

порядкування інтересів суб'єкта інтересам інших, так і їхнього підпорядкування його власним інтересам» [2, с.96].

Спілкування «на рівних», як підкреслюють В.Семиченко та В.Заслуженюк, дає можливість дитині включитися в ієрархізовані, несиметричні стосунки з окремими партнерами, а це розвиває в дітей потребу враховувати позицію іншої людини, оцінювати її, приймати або не приймати, погоджуватися або заперечувати, і головне – мати власний погляд, відрізнити його від іншого, уміти обстоювати власну думку [18, с.28].

Суб'єкт-суб'єктність набуває статусу незмінного й невід'ємного елемента будь-якої взаємодії. За його відсутності в дитини формується пасивно-страждальне уникання відповідальності в складній життєвій ситуації (О.Гліченко, О.Копйов), неконструктивні базові життєві концепції (Л.Царенко), унеможлиблюється задоволення психологічних потреб, зокрема потреби в увазі, у самовиявленні (коли батьки не зважають на її індивідуальні або вікові особливості), самоцінності, довірі тощо (Н.Максимова, К.Мілютіна), сповільнюється поступальний рух уперед особистості в цілому (Т.Титаренко), понижується самооцінка та самоповага, зростає внутрішня напруга, тривога, агресія, що призводять до невротичних та психосоматичних розладів (І.Добряков, І.Нікольська, Е.Ейдемільер).

У психології прийнято виокремлювати чотири групи чинників, що визначають виникнення та динаміку суб'єкт-суб'єктних стосунків у сім'ї (Ю.Альошина, Л.Гозман, С.Ковальов, А.Кронік, Б.Ломов, В.Мясищев, Н.Обозов, В.Столін, Е.Смірнова та ін.).

До першої групи належать чинники, що детермінують становлення й розвиток системи взаємин людини в онтогенезі: вроджена потреба й здатність людини встановлювати стосунки з іншими; мотивація народження та первинні безпосередні форми стосунків у системі «мати – дитина»; культурно-фіксовані норми, традиції стосунків; вікові кризи розвитку людини (руйнування старої й формування нової системи стосунків) [19].

До другої групи чинників динаміки стосунків відносять різноманітні властивості суб'єкта стосунків (особистісні детермінанти): соціально-демографічні характеристики (стать, вік, національність, місце проживання тощо); психофізіологічні характеристики (конституція, зовнішність); особливості вербальної та невербальної поведінки. Особливе місце у цій групі чинників належить таким соціально-психологічним характеристикам, як: статус, роль; особливості взаємодії партнерів (спосіб спілкування і процес взаємного саморозкриття, комунікативна компетентність, емоційна гнучкість); самоактуалізація, самооцінка, відчуття цінності власної особистості, самоприйняття, самоконтроль, а також свідомість, цілеспрямована регуляція особистістю своїх стосунків; соціальна сміливість, упевненість у собі, домінантність, низька внутрішньоособистісна конфліктність; особливості мотиваційно-потребової сфери та характеристики когнітивної

сфери (когнітивна простота – складність). Окрім цього, важливим чинником формування та зміни стосунків є система взаємин кожного з членів сім'ї.

Наголосимо ще раз на такій важливій детермінанті групи особистісних чинників як ставлення до себе (особливості Я концепції) і ставлення до узагальненого іншого. У цілому позитивне ставлення до себе формує таке ж ставлення до іншого, повага себе сприяє повазі до іншого, відчуття цінності й унікальності власної особистості дає можливість і в іншому побачити теж саме, а особливо у власній дитині.

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія реалізується також завдяки певному поєднанню (сумісності) соціально-демографічних, соціально-психологічних, особистісних особливостей суб'єктів стосунків (членів сім'ї), а саме: схожості соціально-демографічних характеристик, ціннісних орієнтацій, рольових установок, взаємних оцінок партнерами один одного; схожості або комплементарності особистісних якостей, ступеня взаємного задоволення міжособистісних потреб.

Наступна група чинників (ситуативних) об'єднує в собі чинник часу, просторової близькості, культурно-історичний чинник (вплив культурних норм та цінностей на становлення й розвиток конкретних стосунків особистості), а також такий чинник, як «життєва подія» («складана ситуація», «об'єктивно-значуща ситуація»). Указана група чинників у психології називається зовнішньою детермінацією, що підкреслює обумовленість динаміки стосунків низкою змінних, які не залежать від суб'єкта. Проте для особистості ситуація стає «складною», «об'єктивно значущою» тільки тоді, коли вона переломлюється через систему життєво важливих цінностей та особистісних смислів (тобто через внутрішні особистісні чинники).

До четвертої групи детермінантів відносять процеси групової динаміки, а саме: стадії життєвого циклу сім'ї, процеси лідерства та керівництва, процеси прийняття групових рішень, згуртованість сім'ї, груповий тиск та контроль, сімейні конфлікти, а також мета й завдання членів сім'ї.

Перелічені чинники створюють необхідні передумови для формування суб'єкт-суб'єктних стосунків у сім'ї, в яких діти зазнають виховних впливів і водночас реагують на такі впливи як самоцінні, самодостатні, самоактивні суб'єкти. Відтак у символічному полі взаємодії поєднуються вияви цілеспрямованого впливу дорослих і власних намагань та прагнень дитини.

Стратегія діалогічної взаємодії дає всі шанси вирішити споконвічний конфлікт батьків і дітей. Проте, щоб досягти успіху, як і в будь-якій іншій справі, необхідно, по-перше, докласти деяких вольових зусиль; по-друге, бути психологічно компетентними в даній проблемі й відкритими до змін, до розумних нововведень; по-третє, звільнитися від «влади міфів» (К.Вітакер, Е.Ейдемільер), стереотипів як у стратегії виховання, так і у

власній світобудові; по-четверте, намагаючись налагодити суб'єкт-суб'єктну взаємодію, варто спробувати стати особистим прикладом для дитини. Саме на цьому побудований принцип «кожний один одному вчитель»; по-п'яте, визначити правильні орієнтири у самовихованні та вихованні дітей і самому правильно визначитись у поняттях та цінностях, оскільки вони формують світогляд не лише окремої особистості, але й сімейної системи в цілому.

5.2 Особливості мислення дітей та їх прояви у спілкуванні з батьками

Спілкуючись із дитиною, необхідно пам'ятати, що єдино доступним для неї орієнтиром є ставлення з боку оточення, і навіть не саме ставлення, а його зовнішній прояв. У ситуації взаємодії з батьками, іншими дорослими дитина не просто пасивно сприймає їхні висловлювання та оцінки, а й добудовує, реконструює їх, відштовхуючись від жестів, міміки, інтонації дорослих [18]. Дитині потрібні особливі, не завжди зрозумілі для дорослих, компоненти спілкування. Скажімо, для її нормального розвитку вкрай важливий доторк, тактильний контакт із дорослим. Якщо дитину не брати на руки, не розмовляти з нею, то рівень її пізнавальної активності різко знижується.

Підтекст. Спілкування з дітьми – це неабияке мистецтво, що має свої закони й механізми. Діти рідко бувають наївними, обмінюючись інформацією. Їх висловлювання часто закодовані, вимагають розшифрування. Наприклад, 10-літня дитина запитує в батька, скільки в Україні покинутих дітей. Батько, як інтелігентна людина, радіє тому, що дитина проявляє інтерес до соціальних проблем й довго пояснює їй, заглядає у довідник за точними даними. Але ця відповідь дитину не влаштувала, і вона продовжила розпитувати. А скільки покинутих в інших країнах, а в Європі? Зрештою, батько здогадався, що дитину хвилює не соціальний, а особистий аспект проблеми: чи не покинуть її.

Взаємна повага. Для спілкування з дітьми потрібно самому трішки ідентифікувати себе з дитиною й поважати її світ. Для цього обидві сторони мають пам'ятати про взаємну повагу, а повага до дитини має передувати настановам і порадам. Коли дитина приходить зі школи і скаржиться, що вчителька її насварила, не потрібно з'ясовувати відразу за що, не варто звинувачувати й жаліти дитину. Слід лише зрозуміти її почуття в цей момент. Потрібно відповісти так, щоб вона відчула розуміння її почуттів і підтримку («Мабуть, тобі було дуже неприємно» або «Ти, мабуть, дуже засмутився» тощо).

Двоякі почуття. Слід пам'ятати й про амбівалентні почуття дитини. Діти люблять батьків і водночас терпіти їх не можуть. Вони відчувають себе двоюко по відношенню до людей, яким повинні підкорюватися. Дорослі таких почуттів, як правило, у себе не визнають. І не визнають їх у дітях. Щоб у родині не було зайвих конфліктів, діти повинні знати, що ці почуття цілком природні. Батькам потрібно вголос висловлювати їх. («Здається, ти захоплюєшся своїм старшим братом і водночас він обурює тебе» або «Ти не знаєш, що робити: хочеться поїхати в табір і вдома залишитися непогано»). Висловлювання на кшталт «ти ніколи не вмієш прийняти рішення, не знаєш, чого хочеш» завдають шкоди. Дітей необхідно навчити розпізнавати свої почуття. Їм набагато важливіше знати, що вони відчувають, аніж знати, чому переживають це почуття.

Дзеркало. Щоб допомогти дитині збагнути свої почуття, потрібно стати «дзеркалом» її емоцій. Нехай дитина побачить свої почуття, відображені в словах батьків (без прикрас і спотворень). Ніхто ж не очікує від дзеркала настанов («Здається, ти розсердився. Напевно, це тобі зовсім не подобається»).

Контакт «очі в очі». В американських школах урок починають з того, що привітно дивляться на кожну дитину зокрема і вітаються. Це займає лише 5 хвилин, але засвоєння матеріалу зростає в декілька разів. Батькам теж слід пам'ятати про цей принцип, адже саме в такий спосіб вони виявляють свою любов до дитини. Особливо дітям необхідне емоційне безпосереднє спілкування увечері, коли вони лягають спати, а також уранці, коли йдуть до школи. Дитина повинна виходити з дому спокійною, супроводжуваною ласкавими поглядами батьків.

Окрім цього, діти недостатньо володіють *мистецтвом слухати*. У той час, коли батьки дають їм настанови, вони, цілком імовірно, можуть думати про своє або про те, як їм відреагувати, що відповісти. Навіть для більшості дорослих слухати – це інтерпретувати, оцінювати, скласти думку, критикувати, сумніватися. Тобто все, що допомогло б досягнути власної вигоди.

Прийняття автономії дітей як прояв безумовної любові. Дане положення допоможе зрозуміти така притча: «І жінка з дитиною на грудях сказала: «Скажи нам про дітей». І Він відповів так: «Ваші діти – це не ваші діти. Вони сини і доньки життя, які турбуються самі за себе. Вони з'являються через вас. І хоч вони належать вам, ви не є їхніми господарями. Ви можете подарувати їм вашу любов, але не ваші думки. Тому що вони мають думки власні. Ви можете віддати дім їхнім тілам, але не їхнім душам, адже їхні душі живуть у домі Завтра, якого ви не зможете відвідати, навіть у ваших мріях. Ви можете намагатися бути схожими на них, але не прагніть зробити їх подібними до себе. Тому що життя іде не назад і не чекає Вчора. Ви тільки луки, з яких послано вперед живі стріли, які ви

називаєте своїми дітьми. Лучник бачить свою ціль на шляху до безмежжя, і це Він згинає вас своєю силою, щоб Його стріли могли летіти швидко і далеко. Нехай ваше згинання в руках цього лучника буде вам на радість. Адже Він любить не тільки свою стрілу, що летить, але і свій лук, хоча лук цей і нерухомий”».

5.3 Соціально-психологічні чинники дитячо-батьківських конфліктів

Конфлікти є невід’ємною частиною наших стосунків з оточенням. Особливо яскраво вони проявляються в сімейній взаємодії. У сім’ї людина послаблює самоконтроль, не приховує роздратування, поганого настрою, вона відвертіша зі своїми близькими й схильна до сповіді. Діапазон емоційних виявів у родині значно ширший, ніж в інших сферах спілкування. Окрім цього, взаємодія в сімейному спілкуванні може бути обмеженою, оскільки члени сім’ї вже задовольнили свої комунікативні потреби (на роботі, у школі) і прагнуть спокою. Спілкування в сім’ї відбувається на тлі щоденних побутових турбот, що нерідко знецінює його зміст. Сімейні стосунки ускладнює відсутність у більшості людей психолого-педагогічних знань та досвіду оптимальної організації стосунків, недостатній рівень комунікативних вмій. Так, батьки часто самі формуються як вихователі в міру зростання дитини, що призводить до педагогічних помилок: неадекватної оцінки ситуації, нерозуміння потреб дитини, спроб розв’язати проблеми виховання інтуїтивно, нерідко в стані роздратування тощо [18].

Порушення комунікативної функції у сім’ї й виникнення у зв’язку із цим конфліктів між батьками й дітьми вивчали Т.Андреєва, Ю.Гіппенрейтер, Р.Овчарова, А.Добрович, В.Семиченко, В.Сисенко, Л.Шнейдер та ін. Як об’єкт діяльності сімейного консультанта та психотерапевта, дитячо-батьківські конфлікти розглядали Ю.Альошина, А.Варга, К.Вітакер, В.Гагай, О.Карабанова, Г.Навайтіс, Т.Яценко.

Основними ознаками міжособистісних конфліктів є [13]: існування взаємозалежних сил, що спрямовані одна на одну; наявність мети, до якої прагнуть ці сили; зіткнення сил; необхідність вибору шляху, який дасть можливість досягти мети. Якщо розглядати взаємини батьків і дітей, то такими силами виступають прагнення, інтереси, погляди на життя, ціннісні орієнтації тощо. Наприклад, батьки вважають, що здоров’я дитини – найголовніша цінність. Для їхнього сина його здоров’я є значно меншою цінністю, ніж повага та дружні взаємини з однокласниками. Тому, якщо в класі паління вважається престижним та модним, то підліток розпочинає

палити. Отже, відбувається зіткнення ціннісних орієнтацій батьків і сина, що й виявляється у конфлікті.

Виокремлюють об’єктивні та суб’єктивні причини конфліктів [5]. Об’єктивними причинами є: закономірні кризи розвитку дитини, нестабільність довілля, економічна криза, соціальна нестабільність, культурологічні й етнічні суперечності тощо. Прикладом суб’єктивних причин конфліктів можуть бути: внутрішні особливості сприйняття людиною оточуючого та її реагування на нього; невміння спілкуватися; неспроможність аналізувати свою роль у конфлікті, побоювання, що постраждають власні інтереси; невідповідність бажань та можливостей; протилежність цілей і засобів їх досягнення тощо.

До психологічних факторів конфліктів у взаємодії батьків і дітей відносимо:

1. *Тип внутрішньосімейних стосунків.* Виокремлюють гармонійні та дисгармонійні типи сімейних стосунків. У дисгармонійній сім’ї стосунки негативно забарвлені й виявляються у конфліктній взаємодії. Рівень психологічної напруги в такій сім’ї має тенденцію до наростання, призводить до невротичних реакцій її членів, виникнення почуття постійного неспокою в дітей.

2. *Деструктивність сімейного виховання.* Проявляється в розбіжностях членів сім’ї в питаннях виховання; у суперечливості, непослідовності, неадекватності; надмірній опіці і заборонах у значущих сферах життя дітей; підвищених вимогах до дітей, частому застосуванні погроз, засудженні тощо.

3. *Вікові кризи дітей.* Вікова криза є перехідним періодом від одного етапу дитячого розвитку до іншого. Кризи супроводжуються конфліктами дорослих і дітей. Під час кризи конфлікти виконують подвійну роль. По-перше, вони руйнують старі стосунки дитини з оточенням; по-друге, встановлюють новий тип стосунків. Таким чином, конфлікти виконують руйнівну й творчу функції в психічному розвитку дитини під час кризи.

Найчастіше конфлікти в батьків виникають з дітьми підліткового віку. Прагнення до пізнання всього нового, незвичайного, прагнення якомога скоріше стати дорослим, перейняти звички і засоби поведінки старших, острах відстати від однолітків, здаватися в їх очах невдахою – усе це часто призводить до поведінки, що суперечить вимогам і очікуванням батьків. За даними наших досліджень (опитано 308 учнів 6–8-х класів м. Івано-Франківськ), основними причинами дитячо-батьківських конфліктів є неуспішність у навчанні (28,6 %), незадовільна поведінка в школі (18,2 %). У 19, 8 % респондентів суперечки з батьками виникають через невиконання обов’язків у сім’ї, а також через розбіжності в поглядах, намагання підлітків все робити по-своєму (у 25,97 %), несправедливе ставлення батьків (у 4, 54 %), надмірний контроль (у 2,6 %). Окрім того, ре-

зультати опитування вказують на недостатнє залучення дітей до спільної діяльності з дорослими, що суперечить прагненню підростаючої особистості до самоствердження, до відкриття в собі нових можливостей і здібностей. Більша частина опитаних учнів займається з батьками господарсько-побутовими справами та відпочиває разом (33,12 % і 23,5 %). Тільки 2,9 % респондентів зазначили, що читають і навчаються з батьками, діляться особистим, займаються спортом (по 3,9 %). Залишаючись байдужими до своїх дітей, батьки, не усвідомлюючи цього, «виштовхують» їх на вулицю (з друзями поза школою підлітки проводять значну частину свого вільного часу – 49,4 %). Ще одним чинником виникнення непорозумінь між батьками та дітьми-підлітками є недостатня залученість батьків у шкільне життя їхніх дітей, байдужість до успіхів дитини в школі та в цілому до кола її інтересів. 59,7 % респондентів зазначили, що батьки не спілкуються з ними з питань успішності й відносин з однолітками та відвідують школу лише на батьківських зборах. 10,4 % батьків приходять до школи через необхідність вирішення нагальних проблем у навчанні дітей, 2,92 % не приходили взагалі. Тільки у 21,1 % опитаних батьки відвідували школу з власної ініціативи.

Отже, однією з умов попередження конфліктної взаємодії батьків і підлітків постає встановлення стійкого інтересу батьків до навчання та шкільного життя в цілому, вивчення соціальних зв'язків дітей [20]. Залучення батьків до шкільного середовища повинно розпочатися з моменту поступлення дитини до школи й ініціюватися насамперед батьками. Завдання ж школи полягає в укріпленні зв'язків із сім'ями дітей і цьому сприятимуть щира зацікавленість життям та успіхами дитини та її найближчого оточення. Інший неправильний варіант ставлення до навчання дітей – суворий контроль за виконанням кожного домашнього завдання, що викликає у дитини або протестні реакції, тобто вона відмовляється вчитися, починає обманювати, або прагнення перенести відповідальність за навчання на батьків («Я отримала “задовільно” з англійської, бо ти не допомогла мені вивчити дієслово»). Психологи рекомендують визначити ті предмети, успішність з яких батьки вважають не дуже важливою, припинити контроль за підготовкою до цих уроків і реагувати лише на успішність з них. Обрати з дитиною ті предмети, з яких вона відчуває себе впевненою, і довірити їй самостійну підготовку до них, при цьому цікавитися, що нового дитина дізналася із цих предметів і чи потрібна їй додаткова література тощо. Допомогати у виконанні завдань з інших предметів лише на прохання самої дитини. Домовитися, коли дитина отримує погані оцінки, або виникають непорозуміння з учителями, вона сама звертається по допомогу [13].

В юнацькому віці детермінація дитячо-батьківських стосунків виглядає наступними чином (опитано 106 осіб): різні світоглядні позиції або «конфлікт поколінь» (66,9 %), нерозуміння інтересів і потреб юнацтва (51 %), матеріальний чинник (45 %), проведення вільного часу, яке вияв-

ляється в надто довгих прогулянках (30,3 %), втручання батьків в особисте життя дітей (33,3 %), неправильний розподіл обов'язків у сім'ї, завищені вимоги до дитини (27,2 %), неуспішність у навчанні (21,2 %), неповага прав на самостійність (18 %), взаємини з братами/сестрами, вибір шлюбного партнера (по 15 %), проблеми з алкоголем (12 %), через вибір професії (9 %). Серед причин конфліктів молоді люди відзначають також надмірну опіку, контроль і байдужість батьків, шкідливі звички батьків, відсутність навичок толерантного спілкування в батьків, позитивних поглядів на їх боку.

Ці опитування дозволяють виокремити такі типи конфліктів юнаків з батьками:

- 1) конфлікт інтересів (різні світоглядні установки дорослих і зростаючих членів сім'ї);
- 2) конфлікт нестійкості батьківського ставлення (постійна зміна критеріїв оцінки дитини);
- 3) конфлікт надтурботи (зайва опіка й надочікування);
- 4) конфлікт неповаги прав на самостійність (тотальність вказівок і контролю);
- 5) конфлікт батьківського авторитету (прагнення досягти свого в конфлікті за будь-яку ціну);
- 6) конфлікт очікувань батьків (незбіг мотивації дитини, її можливостей у навчанні з очікуваннями батьків щодо успіхів чи неуспішності дитини).

4. Особистісний чинник. До особистісних особливостей батьків, які детермінують дитячо-батьківські конфлікти, відносимо: консервативний спосіб мислення, прихильність до неактуальних «застарілих» правил поведінки й шкідливих звичок (вживання алкоголю тощо); авторитарність та ін. Особистісні особливості дітей, які спричиняють дитячо-батьківські конфлікти, проявляються в: низькій успішності; порушенні правил поведінки; неслухняності, упертості, егоїзмі й егоцентризмі, самовпевненості, лінощах та ін.

В.Заслуженюк, В.Семиченко для пояснення конфліктної взаємодії між батьками й дітьми, використовують термін «дефекти спілкування». Це ті форми або особливості спілкування, що ведуть до непорозумінь або психічних травм, створюють бар'єри для наступного спілкування, затримують розвиток або знижують «якість життя» (взаємно чи односторонньо). Учені до них відносять [18]:

1. Порушення, що закладаються на рівні загальних життєвих концепцій (суб'єктивних оцінок чи версій подій).
2. Порушення, що виникають через односторонність у спілкуванні:
 - дія з першої спонуки або поверхова реакція на дії партнера (розповідючи про свої негаразди впродовж дня, члени родини очі-

- кують не порад, не критики й не оцінювання, а моральної підтримки, заспокоєння, підтвердження певних своїх якостей – витримки, безстрашності, мудрості, підтвердження упевненості в справедливості своїх дій);
- загальне обмеження прав партнера в спілкуванні;
 - налаштованість на негативізм (мати, що порасться з обідом, каже доньці: «Піди подивись, що робить братик, і скажи йому, щоб він негайно припинив»);
 - упереджувальне звинувачення як прояв негативізму (батько, який не бере участі у вихованні дитини, дорікає дружині за погане виховання, випереджаючи цим можливі докори на свою адресу);
 - схильність до негативних узагальнень, негативних висловлювань, перенесення негативної оцінки з однієї риси на всю особистість.
3. Порушення, що зумовлюють орієнтацію на обмежені результати (результати сімейного спілкування багатофункціональні – пізнавальні, інформаційні, інтерактивні, амотивні. У будь-якому випадку, саме психологічний пласт спілкування в сім'ї є найбільш вагомим. Якщо людина орієнтована виключно на конкретний результат і недооцінює інші, то це може призвести до конфліктів):
- самоствердження за рахунок іншого (демонстрація своєї переваги);
 - маніпуляції та маніпулювання;
 - містифікація (переконання дітей у тому, ким вони є, чого хочуть і в що вірять);
 - зняття своєї психічної напруги за рахунок інших;
 - пошук союзників (створення коаліцій у сім'ї).
4. Порушення, що виникають унаслідок впливу минулих обставин на ситуацію спілкування:
- культивування власних почуттів (смакування трагізму життєвої ситуації, підкреслення трагічності ситуації і отримання співчуття збоку);
 - культивування потрібних почуттів у дитини, щоб тримати її під контролем;
 - отримання додаткових переваг у зв'язку з минулими помилками партнера;
 - прагнення помститися або виправдати свою поведінку минулими образами.
5. Порушення, що виникають внаслідок різних індивідуальних особливостей тих, хто спілкується (особливості сприймання, відчуттів, самооцінки, рівня домагань тощо).

6. Порушення, що виникають унаслідок недооцінки вікових особливостей дітей (найчастіше конфлікти виникають через відмінність у системі цінностей у представників різних поколінь).
7. Порушення, що виникають під впливом буденності.
8. Порушення, що виникають на рівні техніки взаємодії (відповідності зовнішніх проявів змісту спілкування – «суперечлива комунікація» за В.Сатіра, словесні формулювання). До висловлювань, які заганяють взаємодію у глухий кут, відносять наступні.

Погрози – викликають страх, почуття підлеглості, образу, ворожість: «Якщо ти цього не зробиш, залишишся без ласощів»; «Роби так, як тобі сказано, і не задавай зайвих запитань».

Накази – виявлення влади над іншою людиною: «Тобі це говорить батько, ти повинен його слухатись»; «Як тобі не соромно так розмовляти з дорослими, негайно припини»; «Я тобі забороняю».

Критика з переважанням негативізму безнадії на виправлення: «Ти зовсім не навчений працювати»; «Твої зошити такі неохайні!»; «Ти не слідкуєш за своїми речами, вони у тебе розкидані де завгодно».

Образливі прізвиська, що принижують гідність людини незалежно від віку: «Так може поводити себе тільки упертий вісюк»; «Таке може сказати лише нерозумна людина»; «І в кого тільки такий вдався».

Слова, що навішують на співрозмовника додаткові обов'язки: «Ти повинен поводитися відповідальніше»; «Ти не повинен так гніватись».

Приховування важливої інформації, тобто подання реплік-пасток: «Те, що я пропоную, тобі сподобається»; «Ти будеш дуже радий, коли почувеш, що я тобі зараз скажу».

Допит – образливе з'ясування несуттєвих деталей, що є проявом недовіри до співрозмовника: «Скільки це коштувало?»; «Чого це ти так пізно?»; «Чим ти займаєшся?».

Схвалення з пасткою: «У тебе так гарно виходить готувати їжу (писати тези, домовлятися), чи не зробиш ти це за мене?».

Безапеляційне ствердження щодо мотивів поведінки: «Ти ніколи не мав бажання цим займатись»; «Ти не хочеш поводитися так, як слід, мені на зло».

Несвоєчасні поради в той момент, коли людина хоче, щоб її вислухали: «Якби у тебе в кімнаті був лад, то не довелося б шукати потрібної іграшки»; «Чому ти не зробила це так, як я тобі казав, отепер маєш»; «Просто не звертай на це уваги».

Звернення до авторитету логіки: «Тут нема чого засмучуватись, це – логічні наслідки твоєї власної поведінки»; «Ця людина діє цілком логічно, тут нема чого ображатися».

Відмова від обговорення питання: «Нічого тут обговорювати, я не бачу ніякої проблеми»; «На ці дурниці треба просто не звертати уваги»; «Якщо ти будеш так хвилюватися, то тебе не вистачить надовго».

Змагання: «Я дуже хвилююсь». – «А я – ще більше»; «У мене неприємності у школі». – «Та хіба твої неприємності можна порівняти з моїми!»; «У мене болить голова». – «Від цього ще ніхто не вмер».

Спроби заспокоїти співрозмовника запереченням: «Не нервуй»; «Не хвилюйся, все обійдеться»; «Не наговорюй на себе».

Суперечлива комунікація сприймається як небезпека. Її важко пояснити й зрозуміти, тому можливі неправильні реакції, відторгнення, припинення комунікації. Дитина, для якої батьки є значущими особами, уникає цього й набуває таких навичок комунікації, які допомагають їй зорієнтуватись і відреагувати в небезпечній через протиріччя комунікації ситуації. В.Сатір виокремлює 4 типи таких реакцій – підлесливий, обвинувальний, розрахунковий, відсторонюючий [16].

«Підлеслива» людина на словах завжди погоджується, уникає суперечок, постійно вибачається, стверджує, що не буде приймати ніяких заходів без попереднього узгодження. Стиль мови співзвучний позі, міміці, жестам, які демонструють покору, смирення. Внутрішній стан – низька самооцінка, почуття приниження. Такий стан можна пережити, якщо стати на одне на коліно, звернути погляд догори й протягнути руку, ніби просячи милостиню. В.Сатір стверджує, що коли знаходишся у такій позі й тоненьким голосом промовляєш «так», уже через 5 хв починає нудити. *«Обвинувальна»* – це людина, яка на словах завжди виражає звинувачення, незгоду. Для того, щоб це було більш переконливо, вона говорить мало й перебиває інших. Тілом демонструє, що вона найважливіша, і тому намагається зайняти якомога більше місця. Звинувачення й прагнення домінувати пов'язані з низькою самооцінкою: на думку обвинувача, він до тієї миті не відчує особистісної цінності, поки інші її не визнають і не підкоряться їй. *«Розрахунковий»* тип образно прирівнюється до комп'ютера. Це досить коректна людина, яка не проявляє почуттів і не промовляє зайвих слів. Вона здається холодною й зосередженою. Голос монотонний, слова абстрактні. Усе спрямоване на те, щоб уникнути загрози. Негативна особливість людей цього типу: вони вважають, що чітко говорити, пригнічувати почуття, не реагувати на середовище – означає ідеально себе вести. *«Відсторонюючий»* – це людина, слова й діяльність якої не пов'язані з словами й діяльністю інших. Тому іноді її слова сприймаються як розумні, деколи – як слова божевільного. Поведінка, міміка, жести незграбні, говорять про те, що ця людина знаходиться не тільки тут, а ще десь.

Формування указаних типів можна легко спостерігати в сім'ї. Наприклад, слова батьків «не чіпай, не заважай, хотіти для себе щось – це егоїзм» формують підлесливий тип; слова «не будь боягузом, не підда-

вайся, давай здачі» – тип обвинувача; «не роби дурниць, ти надто великий, щоб так помилятися» – розрахунковий тип; «неважливо як вийде, і так добре» – відсторонюючий.

Усі ці типи формуються під впливом суперечливої комунікації й відрізняються низькою самооцінкою, відсутністю почуття спільності в прийнятті сімейних рішень. Протилежний їм тип – людина із *збалансованою поведінкою*. Така поведінка характеризується послідовністю, тобто слова відповідають міміці. Положення тіла, пози – жестам тощо. Внутрішній стан, який супроводжує таку поведінку, – визнання своєї цінності, цінності інших. Взаємини з оточенням можуть бути відкритими й чесними. Почуття й думки виражаються гармонійно. Люди цього типу також можуть бути і раціональними, і обвинувачами, і відсторонюючими або підлесливими. Проте на відміну від попередників, вибирають той чи інший стиль спілкування залежно від ситуації, головне – їх спосіб комунікації не суперечливий.

Якою б ефективною не була стратегія виховання, саме форми безпосередньої реалізації (тактика взаємодії батька й дитини, техніка спілкування тощо) визначають її успіх. Більшість батьків не замислюються, що звичні їм прийоми спілкування мають ще додатковий психологічний ефект, який конструктивно або навпаки впливає на процес і наслідки спілкування. Для того, щоб це усвідомити, потрібне не лише бажання покращити стосунки з дитиною, а й ознайомитися із прихованими відхиленнями від оптимального спілкування, засадами конструктивної конфліктології, методами активного слухання. У стосунках з дитиною необхідно показувати власний приклад позитивної поведінки, не допускати розходження між словами і власними діями – «роби, як я», а не «роби, як я кажу»; давати оцінку не особистості, думкам, емоціям дитини, а її поведінці, опиратися на її позитивні якості та ін.

Ю.Гіппенрейтер, опираючись на практичний досвід роботи з дитячобатьківськими конфліктами, запевняє, що навіть у край «запущених» випадках можливі різкі зміни в стосунках. На перший погляд, зазначає автор, кроки до цих змін прості: слухати і чути, приймати, терпіти, любити, а інколи й страждати, не приховуючи цього. Щоб це стало можливим, доводиться відмовлятися від старої думки, що виховувати дитину – означає боротися з її неслухняністю. Якщо ж і доводиться з чимось боротися, то це з труднощами та проблемами дитини (тоді батьки стають її союзниками), але головне – із власними «природними» реакціями, очікуваннями й звичками, із самим духом авторитарної культури, у якому прожили вже три покоління батьків і вчителів. Подолати цей «культурний» спадок найважче [6].

Відносини у сім'ї, у тріаді для дитини дуже важливі. Проте вони не завжди сприятливі для її особистісного зростання. Це стосується не лише

конфліктних і кризових родини, де суперечки, сварки, конфлікти, психічне напруження є звичним явищем, а й цілком благополучних сімей, у яких можна спостерігати надмірну опіку дитини або виховання за типом «кумир сім'ї». Конфлікт виконує сигнальну функцію про те, що існує суперечність у потребах, поглядах, інтересах тощо, незадоволення, неприйняття, розчарування, невиправдані очікування та ін. Чим довше він буде замовчуватися і приховуватися, тим більше шкоди принесе і для подружніх, і для дитячо-батьківських стосунків. Набувши певних навичок регулювання конфліктів, члени сім'ї отримують можливість аналізувати ситуації, що виникли в ході їх спілкування, діяти зважено й усвідомлено та нести відповідальність за свої вчинки.

5.4 Методи і засоби педагогічного впливу батьків на дітей

«Дитя – як тісто: як замісив, так і виростло».

Народна мудрість

Батьківська сім'я є стартовим майданчиком і першою соціальною інституцією, де інтеріоризовані цінності проходять апробацію, а здобутий досвід лягає в основу стратегій поведінки й полегшує входження особистості в простір позасімейної взаємодії. Інструментами передачі й засвоєння культурно-історичної спадщини є методи і засоби спрямованого впливу та стихійні, які є неусвідомлюваними або частково неусвідомлюваними. До першої групи належать підкріплення (нагадування, заохочення (похвала, винагорода) і покарання за вчинки), метод логічних наслідків, переконання, пояснення, бесіда, диспут, вимоги, розуміння. До другої – ідентифікація (прагнення копіювати й наслідувати батьків), експектації батьків, соціальна фасилітація та інгібіція, навіювання, емоційне зараження, особистий приклад батьків. Окрім цього, методи і засоби впливу можна класифікувати на: вербальні (наприклад словесне схвалення) і невербальні (посмішка); безумовні й умовні (безумовні механізми стосуються особистості дитини, формують прийняття нею себе та інших, а умовні – стосуються того, що дитина робить); залежно від функціональної спрямованості на механізми формування свідомості й переконань, механізми організації діяльності й формування поведінки, механізми стимулювання та коригування поведінки й діяльності особистості.

Сьогодні за традиціями вітчизняної культури психологічний вплив батьків на дитину відбувається в рамках парадигми заохочення-покарання. Педагоги тлумачать *заохочення* як схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонування дітей до їх повторення [21, с.7]. Ще в античні часи Аристотель стверджував, навіть якщо серйозних результатів дитина ще не досягла, але проявляє прагнення, то такі зусилля потребують більшого

схвалення, аніж успіх. Заохочення має дві стадії. На першій похвала діє як пряме позитивне підсилення діяльності. На другій підсилення набуває внутрішньої неусвідомленої мотивації. Застосування батьками позитивних підкріплень вимагає дотримання деяких принципів [12, 21]:

- 1) заохочення повинно йти відразу за вчинком;
- 2) заохочення має бути об'єктивним, справедливим;
- 3) ефективність застосування заохочення збільшується в публічній ситуації;
- 4) необхідно чітко вказати, за що йде заохочення, схвалення, тобто воно повинно бути осмисленим;
- 5) чим різноманітнішим і несподіванішим буде заохочення, тим воно дієвіше. При цьому заохочення не повинно сприйматися як подарунок до дня народження (його все одно отримаєш). Неочікувана винагорода краще запам'ятовується, а цукерка за кожне «відмінно» втрачає свою роль заохочення;
- 6) заохочення повинні бути вагомими. Не треба поспішати із заохоченнями, якщо дитина без особливих зусиль і старанності виконує свої обов'язки;
- 7) заохочення повинні виконуватися. Важливо, щоб обіцяна винагорода була отримана, тому не варто давати нездійснених обіцянок.

Видів заохочень може бути дуже багато. Це і хороші слова, і увага до діяльності дитини, і вияв задоволеності та радості за дітей. Краще використовувати заохочення, аніж покарання. Представники поведінкової терапії довели, якщо потрібну поведінку заохочувати, а непотрібну ігнорувати, то необхідні навички формуються швидше, ніж коли використовуються і заохочення, і покарання.

Техніка ефективного похвали (алгоритм) (за Р.Дрейкурсом) [5].

Крок 1. Продемонструйте своє схвалення. Є багато слів для того, щоб показати дитині, як вам подобається її поведінка. Не бійтеся висловлювати своє захоплення вигуками: «Дуже добре!», «Чудово!», «Оце так!», «Я пишаюся тобою!» Крім того, схвалення можна виразити й дією: обійняти дитину, поцілувати, взяти на руки, підморгнути і посміхнутися, поплескати по плечу.

Крок 2. Опишіть позитивну поведінку. Висловивши своє схвалення, опишіть той вчинок або ту поведінку, яка його зумовила. Спробуйте так пояснити дитині, щоб вона зрозуміла, що саме доброго вчинила, і могла повторити це в майбутньому. Наприклад, «Софійко, дякую тобі за те, що допомогла мені прибрати зі столу і покласти все в холодильник». Зверніть увагу на слова, з якими будете звертатися до дитини, – вони повинні бути зрозумілими, чіткими й стислими.

Крок 3. Поясніть причину. Добре, коли діти розуміють, чому їхні вчинки приносять користь їм самим, оточенню. Це дає їм можливість побачити зв'язок між своїми вчинками й тим, що з ними відбувається.

Покарання – несхвалення позитивних дій і вчинків з метою припинення або недопущення їх у майбутньому. У практиці виховання зазвичай зустрічаються покарання, що ґрунтуються на позбавленні батьківської любові, позбавленні чогось приємного, обмеженні, на почутті страху перед фізичним болем, на накладанні дитині додаткових обов'язків. Допустимими покараннями є заборони, обмеження в правах, ігнорування, відсутність посмішки на обличчі в матері, зауваження, привертання уваги дитини до наслідків негативних дій та ін. Особливості застосування покарання [12, 21]:

- 1) покарання не повинно принижувати гідності дитини, ображати, шкодити здоров'ю – фізичному, психічному;
- 2) перед покаранням дайте відповідь на запитання: «Для чого?». Тобто чого ви хочете домогтися покаранням?
- 3) якщо є сумніви, карати чи ні, краще не карати. Ніякої профілактики.
- 4) чітко вказувати на те, за що карають. Покарання набуває сенсу тоді, коли дитина усвідомлює сутність помилковості свого вчинку;
- 5) покарання повинне йти за вчинком. Краще не карати взагалі, аніж карати із запізненням (дитина не зможе встановити зв'язок між негативною поведінкою і покаранням). Повернення до минулого призводить до регресу, затримки духовного розвитку;
- 6) не слід карати занадто часто;
- 7) будь-які позитивні зміни поведінки після покарання повинні заохочуватися;
- 8) покарання в окремих випадках можна скасувати, якщо дитина усвідомлює сутність свого негативного вчинку;
- 9) якщо негативний вчинок здійснила група, необхідно з'ясувати внесок кожного і покарати;
- 10) покарання повинно бути значущим й адекватним, інакше воно втрачає свій сенс. Якщо дитину карають, залишаючи вдома, а вона при цьому не хотіла йти у гості, то навряд чи цю подію можна назвати покаранням;
- 11) дитина не повинна боятися покарання. Водночас вона має усвідомлювати, що покарання – це неприємно, небажано.
- 12) важливо, щоб дитина брала участь у виборі покарання. Це підвищує її значущість у власних очах, дає певну свободу і відповідальність за своє життя, за конкретні вчинки;
- 13) покараний – вибачений. Повинен бути збережений емоційний контакт з дитиною. Покарання – завершення негативного етапу життя. Сторінка перегорнута, життя починається спочатку.

Покарання, крайня міра, використовується у випадках, коли інші засоби усунення небажаної поведінки не дали результату. У деяких ситуаціях батьки змушені встановлювати *обмеження* щодо дій дітей. Особливо, якщо діти маленькі за віком, якщо їх дії можуть зашкодити власному здоров'ю або життю. Вимоги до встановлення обмежень [9]:

- 1) обмеження не повинні призводити до втрати значущості природних потреб у допитливості, творчості, потреби думати і діяти тощо, викликати в дитини почуття неповноцінності, незрілості. Тому батькам рекомендується передусім створити для дитини безпечний простір, де вона могла б сміливо досліджувати, експериментувати, творчо виявляти себе тощо;
- 2) необхідно не лише показово, а й внутрішньо прийняти, зрозуміти почуття дитини та її бажання: «Я розумію твоє бажання, це справді важливо для тебе...».
- 3) встановлюючи обмеження, слід відразу ж пояснити причину: «Цього робити не можна, тому що ...».
- 4) пам'ятати про правило «На кожне «ні» – два «так»». Отже, після пояснення рекомендується запропонувати дитині відразу одну або декілька альтернатив, тобто межі дозволеного, що можна робити. Важливо, щоб альтернатива зацікавила дитину й була певним заміником неадекватних дій. Альтернатива приймається згідно з сімейними традиціями, віком дитини, її психологічними особливостями.

Н.Максимова, К.Мілютіна стверджують про неефективність застосування покарань та заохочень, а особливо терпимості до неслухняності дітей, і виділяють можливі реакції дітей у відповідь на вказані механізми впливу (див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Реакції дітей на механізми впливу

Покарання	Вседозволеність	Винагорода
Вдається до брехні	Дозволяє собі порушувати норми та правила поведінки	Вимагає і чекає, коли інші зроблять її щасливою
Звалює провини на інших	Відсутність самодисципліни та цілеспрямованості	Сподівається, що її ще похвалять чи віддячать
Безвідповідальність	Відсутність впевненості в собі	Байдужість до інших
Несміливість, боягузливість	Дефіцит поваги до людей	Напрошується на вдячність, прагнучи догодити більш впливовій фігурі
Розпач	Не знає, як реалізувати себе з користю для справи	Випрацьовує таке ставлення до життя: «А що я з цього буду мати»
Намагається догодити або чинить опір	Завищений рівень домагань	
Низька самооцінка		
Відсутність довіри		
Прагнення помститися		
Озлобленість		
Метушність, не може зосередитися		
Ябедництво		
Робить все «на зло» іншим і навіть собі		
Якщо немає «наглядача», робить те, що заборонено		

Як альтернативу, учені пропонують «метод наслідків». Його різновидами є метод природних наслідків, логічних і логічних прикладних наслідків. На ефективність методу природних наслідків указував ще Герберт Спенсер. Він уважав, що неминучі наслідки неправильної поведінки є найкращими вчителями. Пізніше Альфред Адлер та його учні Р.Дрейкурс і Грей описали переваги й дієвість цього методу впливу в малих соціальних групах у порівнянні з методами заохочення й покарання. Основною відмінністю між покаранням і природними наслідками є те, що карають дитину за минулі вчинки; наслідки, які природно чи логічно настають через порушення дисципліни, набувають чинності відразу ж, як тільки дитина порушує встановлений порядок. Таким чином, діють закони порядку й об'єктивної реальності, а не свавілля дорослого як джерело неприємних наслідків. У дитини завжди є вибір і вона зможе оцінити результати своїх дій. Батьки можуть зберегти свої дружні стосунки з дитиною, оскільки не несуть персональної відповідальності за невдачу, яка мала місце [7].

Застосування методу природних наслідків передбачає невтручання батьків у проблемну ситуацію, якщо воно (невтручання) не викликане життєво значущою необхідністю. Наприклад, якщо дитина вперто залишає велосипед на вулиці, і велосипед вкрали, то буде логічно, якщо їй доведеться ходити без велосипеда до того часу, поки вона не назбирає грошей на купівлю нового. Батьки не повинні матеріально витратитися, але їй не повинні сварити або звинувачувати її. Втрата велосипеда для неї буде достатнім уроком про правильне користування своєю власністю. Таким чином дитині дається можливість випробувати на собі природні наслідки власних дій. Батьки також звільняють себе від можливих суперечок з дитиною, тому що їм не доведеться сварити її та підказувати, що їй треба робити [13, с.200–203].

У випадку, якщо немає часу чекати, коли природні наслідки проявлять себе, доцільно застосовувати *метод логічних наслідків*. Це такий виховний метод, за якого батьківські вимоги для дитини стають осмисленими та логічними, оскільки тісно пов'язані з наслідками або результатами дій. Дитина повинна усвідомлювати логіку виправної міри впливу для того, щоб ця міра була ефективною. Наприклад, якщо дитина розбила вікно й батьки тиждень забороняють дивитися їй телепередачі, то така дисциплінарна міра впливу не має ніякого стосунку до поведінки дитини. Адже телевизор і розбите вікно не мають нічого спільного. Ймовірно, дитина сприйме це покарання з образою або з опором. І, навпаки, логічним результатом вчинку дитини стала б якась додаткова робота, і це допомогло б батькам розплатитись за розбите вікно. Застосовуючи таку міру виховного впливу, батьки не карають дитину, а надають їй можливість виправити власні помилки.

Техніка «Логічні наслідки» (алгоритм)[5].

Крок 1. Запишіть конкретну поведінку вашої дитини, яку б ви хотіли виправити за допомогою методу логічного наслідку.

Крок 2. Перерахуйте три якості, які ви любите у вашій дитині.

Крок 3. Запишіть, що ви хочете зробити в даній ситуації і чому.

Крок 4. Запишіть, чого хоче ваша дитина і чому.

Крок 5. Разом з дитиною складіть перелік різноманітних вирішень проблеми.

Крок 6. Виходячи з переліку, виробіть єдине рішення проблеми. Нехай спочатку дитина викреслить із переліку ті пропозиції, які її не влаштовують. Потім ви викреслюєте пропозиції, неприйнятні для вас. Виберіть одне або кілька речень і, взаємно погодивши їх, запишіть. Необхідно, щоб кожен залишився задоволений прийнятим рішенням, інакше воно не спрацює.

Крок 7. Подякуйте дитині за сприяння. Скажіть: «Спасибі тобі за допомогу у розв'язанні цього завдання. Що мені робити, якщо ти раптом забудеш?» Ось тепер настає момент розробити логічний наслідок, який народжується на основі або вашої пропозиції, або пропозиції дитини (найкращою буде та пропозиція, яка виправдовуватиме свій вибір). Відразу після того, як ви обговорите й погодите логічний наслідок, запишіть його.

Крок 8. Скориставшись цим логічним наслідком, задайте самі собі такі питання: «Чи домігся я результатів, які принесуть користь мені і моїй дитині? Чи потребує цей логічний наслідок у подальшому вдосконалення?»

Для того, щоб логічні наслідки були ефективними виховними методами, вони повинні поєднувати в собі чотири принципи [7].

1. Завжди й у всьому проявляти повагу до дитини. Дозволити дитині брати участь у визначенні логічних наслідків. Усього, що викликає в дитини почуття провини або сорому, треба всіляко уникати, інакше вона може розцінити логічний наслідок як покарання.

2. Наслідки повинні бути розумними за своєю суттю. Будь-який непомірний або занадто суворий наслідок дитина сприйме як покарання, а не як спосіб виправлення своєї помилки.

3. Наслідки повинні мати логічне співвідношення до помилки дитини. Якщо вона утримує речі без ладу, то сама знаходить час прибрати й привести їх у порядок. Якщо вона завдає кому-небудь болю, то намагається його полегшити. Якщо вона зіпсувала якусь річ, то відновлює її або відшкодовує шкоду іншим способом.

4. Логічні наслідки повинні привчати дитину нести відповідальність за вчинене, не змушуючи її при цьому «розплачуватися» за ту чи іншу помилку.

Отже, логічні наслідки передбачають: керівництво та організацію з боку дорослого; дитина бере участь у їх обговоренні, осмисленні та узгодженні; мають тісний взаємозв'язок із поведінкою дитини; застосовуються тоді, коли встановлюються добрі стосунки.

Логічні наслідки можуть бути прикладними. Якщо, приміром, дитина розіллє молоко, батьки подають їй ганчірку, але не прибирають за нею, чекають, поки вона зробить це сама. Прикладні наслідки передбачають таке: рішення приймаються одразу, без попередньої згоди чи домовленості; заздалегідь не обговорюються із самою дитиною; мають логічний зв'язок із попередньою поведінкою; дорослий сам організовує їх проведення. Таким чином, реакції дітей на застосування методу наслідків будуть такими: не чекає поки інші виконають її роботу; поважає себе та інших; здатна відстояти свої права; внутрішньо зібрана та цілеспрямована; діє разом з іншими; діє відповідно до обставин; довіряє; має високу самооцінку; доброзичлива, спокійна, врівноважена дитина; впевнена в собі; пізнає життя на власному досвіді; у неї присутній самоконтроль; приймає рішення самостійно.

Чільне місце серед засобів педагогічного впливу займає *особистий приклад батьків*. Силу прикладу не можна ні з чим порівняти. Римський філософ Сенека проголошував: «Довгий шлях повчань, короткий і успішний шлях прикладів». Отож, трансляція цінностей не повинна обмежуватися лише словами. Вона має місце тоді, коли слова стають очевидними в поведінці того, хто виховує, коли його життя є ілюстрацією принципів, які проголошує.

Умовою дієвості батьківського впливу є *авторитет* (від лат. *auctoritas* – влада, вплив). Це відмінні особливості окремої особи, групи чи організації, завдяки яким вони заслуговують на довіру й можуть здійснювати вплив на погляди й поведінку інших людей у будь-якій сфері життя [9]. Батьківський авторитет залежить від частоти та якості контактів з дитиною, поінформованості про справи дитини, ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину, активності у самовдосконаленні батьків. Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини у поєднанні з високою вимогливістю до неї. Деякі батьки схильні вважати, що авторитет дається від природи, що це – особливий талант, і якщо його немає, то нічого не поробиш. Ці батьки глибоко помиляються. Авторитет можна завоювати в кожній родині, важливо, щоб він будувався на вимогливості й доброті, відкритості й співучасті у всіх справах, довірі й відповідальності, увазі до дітей та їх життя.

У практиці виховання непоодинокими є випадки побудови авторитету на хибних підставах.

Авторитет придушення. Батьки з будь-якого приводу дратуються, застосовують фізичні покарання, на кожне питання дитини відповідають

брутальністю. Такий метод привчає дітей триматися подалі від батьків, викликає дитячі страхи і в той же час виховує жорстокість.

Авторитет відстані. Такі батьки переконані, що дітей варто тримати на відстані, зрідка з ними розмовляти, адже у батьків своє життя, свої інтереси, свої думки, про які діти не повинні знати. Такий авторитет не приносить ніякої виховної користі.

Авторитет чванства – будується на уявленні батьків про свою важливість, незамінність, яка демонструється дітям при кожній можливості. Вони без кінця тлумачать про свої гідності і зарозуміло ставляться до інших людей. Не дивно, що таку поведінку повторюють і їхні діти.

Авторитет педантизму. Деякі батьки упевнені в тому, що діти повинні кожне їхнє слово вислуховувати з трепетом, і поводяться з дітьми як бюрократи. Вони найбільше бояться, щоб діти не подумали, що вони можуть помилятися. Життя дитини проходить повз таких батьків, тому що за начальницьким бюрократизмом вони не бачать внутрішнього життя дитини.

Авторитет резонерства. У цьому випадку батьки пригнічують дитину нескінченними повчаннями, оскільки у них закладена основна педагогічна мудрість. Атмосфера у такій сім'ї малоприємна. Батьки зі всіх сил намагаються бути добродішними і непогрішними, однак емоційне життя дитини протікає саме собою, без їхньої участі.

Авторитет любові. Це найпоширеніший вид помилкового авторитету. Ніжні слова, безкрайні цілування, пещення, визнання сиплються на дітей у надлишковій кількості. Батьки ревниво стежать за виразом дитячих очей і буквально вимагають любові і ніжності. Якщо дитина не слухається, то в неї запитують: «Отже ти не любиш маму (чи тата)?» Така сім'я поринає у море сентиментальних почуттів і вже нічого іншого не помічає. Дитина ж з малих років починає розуміти, що до людей можна підлаштовуватися й отримувати з цього вигоду. У результаті вона привчається до інтриг і маніпулювання почуттями інших.

Авторитет доброти. У цьому випадку батьки намагаються домогтися дитячої слухняності за допомогою своєї поступливості і м'якості. Їм здається, що діти будуть любити їх саме за ці якості. Вони усе дозволяють дітям, їм нічого не шкода. Незабаром у такій сім'ї основну партію починають грати діти, добиваючись своїми капризами виконання будь-яких своїх бажань. Іноді батьки намагаються вчинити невеликий опір, але найчастіше це вже не дає ніякого результату.

Авторитет дружби. Дружба між батьками і дітьми – великий виховний засіб, якщо вона не досягає крайніх меж, з яких починається зворотний процес. У таких родинях діти починають потішатися над батьками, бабусею чи дідусем, повчати їх на кожному кроці, дорікати, що во-

ни усе роблять не так, як треба. Однак у такому випадку пропадає і дружба, тому що вона неможлива без взаємної поваги.

Авторитет підкупу. У цьому випадку слухняність купується подарунками, обіцянками, що розбещує дітей, робить їх лицемірними і меркантильними. Діти розповідають про свої справи тільки у вигідному для них світлі, щоб батьки заплатили їм за гарні вчинки. Усе негативне вони приховують, стаючи усе більш нещирими і розважливими.

А.Макаренко особливого значення в системі виховного впливу на особистість надавав *вимогам*. Його педагогічне кредо полягало в якомуго більших вимогах до людини і якомуго більшій повазі до неї. Вимоги можуть бути безпосередніми й опосередкованими [12]. *Безпосередня вимога* спрямована на дітей, від яких батьки очікують прямих дій. Опосередкована вимога спрямована на інших членів сім'ї з метою трансформації її на конкретну особистість. У процесі застосування прямих вимог необхідно дотримуватися таких правил: вимога має бути позитивною, тобто стимулювати дитину до певних учинків, а не забороняти, гальмувати її дії; пряма вимога має бути однозначною, зрозумілою, конкретною, мати інструктивний характер; будь-яка вимога мусить виконуватися й доводитися до позитивного завершення; за дбайливе й відповідальне виконання певної вимоги батьки мають схвалювати дії дитини, формуючи цим самим впевненість у власній діяльності й стимулюючи її до позитивних вчинків.

Непряма вимога висловлена завуальовано й розрахована на дію внутрішніх психологічних стимулів, пов'язаних з почуттями дитини. Виділяють три групи непрямих вимог [12]: позитивні (прохання, довіра, схвалення), нейтральні (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі), негативні (осуд, недовіра, попередження). Застосовуючи непрямі вимоги, необхідно дотримуватися таких правил: враховувати індивідуальні й вікові можливості дітей; вимоги мають бути реальними й доступними для дітей; кожна вимога повинна спрямовуватися на залучення дитини до конкретної діяльності; вимоги не повинні зачіпати особистих таємниць вихованців; вимоги не повинні принижувати гідність.

Не поодинокими є випадки застосування батьками фізичної сили. Реакції на побиття у дітей бувають різними: малюк, якого вдарили, як правило, починає плакати ще сильніше; дитина відчуває образу, приниження і глибоку неприязнь до своїх образників. Зрештою, дитина, яку б'ють постійно, відчуває ненависть до самої себе і до оточуючих. Побиття завдає важкої психологічної травми, навіть якщо цей факт не закарбовується в пам'яті, і потребує зцілення; руйнує внутрішні ресурси дитини, які в майбутньому знадобляться для вирішення життєвих суперечностей. Тілесні покарання завдають непоправної шкоди сімейним взаєминам. Дитині важко усвідомити, що її покарали через неправильну поведінку, вона

швидше схильна вважати, що таке покарання – це прояв гніву або нелюбові з боку батька або матері. При цьому діти легко втрачають віру у добрі наміри своїх батьків.

Постійно демонструючи дитині свою нестриманість, батьки не здатні навчити її самовладанню, прищепити вміння керувати негативними емоціями. Одним із небезпечних наслідків частого побиття є те, що дитина починає вбачати у ньому спосіб виплеснути накопичений гнів і вирішити нагальну проблему. Окрім цього, тілесне покарання робить дозволеними такі методи вирішення конфлікту, як залякування та насильство; посилює агресивність дитини, і вона проявляється в школі, у підліткових товариствах тощо. Даний засіб «завжди під рукою», і доки батьки його використовують, вони не замислюються над іншими варіантами впливу на дитину.

Найчастіше батьки застосовують побиття через невміння знайти інший вихід із критичної ситуації, відчуваючи безсилля і розгубленість. У деяких випадках спрацьовує установка «Мене у дитинстві також били». Іноді батьки, намагаючись виправдати свої дії, згадують ситуації, коли фізичне покарання мало значний виховний ефект як для їхніх дітей, так і для них самих у дитинстві. При цьому дорослі згадують не сам факт побиття, а те, як глибоко вразила їхня поведінка батьків. По суті виховний вплив мало не саме фізичне покарання, а бурхливі переживання батьків з приводу вчинку дитини. Аналіз схожих випадків указує на ще одну спільну рису: у кожному з них фізичне покарання сприймалося як досить рідкісне явище, а іноді як єдиний випадок.

Проте не тільки тілесні покарання, а й будь-які інші дії батьків, що принижують гідність дитини, викликають у неї почуття несправедливості, обурення, теж шкідливі. За таких обставин дитина починає мріяти про помсту і справді може зашкодити собі або іншим. Деякі дитячі та підліткові самогубства є результатом таких станів. Щоб визначити, чи мають батьки справу саме з такою ситуацією, їм слід звернути увагу на власні почуття до дитини під час конфлікту або одразу після нього. Якщо дорослі почувуються ображеними та бажають за це покарати свою дитину (тобто помститися їй), теж саме почуватиме і їхня дитина. Зазначені емоції призводять до незворотного порушення стосунків батьків і дітей.

Причини побиття дітей батьками різноманітні. М.Уедделл у праці «Сім'я і її динаміка» зазначає, що жорстокі покарання малолітніх дітей часто зумовлені не жорстокістю матері, а її відчаєм – вона не може задовольнити ті чи інші потреби дитини, які є проявами дитячого деспотизму. Коли родитель систематично б'є дитину або ледве стримує себе, його на деякий час охоплює інфантильне почуття люти від власного безсилля. Почуття батьків можуть змішуватися з почуттями дитини, призводячи до втрати витримки й спалахів неконтрольованої жорстокості як проявів

батьківської неспроможності, страху, гніву і примітивної тривоги. Незважаючи на це, нормальне функціонування індивіда і сім'ї передбачає здатність витримувати певний рівень тривоги. Якщо мати на деякий час виходить з ладу, батько без зусиль може підтримати взаємини в парі «мати – дитина» [26]. Типова ситуація може виникнути під час кормління: надміру втомлена або роздратована мати не в змозі нагодувати дитину. Помітивши це, батько може надати необхідну фізичну й емоційну підтримку: узяти малюка на руки, принести чаю тощо. Тим часом мати заспокоїться й зможе нагодувати дитину. Цей приклад ілюструє один з аспектів «контейнерування» – здатності родителя або терапевта тимчасово «забирати собі» почуття іншого, даючи полегшення і підтримку, а також використовувати цей досвід для того, щоб краще зрозуміти почуття іншого.

Гармонізації дитячо-батьківських стосунків сприятиме виховання батьків – допомога батькам у виконанні ними функцій вихователів власних дітей, батьківських функцій. Дослідження проблем сім'ї і сімейного виховання показують, що батьки все більше потребують допомоги фахівців. Консультації і рекомендації потрібні не тільки батькам дітей групи ризику або проблемним сім'ям. Вони необхідні кожній сім'ї на певному етапі її розвитку через її внутрішні потреби і все зростаючі вимоги суспільства до сім'ї як соціального інституту.

Виховання батьків, як вказує Ю.Хямляйнен, більшою мірою про-світницька робота, звернена до створення людини. Метою виховання батьків є створення таких перспектив, в яких вони мають потребу як вихователі. Виховання батьків повинне перш за все допомогти їм знайти упевненість і рішучість, побачити свої можливості і відчутти відповідальність за своїх дітей [22].

У різних програмах виховання батьків ставляться різні завдання. В одних увага зосереджена на керівництві поведінкою дитини, в інших – на її інтелектуальному розвитку, в третіх – на розвитку соціальної компетентності особистості. Загальним для всіх програм із виховання батьків є намагання розширити їх самостійність у вирішенні кола тих проблем, які виникають у міру зростання дитини. Отже, необхідність роботи щодо виховання батьків ґрунтується, по-перше, на потребі батьків у підтримці, по-друге, на потребі самої дитини в освічених батьках, по-третє, на існуванні безперечного зв'язку між якістю домашнього виховання і соціальними проблемами суспільства.

У підсумку відзначимо, що по-перше, впливаючи на дитину, батьки підтверджують факт її визнання, право на життя, задовольняють потребу у фізичній та психічній стимуляції («стимульний голод» згідно з Е.Берном). По-друге, засоби й методи педагогічного впливу батьків є реальним інструментом входження дитини в соціальний контекст, становлення її особистості. По-третє, зазнаючи виховних впливів, діти реагують, відштов-

хуючись від своїх запитів, актуальних потреб і соціальних інтересів. Відтак пряму залежність між виховними впливами на дитину та її особистісними наслідками вивести надзвичайно складно, особливо в ранньому дитинстві: що ближче до моменту народження, то важливішими є батьківські впливи для розвитку особистості. По-четверте, застосування засобів і методів педагогічного впливу вимагає від батьків високої психолого-педагогічної культури, обізнаності, пропрацювання власного досвіду, здобутого в дитинстві.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте, які типи подружніх конфліктів особливо несприятливо впливають на розвиток дитини.
2. Опишіть специфіку дитячого мислення й комунікації?
3. Висвітліть неконструктивні способи формування батьками образу Я дитини.
4. Які негативні висловлювання та оцінки застосовуються батьками щодо поведінки та особистості дитини: характеристика, наслідки.
5. Розкрийте зміст механізмів психологічного впливу батьків на дітей Наведіть приклади.
6. Назвіть ефективні й неефективні засоби заохочення дітей батьками.
7. Проаналізуйте умови застосування батьками методу природних та логічних наслідків.
8. Опишіть види батьківського авторитету.
9. Чи поділяєте ви твердження про неприпустимість фізичного покарання дітей? Обґрунтуйте свою думку.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Активне слухання як спосіб вирішення проблем стосунків батьків і дітей.
2. Формування оптимальних способів спілкування батьків і дітей (за статтею Х.Джайнот «Батьки і діти»).
3. Виховання батьків як пріоритетний напрям роботи практичного психолога в галузі освіти..

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Васютинський А. О. Владно-підвладна взаємодія батьків і дітей у контексті особистісного формування / Васютинський А. О. // Актуальні проблеми психології. :зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія. – К. : Міленіум, 2003. – Вип. 2. – С. 92–99.
3. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / К.Витакер. – М. : Класс, 2004. – 208 с.
4. Вовчик-Блакитна О. О. Емоційний компонент комунікації в сім'ї у призмі психологічного консультування / Вовчик-Блакитна О. О., Гурлева Т. С. // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. Т. 3 :

- Консультативна психологія і психотерапія. – К. : Міленіум, 2003. – Вип. 2. – С. 99–106.
5. Гагай В. В. Семейное консультирование : учебник для студентов высших учебных заведений / В. В. Гагай. – С. Пб. : Речь, 2010. – 317 с.
 6. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю. Гиппенрейтер. – М. : Сфера, 2003. – 240 с.
 7. Грюнвальд Бернс Б. Консультирование семьи / Грюнвальд Бернс Б., Макаби Гарольд В. – М. : Когито-Центр, 2004. – 416 с.
 8. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособие для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. – С. Пб. : Речь, 2003. – 336 с.
 9. Кузьмінський А. І. Педагогіка родинного виховання : навч. посіб. / Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. – К. : Знання, 2006. – 324 с.
 10. Кроник А. А. Методика экспериментального исследования взаимопонимания в диаде / Кроник А. А. // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. – № 5. – С. 124–130.
 11. Лозниця В. С. Основи психології та педагогіки : навчальний посібник / В. Лозниця. – К. : КНЕУ, 2001. – 288 с.
 12. Макаренко А. С. Твори : у 7 т. / А. С. Макаренко. – К. : Рад.шк., 1954. – Т. 5.
 13. Максимова Н. Ю. Як порозумітися зі своїми дітьми (конфліктологія для батьків): методичні розробки / Максимова Н. Ю., Мільотіна К. Л. – К., 2004. – 220 с.
 14. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: учебное пособие / Р. Овчарова. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.
 15. Рюмина Л. И. Диалог – игра – манипуляция / Л. И. Рюмина // Психологический вестник. – Ростов на Дону, 1996. – С. 206–222.
 16. Сатир В. Психотерапия семьи : Теория семейной терапии. Практика семейной терапии / В. Сатир. – С. Пб. : Речь, 2000. – 283 с.
 17. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту / В. Сатир. – М. : Апрель-Пресс, 2002. – 320 с.
 18. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посібник / Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. – К. : Веселка, 1998. – 214 с.
 19. Смирнова Е. О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 5–15.
 20. Федоришин Г. М. До питання про конфліктну взаємодію батьків і дітей / Федоришин Г. М. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2012. – Вип. 17. – Ч. 2. – С. 217–225.
 21. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посібник / М. М. Фіцула. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 192 с.
 22. Уэдделл М. Семья и ее динамика / М. Уэдделл // Семейная психология : хрестоматия / сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкис. – С. Пб. : Речь, 2007. – С. 47–57.
 22. Хмяляйнен Ю. Воспитание родителей / Ю. Хмяляйнен // Родители и дети : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 321–405.

Тема 6. СІМ'Я ЯК РОЗВИВАЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДЛЯ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Народження дитини з відхиленнями в розвитку як ненормативна криза сім'ї. Батьківські переживання, що стосуються ситуації народження дитини з аномаліями в розвитку. Вплив захворювання дитини на ставлення батьків до процесу виховання. Роль матері у вихованні дитини з відхиленнями в розвитку. Стратегії подолання батьками ненормативної кризи у розвитку дитини. Психологічний супровід сім'ї, у якій виховується дитина з відхиленнями в розвитку

6.1 Народження дитини з відхиленнями в розвитку як ненормативна криза сім'ї

Народження хворої дитини є важкою подією в житті сім'ї. Сімейні кризи, викликані відхиленням в розвитку дитини, розглядають як стресори екстремального рівня, які серйозно й несподівано змінюють життєві перспективи сім'ї, детермінують якісні зміни в життєдіяльності сім'ї на психологічному, соціальному й соматичному рівнях, порушують адаптацію як окремих її членів, так і групи (сім'ї) загалом, призводячи до сімейної кризи [18]. У науковій літературі не зафіксовано випадків, у яких сім'я, яка має дитину з відхиленням у розвитку, не переживала б кризи. Проте дослідники зазначають, що сам процес переживання кризи такого характеру та її подолання різні й залежать від особливих сімейних та особистісних ресурсів.

Зрозуміти й відчути внутрішній стан людей, які переживають кризу, допоможе звернення до етимології самого поняття. Дж. Каплан згадував про кризу як про тимчасовий період, що надає можливості для особистісного зростання й водночас становить небезпеку підвищеної вразливості для психічного здоров'я. Найважливішим фактором, що зумовлює кризу, є невідповідність складності та важливості проблеми й ресурсів, наявних для її вирішення [8].

Гордон Уіллард Олпорт описує кризу як ситуацію емоційного та розумового стресу, що потребує значної зміни уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу. Найчастіше подібний перегляд уявлень спричиняє зміни в структурі особистості. Ці зміни можуть бути як позитивні, так і негативні. Особистість, яка знаходиться в умовах кризи, не може залишатися колишньою. Іншими словами, їй не вдається осмислити свій актуальний психотравмуючий досвід, оперуючи знайомими, шаблонними категоріями, або використовувати прості звичні моделі пристосування

[13]. Л.Пергаменщик вважає, що не завжди становить небезпеку сама криза, а скоріше те, що людина втрачає шанс конструктивного її вирішення.

Вивчаючи особливості переживання людьми горя, пов'язаного із втратою близьких людей, Дж.Каплан описав чотири стадії кризи [8]. Оскільки народження дитини з відхиленнями в розвитку відноситься до надсильних стресорів, протікання цих стадій можемо спостерігати і в такій категорії сімей. Отже, на першій стадії відбувається первинне зростання напруги, що стимулює звичні способи вирішення проблем. На наступному етапі напруга зростає, з'являються почуття безпорадності й не-ефективності у випадку, коли старі засоби вирішення проблеми виявляються нерезультативними. Далі спостерігається ще більше зростання напруги, що вимагає мобілізації зовнішніх і внутрішніх ресурсів людини. І на кінцевому етапі спостерігаємо значне зростання рівня тривоги, появу депресії, відчуття безпорадності й безнадійності, дезорганізацію особистості – у випадку, якщо всі дії, здійснені на попередніх стадіях, виявляються марними. Криза може закінчитися на будь-якій стадії, якщо небезпека зникає або виникає рішення. Якщо сім'ї не вдається пристосуватись або впоратись із тяжкістю стресора, то результатом стає пряме усунення проблеми – відмова від дитини чи непряме – емоційне відкидання, жорстоке поводження з дитиною.

Сім'ї, які мають дітей з відхиленнями в розвитку, є психологічно незахищеними й відчувають свою відмінність від інших. У цьому випадку ми можемо говорити, що така сім'я – носій певної стигми (від лат. Stigma – пляма). Головною причиною, що стигматизує сім'ю, є особливий нетиповий, що відхиляється від норми, розвиток дитини. Це ще один стресогенний чинник, який послаблює адаптивні ресурси сім'ї й може негативно позначитися на вихованні й розвитку дитини.

Народження дитини з порушенням розвитку змінює життєві перспективи сім'ї, викликає труднощі, пов'язані як з різкою зміною способу життя, так і з необхідністю вирішення безлічі специфічних проблем. Уже сама ситуація народження хворої дитини є кризовою й викликає одночасно стрес, фрустрацію, конфлікти. Крім внутрішньосімейних труднощів, народження дитини з аномаліями в розвитку спричиняє проблеми у взаємозв'язку сім'ї із соціальним оточенням, які в крайньому випадку можуть призвести до соціальної ізоляції сім'ї. Як наслідок, можливе зниження в жінки-матері рівня соціальної та психологічної компетентності й невміння правильно поводитися в напружених складних ситуаціях. З часом поріг чутливості знижується і все більше ситуацій потрапляє під категорію «складних», викликаючи помилкові поведінкові реакції.

Характерними ознаками сімей, які виховують дітей з відхиленням у розвитку, є [20]:

- 1) батьки відчувають нервово-психічне й фізичне навантаження, утому, напругу, тривогу й невпевненість у майбутньому дитини (порушення тимчасової перспективи);
- 2) особистісні прояви й поведінка дитини не відповідають очікуванням батьків і, як наслідок, викликають у них роздратування, гіркоту, невдоволення;
- 3) подружні взаємини погіршуються й деформуються. Такі сім'ї частіше розпадаються;
- 4) соціальний статус сім'ї знижується: проблеми виникають не лише у внутрішніх взаєминах, а й у найближчому оточенні; батьки намагаються приховати факт порушення психічного розвитку в дитини та спостереження її у психіатра чи в інших медичних фахівців від друзів і знайомих – відповідно, коло позасімейного функціонування звужується;
- 5) поява «особливого психологічного конфлікту» [21] як результату зіткнення з громадською думкою, яка не завжди адекватно оцінює зусилля батьків щодо виховання та лікування дитини;
- 6) поява почуття безнадійності, зниження самооцінки в батьків. У цих сім'ях чоловіки схильні звинувачувати дружину в народженні хворої дитини навіть у тих випадках, коли достовірно знають, що причина в них (О.Мастюкова, А.Москвіна);
- 7) можливе формування рентних установок, за яких батьки не тільки не зацікавлені в перегляді діагнозу, але й вимагають підвищення соціального статусу дитини, сім'ї, очікуючи від суспільства тільки матеріальної підтримки.

Усі перераховані ознаки є деструктивними й можуть перешкоджати адаптації як самої дитини, так і її батьків. У сім'ях, де крім дитини з аномаліями у розвитку є й інші діти, у батьків виникають особливі труднощі. Їм доводиться використовувати різні методи виховання й поведінки стосовно здорових і хворих дітей. Ставлення звичайної дитини до свого брата чи сестри, що має порушення, великою мірою залежить від установок батьків. Якщо їхня поведінка розумна і зрозуміла, то саме в здорових дітях вони знайдуть старанних помічників. А неусвідомлені й невіршені конфлікти із приводу хворої дитини можуть вплинути на інших дітей негативно. Найчастіше до хворого брата чи сестри діти ставляться не агресивно, а скоріше відсторонено. Іноді їхня поведінка регресує, у них бувають емоційні зриви, виникають невротичні стани.

6.2 Батьківські переживання, що стосуються ситуації народження дитини з аномаліями в розвитку

Переживання батьків ситуації народження дитини з відхиленнями у розвитку стосуються переживання захворювання дитини, переживання реалізації себе як родителя, переживання стосунків з дитиною, переживання щодо спілкування із соціумом, переживання супутніх сімейних труднощів (розлучення, смерть близьких), переживання майбутнього [7, 10, 12, 15, 19, 20].

Переживання раннього періоду (на момент народження дитини з порушеннями в розвитку або на момент постановки діагнозу дитини) визначаються батьками як почуття горя, болю, образи й самотності. Основний стан батьків на момент постановки діагнозу – шок і втрата відчуття реальності того, що відбувається. Більшість батьків відмовляються вірити не тільки лікарям, а й власним спостереженням. Виникає реакція негативізму: «Не хочу вірити. Цього не може бути» [10]. Часто сім'я не в змозі прийняти травмуючу ситуацію. Батьки відчують страх за майбутнє своєї дитини. Перспектива власного майбутнього (плани батьків із приводу навчання, роботи, друзів) пов'язується з можливими змінами стану здоров'я дитини. Нерідко хвора дитина стає причиною сімейних конфліктів і розлучень батьків. Як правило, з дитиною залишається мати [20].

У ситуації розпаду сім'ї почуття самотності в поєднанні з переживанням зради з боку близької людини стають домінуючими у загальному стані матері [15]. Тут можна говорити про вплив на материнську психіку подвійних травмуючих стресорів: народження дитини з відхиленнями в розвитку та розлучення. Деякі матері переживають почуття втрати орієнтування в часі й просторі: «Не пам'ятаю, що я робила, що зі мною відбувалося, було занадто багато турбот». Подібний стан свідчить про звуження материнської свідомості, властиве сильному стресу, що заважає матері адекватно сприймати й правильно оцінювати всю ситуацію розвитку дитини, її приховані ресурси та можливості їх реалізації. Залишившись наодинці із хворою дитиною, без підтримки чоловіка, мати намагається компенсувати відсутність батька підвищеною увагою й турботою про свого малюка.

Розуміння того, що процес лікування та спеціального навчання (через фізичні або інтелектуальні порушення) буде тривалим, приходиться не відразу [13]. Усвідомлення цього факту – найсильніший стрес для батьків та інших членів сім'ї (бабусь і дідусів, братів і сестер), який переживається протягом усього життя й нерідко проявляється в ізоляції сім'ї від суспільства (звужується коло знайомих, обмежується спілкування з родичами). Проблеми й турботи, пов'язані із захворюванням дитини, стають

перешкодою для повноцінного життя кожного члена сім'ї. Найчастіше сім'я виявляється своєрідним замкнутим мікросередовищем зі специфічною деформованою системою взаємин між родичами. У спілкуванні батьків виникають реакції конфронтації, домінують негативні емоції (роздратування, гнів («злість на лікарів»), прагнення звинуватити медиків у некомпетентності, намагання дистанціюватися від усіх). Роздратування батьки коментують як реакцію на жалість, співчуття з боку близьких і родичів. Почуття образи пояснюють неможливістю пережити ту радість від народження дитини, яку відчують в інших сім'ях. В деяких сім'ях народження дитини з особливими потребами призводить до розриву родинних і дружніх стосунків або до обмеження повноцінного спілкування («соромилися піти зайвий раз у гості», «друзі намагалися нас не турбувати», «не було бажання ходити в гості чи кликати когось до себе»).

У деяких випадках батьки відчують страх за подальше життя своєї родини: «Я думала, що вже ніколи не буду жити нормально», «Що буде з моєю дитиною?» Тут може йтися про переживання батьками стану безвиході, песимізму.

Емоційні проблеми батьків певним чином відображаються й на їхній поведінці [6]. Дії, вчинки батьків концентруються на пошуку спростувань поставленого дитині діагнозу або «хоча б підказки, що робити в такій ситуації: «безперервно консультивалися з лікарями», «зверталися до екстрасенсів, різних знахарів», «шукали фахівців», «їздили на різні обстеження». Батьки по-різному оцінюють власну поведінку. Деякі говорять про підвищену зібраність, пояснюючи це тим, що «потрібно було щось робити». Інші характеризують свій стан як паніку («не знали, що робити») – в основному, це самотності матері) або розгубленість.

Отже, пережиті батьками емоції й почуття можна об'єднати в загальні стани, які властиві переживанням раннього періоду народження дитини з порушеннями. Це стан шоку, депресії, самотності, безвиході, песимізму, ворожості, конфронтації й фрустрації (порушення емоційних очікувань майбутнього батьківства).

Батьки дітей у віці від чотирьох до восьми років «спокійніше» ставляться до особливостей своєї дитини: «емоції трохи притупилися», «заспокоїлися, навчилися приймати все, як є», «змирилися» [10]. Виникає почуття примирення з діагнозом дитини. Батьки стають об'єктивнішими у виборі засобів і видів допомоги дитині, адекватно оцінюють наслідки, як негативні, так і позитивні. З'являється осмисленість поведінки. Відзначаючи позитивні зміни у своєму житті, батьки, проте, визнають, що і в даний час переживають часом біль і «меланхолію», але цей стан на разі для них стає більш контрольованим порівняно з раннім періодом. У деяких матерів поряд з емоційним контролем присутня надія на зцілення власної дитини, вони ще перебувають у пошуку того кращого, що допоможе

дитині позбутися недуги. Іноді матері живуть надією на лікування дітей шляхом оперативного втручання чи інших альтернативних методів.

Багато батьків переживають почуття радості спілкування зі своєю дитиною, гордості за дитину, бачать позитивні результати в її розвитку. Батьки тривожаться із приводу її майбутнього: спілкування з однолітками, подальшого навчання, її професійної реалізації, особистого життя. Це переживання є домінуючим у структурі батьківських переживань, оскільки вони визнають і розуміють наявність деякого обмеження (у вигляді наявного в дитини порушення) для реалізації як власних очікувань і бажань, так і очікувань самої дитини.

Через переживання тривоги за майбутнє в батьків посилюється почуття моральної відповідальності й обов'язку щодо розвитку дитини та подолання наслідків порушення. У всіх відповідях батьків звучать твердження про те, що в спілкуванні з такою дитиною необхідно контролювати свою поведінку: бути терплячими, намагатися уникати зривів, криків, більше розмовляти з дитиною, пояснювати. Основний лейтмотив тверджень – «не нашкодь» [10]. Поряд із активною діяльністю батьки визнають, що час від часу відчувають почуття втоми, проте «повинні зробити, все можливе».

Переживання батьками тривоги й занепокоєння через майбутнє тісно переплітаються з почуттям провини перед дитиною: «не можу карати дитину, адже їй і так доводиться нелегко»; «іноді злюся на дитину, але потім лаю себе, адже мої емоції ніщо в порівнянні з тим, що доводиться переживати їй». Вони схильні «прикривати» деякі негативні прояви в поведінці дитини й дорікати собі за нестриманість навіть у тих випадках, коли поведінка не пов'язана із захворюванням.

Усі батьки без винятку відчувають страх перед громадською думкою. Вони бояться, що дитина стане носієм певного клейма, бояться надмірного негативу, суспільних стереотипів або занадто жалісливого ставлення. Для багатьох батьків дитина є своєрідним критерієм у виборі спілкування: «спілкуюся тільки з тими, хто приймає дитину» [7].

Взаємодія з дітьми з аномаліями в розвитку спонукає багатьох батьків звернутися до Бога, до нового ціннісного усвідомлення навколишньої дійсності. Віра у Всевишнього надає їм сил долати усі труднощі, пов'язані з хворобою дитини. Більшість із них акцентує увагу на тому, що стали більш терплячими. Головним чинником у взаєминах з дитиною й оточуючими людьми стають взаєморозуміння, терпимість, відсутність різкої критики. Для матерів пережиті перші важкі випробування зміцнюють віру в себе, у свої можливості. У висловлюваннях багатьох матерів звучить фраза: «Я стала сильнішою» [10].

Тож, підводячи підсумки, зазначимо, що для раннього періоду народження дитини батькам характерні переживання безпосередньо того, що

трапалося, тобто переживання самої трагічної ситуації. Емоції й почуття на цьому етапі досить змішані, батькам украй складно їх контролювати. У загальній структурі переживань батьків дітей дошкільного й молодшого шкільного віку також присутні переживання страху, неспокою, тривоги, знижений фон настрою. Але поряд з неприємними емоціями наявні й позитивні переживання, в основному вони стосуються ситуацій спілкування з дитиною та перспектив її розвитку.

6.3 Вплив захворювання дитини на ставлення батьків до процесу виховання

Хвору дитину завжди сприймають як людину, якій довелося з раннього дитинства зустрітися з важкими труднощами і яка потребує особливої підтримки й допомоги. Саме сім'я повинна стати розвиваючим середовищем для такої дитини. Здоровий психологічний клімат слугуватиме гарантією її гармонійного розвитку й дозволить повніше розкрити потенційні можливості. Багато в чому це залежить від прийняття батьками інформації про захворювання дитини, вибору стилю й тактики її виховання, адекватного сприйняття захворювання на всіх етапах розвитку дитини й збереження гармонійних стосунків між усіма членами сім'ї.

На жаль, не завжди батькам вдається гармонійно впоратися із кризовою ситуацією, що призводить до неадекватних виборів стратегії виховання дитини. Зазвичай зустрічають такі моделі виховання дитини з відхиленнями в розвитку:

1. Батьки не приділяють належної уваги дитині, що призводить до ще більшого відставання в розвитку, виникнення неадекватних реакцій у дитини.
2. Надмірна опіка батьків. Дитину жаліють, пестять, оберігають від труднощів, прагнуть усе виконати за неї. Це робить її безпорадною і також призводить до ще більшого відставання в розвитку.

А.Смирнова у роботі, присвяченій вихованню проблемних дітей, виділяє такі форми батьківського ставлення [20]:

1. Батьки глибоко, навіть трагічно, переживають неповноцінність дитини, жаліють її, оточують надмірною увагою, опікають, звільняють від сильних обов'язків. Надмірна опіка позбавляє дитину самостійності, можливості належним чином пристосуватися до складних життєвих умов.
2. Не бажаючи примиритися з неповноцінністю дитини, батьки перебільшують її можливості, не помічають недоліків, привчають і дитину до цього. І якщо дошкільнята не завжди усвідомлюють труднощі, викликані захворюванням, то вже в молодшому шкільному

віці діти зустрічаються з проблемами. У школі часто виявляється їх неспроможність у певних сферах, через свої дисфункції вони періодично переживають незадоволення, образу та ін. У дітей старшого віку нерідко виникає депривація, розвиваються страхи, депресія, дисфорія.

3. Батьки соромляться неповноцінності своєї дитини, ховають від людей, не відвідують громадських місць, позбавляють її життєвих вражень. Дитина розвивається повільно, зростає сором'язливою, боязкою.
4. Дитина з особливими потребами займає в сім'ї положення «пасинка», її ображають, сміються над нею, підкреслюють її неповноцінність. У дитини часто пригнічений стан, вона вразлива, дратівлива, уперта.
5. Батьки не звертають уваги на дитину, намагаючись усе виховання перекласти на школу.

Батьки, для яких думка найближчого оточення та збереження суспільного престижу домінують над іншими цінностями, дбають більше про зовнішній вигляд дитини або приховують її від людей, в окремих випадках віддають на виховання в державні установи або йдуть із сім'ї, у якій росте дитина-інвалід.

Відзначимо ще один різновид батьківського ставлення – це виховання в культурі хвороби. За таких умов життя сім'ї цілком присвячується хворій дитині. Батьки, зробивши собі кумира з дитини, доволі переконливо починають доводити, що живуть заради дітей. Нав'язування згаданої ролі можна спостерігати й тоді, коли довготривала хвороба відступає й дитина видужує. Однак хтось у сім'ї продовжує сприймати її як хворобливу, слабку. Дорослому не хочеться змінювати вже сформований стереотип стосунків з дитиною. Легше спілкуватися із нею як з хворою, аніж шукати нові форми повноцінного спілкування. За таких умов дитина виростає змарнілою, примхливою, іпохондрично налаштованою.

В окремих випадках спостерігається трансформація материнської позиції в міру дорослішання дитини від прийняття до відкидання. Якщо в перші три роки життя дитини за рахунок захисного переживання дефекту й неповного уявлення про нього материнська позиція являє собою прийняття, то з часом, найчастіше в період дошкільного віку хворого, вона перебудовується в бік відкидання. Можливо, це пов'язано з об'єктивуванням уявлень про структуру розладу, перспективи соціального розвитку хворого й зі зміною емоційного ставлення до нього. У разі прихованого емоційного відкидання батьки розуміють своє негативне ставлення до дитини й намагаються компенсувати його підкресленою турботою. Відсутність тісного емоційного контакту з дитиною іноді супроводжується підвищеними вимогами батьків до педагогічного й медичного персоналу.

Нерідко емоційне відкидання проявляється в тому, що батьки соромляться дитини. Деякі сприймають відхилення в розвитку дитини як свідчення власної неповноцінності. Невпевненість у собі, у своїх батьківських можливостях згубно позначається на спілкуванні з дитиною. Часто батьки приховують малюка від сторонніх очей, гуляють з ним увечері, коли менш помітні фізичні вади, тому що оточуючі відверто демонструють жалість і здивування. Дитина опиняється в ситуації психологічної депривації, яка уповільнює її розвиток, призводить до емоційної та особистісної затримки, формування пасивної життєвої позиції. Зникає властива дитячому віку безпосередність, емоційна яскравість, жвавість. Замість цього з'являється доросла розсудливість з оглядкою на чужу думку, боязкість, страх перед спілкуванням з людьми, установленням дружніх контактів, непевненість, пасивність.

Відомий американський педіатр Б.Спок виділяє такі види ставлення батьків до дитини з відхиленням у розвитку [18].

1. Батьки соромляться дивацтв своєї дитини, зайво оберігають її. Дитина не відчуває себе в безпеці, вона замкнута, не задоволена собою.
2. Батьки помилково вважають себе винуватими в стані дитини, наполягають на проведенні нерозумних методів «лікування», які тільки засмучують дитину, але не приносять їй ніякої користі.
3. Батьки поступово доходять висновку про безнадійність стану дитини, відмовляють у прояві до неї будь-яких знаків уваги, любові.
4. Батьки не помічають проблем у розвитку дитини й доводять собі та всьому світу, що вона анітрохи не гірша за інших. Такі батьки постійно спонукають дитину, висувають до неї завищені вимоги. Постійний тиск робить дитину впертою й дратівливою, а часті ситуації, у яких вона відчуває себе некомпетентною, позбавляють її впевненості в собі.
5. Батьки сприймають дитину природно, дозволяють бувати їй скрізь, не звертаючи уваги на погляди й зауваження. Дитина почуває себе впевнено, щасливою, сприймає себе такою, як усі.

Б.Спок підкреслює, що дитина буде щасливішою, якщо її не жалитимуть, ставитимуться до неї природно, тоді сім'я почне говорити не про неї, а з нею.

Акцентуючи увагу на спокої, терплячості, справедливості й послідовності батьків у спілкуванні з дітьми з особливими потребами, А.Смирнова наголошує на необхідності особливого, індивідуального підходу до дитини, урахуванні її особливостей.

Майже всі перераховані види ставлення батьків до дітей із відхиленнями в розвитку загалом є проявом порушення стилів виховання, виділених психологами стосовно «батьки – нормальна дитина»: гіперопіка, гіпоопіка, емоційне відкидання, гіперсоціалізація, за винятком того, що на

взаємини батьків і дітей цієї категорії накладається відбиток специфічності конкретної дитини. Як показав аналіз літератури, ця специфіка полягає в тому, що неправильний стиль виховання може посилити існуючу проблему розвитку дітей. Таким чином, батьки, часто через велику любов до дітей, що не підкріплюється знанням основних закономірностей їхнього психічного розвитку, допускають грубі помилки у вихованні, травмуючи дітей, деформуючи їхню психіку. Батьки несвідомо використовують такі моделі виховання, які закладають фундамент невротизації дітей.

Слід підкреслити, що вікові особливості дітей створюють небезпеку закріплення наслідків неправильного виховання. З іншого боку, через ті самі особливості, діти краще піддаються виховному впливу, більш сензитивні в плані розвитку, якщо визначальні впливи адекватні можливостям та особливостям дитини. Це визначає необхідність і високу ефективність ранньої діагностики, профілактики й корекції порушень сімейного виховання.

6.4 Роль матері у вихованні дитини з відхиленнями в розвитку

Традиційно саме жінка займається вихованням, освітою й лікуванням дитини. Це стає сенсом її життя. Часто їй не вистачає знань і умінь, іноді заважають уявлення й очікування найближчого оточення. Ці та інші чинники впливають на особистісні характеристики матері й визначають її поведінку.

Більшість матерів, дізнавшись про діагноз дитини, переживає надзвичайно сильне почуття несправедливості. У відчайдушних пошуках відповіді на питання «Чому? За що?» вони відчують свою провину, за яку їм доводиться відбувати покарання, або доходять висновку про те, що в природі немає справедливості. «Спокута провини» відображається в надмірній турботі, що призводить майже до повного паралічу активності дитини, до її непристосованості, позбавлення можливості мобілізувати наявні потенції для соціальної адаптації [20].

Екстравертовані матері, як правило, звинувачують у трагедії себе. Вони впадають у відчай і виявляють депресивні реакції. Настрій їх сповнений сумом, а у свідомості домінує думка про те, що трапилося горе. З часом матері стають більш замкнутими, утрачають інтерес до оточуючих людей, колишніх інтересів. В емоційній сфері відзначається образливість, драгівливість, нестриманість афектів, легкодухість і сльозливість у розмовах про дітей. Інтровертовані матері, навпаки, схильні звинувачувати медичний персонал у недогляді, неякісній роботі і т.д. Вони неадекватно

сприймають хворобу дитини, вважаючи, що вона цілком виликівна, – так виявляється механізм психологічного захисту від травмуючих переживань [15].

Ситуація «особливого» материнства порушує, з точки зору соціуму, загальноприйняті норми, що входять у соціальну роль матері. Не завжди дитина може оволодіти певним набором умінь і навичок, матері складно контролювати її поведінку – ці та інші, що не відповідають очікуванням оточення прояви, можуть сприйматися ними як результат нездатності жінки впоратися зі своєю роллю. З іншого боку, почуття провини й високий рівень тривожності можуть спотворювати сприйняття реальності. У такому разі жінка приписує оточуючим це засудження. Невідповідність сьогоденнішого материнського статусу колишнім очікуванням, викликане особливою ситуацією, своєрідністю дитини, її неадекватними проявами, веде до загальної незадоволеності роллю матері, і, як наслідок, можливі або самозвинувачення, зростання внутрішньої конфліктності, або актуалізація психологічних захистів і підвищення їх рівня.

Відхилення в розвитку дитини в ряді випадків інтерпретується жінками як власна неповноцінність. Ідентифікуючи себе зі своєю дитиною, мати сприймає її невдачі як свої власні [14]. Будь-яка несправедливість стосовно дитини об'єктивно чи суб'єктивно сприймається матір'ю, переноситься нею на власне «Я», знижує самооцінку, формує реакції протесту й підвищує рівень психологічних захистів. Серед матерів і особливо батьків нерідкі випадки гострого переживання критики своєї дитини, що часом супроводжується обуренням і войовничою реакцією. Близько 90% батьків виявляють край негативне ставлення до зауважень, висловлювань і навіть поглядів оточуючих на адресу своєї дитини, готовність до активного протистояння.

Досліджуючи характер тривалих емоційних переживань батьків, які виховують дітей-інвалідів, В.М.Сорокін відзначає, що одним зі стійких компонентів віддалених емоційних переживань є екзистенційна криза, що виявляється в гострому відчутті нереалізованості. Вихідний пункт останнього – неповнота прояву почуття материнства, його незавершеність («діти так і залишаються дітьми»). У разі нормального розвитку первісний симбіотичний зв'язок дитини й матері поступово змінюється автономією сина чи дочки, що вивільняє час і сили батьків для реалізації особистих мотивів (професійний ріст, здобуття освіти, спілкування з друзями, поїздки, відвідування театрів, музеїв, власні захоплення). У процесі виховання дитини-інваліда надлишковий первинний симбіотичний зв'язок не тільки з часом не слабшає, але в окремих випадках посилюється [17].

Повне розчинення в дитині, як й інші випадки крайнього прояву якостей людської природи, не завжди є на благо й може призвести до втрати жінкою своєї індивідуальності, перешкоджати зростанню особис-

тості. Через це різко порушуються або спотворюються життєві цілі. У більшості випадків матері залишають роботу, улюблену справу, відмовляються від перспективи кар'єрного зросту.

Перманентний тиск проблем дитини з особливими потребами, необхідність систематичних наполегливих (а саме це й потрібно від батьків) занять і тренувань проявляються в матерів то відкиданням, то надмірною опікою. Так, у ситуаціях, коли з дитиною необхідно чимось зайнятись, зрозуміти й задовольнити її бажання, у багатьох матерів спостерігається відкидання в тій чи іншій формі. У ситуаціях, що вимагають самостійних дій дитини, такі матері вважають за необхідне самим виконати ці дії, захистити дитину від уявних або можливих небезпек.

Тривалий душевний дискомфорт спричиняє виникнення в матерів почуття депресії й тривоги. Результати досліджень Д.Ісаєва показали, що депресивні стани властиві 60% матерів, а постійна тривожність – 90% опитаних. Причинами цієї тривожності є щоденні проблеми, з якими стикаються батьки. Так, вагомим чинником зростання рівня тривоги та емоційної нестійкості є недостатня психологічна підтримка з боку родичів, знайомих. Іншим важливим фактором, що формує почуття тривожності в батьків, чиї діти вже подорослішали, є невідомість в очікуванні найближчого майбутнього. Бачачи символічне продовження свого життя в дітях, а потім і в онуках, матері та батьки переживають, крім усього іншого, ще й імовірність припинення їхнього роду, особливо якщо ця дитина єдина [7].

Відділення від батьків та індивідуалізація, яка відбувається в підлітковому віці, – природні процеси для здорової дитини і важлива стадія життєвого циклу батьків. «Утрата» може привести до позитивних зрушень – мати стає вільнішою фізично й психологічно. У разі виховання дитини з порушенням розвитку таке відділення затримується, а іноді не відбувається взагалі. З одного боку, мати несвідомо опирається зростаючій самостійності дитини, убачає в ній сенс свого життя й боїться залишитися непотрібною. Часто таку позицію підтримують й інші члени сім'ї, вважають її єдино правильною, звикнувши за довгі роки до певних ролей жінки. З іншого боку, мати відчуває при цьому незадоволеність і роздратування, викликані неприродно довгою роллю матері «маленької» дитини. Амбівалентність почуттів веде до внутрішнього конфлікту й невротизації.

Невротичні прояви стають практично постійною складовою поведінки матері. Найбільш помітними серед них є [19]:

- зниження регулюючого самоконтролю, агресивність, дратівливість, нестриманість, буркотливість, недобррозичливість, настороженість;
- труднощі у спілкуванні зі значимими людьми, малознайомими й незнайомими в незвичних ситуаціях;
- вибірковість контактів – жінки воліють спілкуватися з близькими за ціннісними орієнтаціями людьми;

- у спілкуванні зі значимими людьми самооцінка помітно коливається, це виражається вербально, інтонаційно та мімічно.

Часто зустрічаються соматичні порушення – вегетативні дистонії, підвищена схильність до простудних захворювань, функціональні порушення з боку серцево-судинної системи та шлунково-кишкового тракту.

До особливостей соціальної адаптації жінки в ситуації «особливого» материнства відносяться недостатня соціальна активність та егоцентричність цілі. Поведінка її характеризується відсутністю гнучкості, стереотипністю проявів. Егоцентризм переходить межі норми. Протиставляючи себе всім, мати мимоволі фіксується на одній темі – своїй «особливій» дитині. Часто її мова нестримна і втомлює оточуючих. Емоційний тон такого егоцентризму – «майже хронічний дискомфорт» [5]. З роками ситуація ускладнюється через відчай, втому й відповідальність. Внутрішній і зовнішній тиск, незадоволення сімейним життям, нервово-психічна напруга – усі ці фактори змінюють погляд матері «на світ, ставлення до самої себе й інших людей» [6]. Стають іншими їхні особистісні якості. Невпевненість, сором'язливість змінюються завзятістю, теплотою й прихильністю до близьких – сухуватістю й педантизмом, доброта – дещо безсердечністю. У деяких жінок виникають суїцидальні думки.

Соціальна ізоляваність сім'ї, емоції, що стосуються проблеми ідентичності, впливають на формування в жінки таких захисних механізмів, як заперечення і проекція. Симбіотичний зв'язок з дитиною і включення її у свої власні кордони викликає в матері афективні стани, що відносяться до проблеми територіальності. Наслідком цього може бути актуалізація захисних механізмів групи інтелектуалізації. Неприйняття дитини на несвідомому рівні й породжене цим почуття провини стримується за допомогою реактивного утворення, яке являє собою гіперкомпенсацію й проявляється у вигляді гіперопіки. Підвищення рівня захисних механізмів групи компенсації – результат проблеми тимчасовості, яка, маючи універсальний характер, гостро актуальна для матері дитини з порушенням психічного розвитку.

Можливі два варіанти неконструктивного вирішення проблеми. Екстрапунітивні реакції ведуть до пошуку винних. Зіставлення дійсності з ідеальною моделлю сім'ї та роллю в ній матері виливається в суб'єктивне відчуття особистої неадекватності. І в цьому є велика небезпека формування негативного світовідчуття, яке стає засобом морального самозахисту, що дозволяє виправдати й прийняти як належне всю палітру негативних відчуттів. Не менш руйнівним для особистості є самозвиначення. Жінка вважає себе джерелом усіх бід, при цьому посилюється самокритика, зростає почуття незадоволеності собою. Можлива й така «парадоксальна адаптація», як звернення до нетрадиційних методів лікування дитини та відхід до різних релігійних систем [20].

Активне включення механізму психологічних захистів дозволяє жінці виправдати й прийняти як належне весь спектр наявних у неї негативних почуттів, пов'язаних з «особливим» материнством. Наслідком цього є порушення адекватного сприйняття ситуації, відчуття несправедливості долі по відношенню до себе.

Проблеми батьків середнього віку посилює скорочення часової перспективи на майбутнє, страх власної смерті та пов'язані із цим зміни не на краще в житті їх «особливої дитини».

Емоційний стрес матері відображається на взаєминах із подружнім партнером та з іншими дітьми. Знижений фон настрою, постійне занепокоєння, дратівливість матері, повне самозречення, переключення уваги на хвору дитину формують у них почуття дискомфорту, емоційно хворобливий стан. Якщо взаємини подружжя нестабільні, то поява хворої дитини підсилює і проявляє прихований внутрішній конфлікт: неминучі взаємні звинувачення в народженні хворої дитини, стосунки стають усе більш напруженими, й часто досить одного необережного слова родичів чи лікаря, щоб сім'я розпалася [12]. У тих сім'ях, де взаємини до народження дитини були довірливими, теплими, будувалися на взаєморозумінні й любові, народження хворої дитини може ще більше зцементувати сім'ю. Але й така родина потребує моральної підтримки оточуючих, близьких і суспільства. Афективна напруженість матері негативно впливає і на взаємини зі своїм «особливим» малюком. Така мати скута, напружена, вона рідко усміхається, не може донести свої почуття до дитини і вкрай непослідовна в поведженні з нею.

Виокремимо категорію матерів, які всією душею віддаються турботам про «особливу» дитину й знаходять задоволення у своїй відданості їй. Однак стороння людина чітко побачить, що почуття обов'язку стосовно дитини настільки сильне, що вона не приділяє уваги ні чоловікові, ні іншим дітям і позбавляє себе всіх радощів життя. Зовсім інша ситуація складається в сім'ї, якщо мати знаходить у собі сили й зберігає душевну рівновагу. Така мати стає активним помічником своєму малюкові. Вона намагається якомога краще зрозуміти проблеми своєї дитини, прислухається до порад фахівців, виробляє в собі цілий ряд нових якостей, і насамперед – спостережливості, відзначаючи найменші зміни в стані немовляти. Вона не забуває і про домашній затишок, про проблеми чоловіка, залишаючись не лише люблячою дружиною, але і його радником і другом, вона постійно намагається розширити свій кругозір, стежить за своєю зовнішністю. За таких обставин створюється найбільш сприятлива сімейна атмосфера для виховання й розвитку хворої дитини [9]. Багато матерів здійснюють буквально подвиги, домагаючись успіхів у розвитку своїх дітей із відхиленнями у розвитку. У їхніх руках і неможливе стає можливим. Вони, маючи хвору дитину, уміють зберегти душевну рівно-

вагу, віру в можливість досягнення позитивних результатів у розвитку дитини. Ці мужні жінки, не приховуючи труднощів, щедро діляться своїм досвідом з оточуючими. Вони своєю подвижницькою діяльністю вселяють бадьорість й енергію у всіх тих, кого спіткало нещастя.

Отже, щастя в родині, де росте дитина з відхиленням у розвитку, перемижується з почуттям тривоги й побоюваннями за хвору дитину, за її майбутнє. Вирішення проблеми «дитина – суспільство» можливе лише тоді, коли поруч з дитиною перебуває мати. Саме мати допомагає дитині засвоїти образи оточуючого світу, сформувати в неї почуття «базової довіри» до світу. Сформувати це почуття може тільки любляча мати. Вона любить свою дитину, бо не може інакше.

Щоб зміцнити зв'язок «мати – дитина з особливими потребами», необхідна допомога психолога. Вона однаково потрібна і матері, і дитині, але насамперед психологічної допомоги потребує мати. Психолог повинен допомогти їй змінити ставлення до дитини, до її розладу. Для цього матері необхідно подолати тиск соціальних стереотипів і переглянути своє ставлення до дитини, тобто не боятися його й більше довіряти самій собі. Психологічно підготовлена матір легше приймає ситуацію своєї дитини й допоможе їй адаптуватись у суспільстві.

6.5 Стратегії подолання батьками ненормативної кризи у розвитку дитини

Відомо, що у важких життєвих ситуаціях суб'єкти для зменшення впливу різних стресорів можуть використовувати як свідомі, так і несвідомі механізми (захисна поведінка) подолання кризи. Нижче подано стратегії подолання кризової події чи ситуації [10]. Це:

1. «Активна поведінка» і «пошук соціальної підтримки». Ці стратегії пов'язані з бажанням та намірами батьків допомогти дитині розвиватись і краще адаптуватись. Активна поведінка передбачає включення батьків у корекційно-розвивальний процес («займаємося з дитиною вдома», «відвідуємо заняття дефектолога») і звернення до фахівців, які володіють досвідом вирішення вищезазначених проблем. У батьків, які використовують таку стратегію, спостерігається активна соціальна позиція: вони користуються соціальними пільгами щодо інвалідності дитини; вимогливі в отриманні професійних консультацій.
2. «Обмірковування ситуації». Стратегія включає в себе ретельне обмірковування проблеми й прийняття певного рішення, більше притаманна чоловікам.
3. «Оптимізм, віра в краще». Припущення про присутність у поведінці батьків такої стратегії засноване на частому вживанні батьками фрази: «Ми сподіваємося, що у нас все буде добре».

4. «Позитивне фокусування». Суть стратегії в тому, що батьки, перш за все, раді самому факту народження дитини, її присутності в їхньому житті. Ця стратегія найбільш яскраво проявляється у випадку втрати близьких людей.
5. «Соціальне порівняння вниз». У такому випадку батьки порівнюють порушення в дитини з аналогічними порушеннями, які мають більший патологічний характер.
6. «Самоконтроль і терпіння». Батьки «вмовляють» себе пережити важке випробування, тому що всі ті сили, які вони зараз докладають, допоможуть дитині й дадуть певний результат. У батьківській свідомості панує установка, що «це випробування ми повинні витримати з гідністю». Багато батьків констатує посилення толерантності. Хронічні переживання, викликані постійним стресором (хвороба дитини), сприяють свого роду «психічному загартуванню» батьків.
7. «Соціальне відволікання». Ця стратегія поведінки характерна для чоловіків. Вони також, як і матері, бажають допомогти своїй дитині, але свою роль убачають у пошуку фахівців-професіоналів, які б відповідали за корекційний процес у розвитку дитини.
Найбільш поширені форми захисної поведінки в батьків:
 1. *Раціоналізація*. У такому випадку батьки не до кінця усвідомлюють і приймають тяжкість порушення. Під час бесіди батьки доводять «нормальність» своєї дитини, звертають увагу не на розлад, а на здібності дитини.
 2. *Ідентифікація* – перенесення на дитину власного досвіду.
 3. *Опір* – протидія батьків утручанню ззовні («зараз нам допомога вже не потрібна, ми самі можемо з усім впоратися»).
 4. *Фантазування*. У цьому випадку батько (матір) не перестають плекати надію на те, що порушення дитини зникне зовсім. У плануванні майбутнього життя дитини мати створює ситуації, які неможливо реалізувати з урахуванням складності патології дитини.

У межах теми, що розглядається, доцільно навести типи переживання кризи, виокремлені Ф.Васильюком. Учений розглядає переживання як внутрішню роботу з відновлення душевної рівноваги, наповнення новим змістом людської діяльності після подолання критичної ситуації [2].

Гедоністичне переживання ігнорує доконаний факт і заперечує його – «нічого страшного не трапилось», формує й підтримує ілюзію благополуччя та збереження порушеного змісту життя.

Реалістичне переживання відбувається за принципом реальності. Людина тверезо ставиться до подій, що відбуваються, приймає їх, пристосує свої інтереси до нового способу й сенсу життя. Попереднє ставлення до життя, яке вже стало неможливим, відкидається.

Ціннісне переживання повністю визнає наявність критичної ситуації. Ставлення до життя, яке вже стало неможливим, не зберігається й не відкидається. Ціннісне переживання буде новий зміст життя з урахуванням понесених утрат.

Творче переживання характерне для зрілих вольових особистостей. Оскільки така людина має досвід вольової поведінки, то в критичних ситуаціях вона зберігає здатність свідомо шукати вихід із критичного становища.

Будь-яка криза припускає два виходи: або людина може відновити перерване нею життя, віродити його, або життя перероджується й людина перероджується, стає зовсім іншою, і в цьому іншому житті вона ставить перед собою нові цілі й шукає нові способи їх досягнення. У такому випадку криза виводить людину на новий рівень особистісного розвитку.

У подоланні кризових ситуацій вагомим є звернення сім'ї до ресурсів. Ресурси – це те, що допомагає людині впоратися зі стресовою ситуацією. Значущими для сім'ї є особистісні, сімейні ресурси, а також зовнішні, соціально-орієнтовані ресурси. Особистісні ресурси: батьківські почуття до дитини («моя дитина – моя найголовніша радість»); якість «hardy» (прагнення і здатність «вистояти», подолати); фізичне здоров'я батьків, уміння відпочивати й відновлюватися, здоровий спосіб життя, самоосвіта і самозростання. Сімейні ресурси: міцні подружні стосунки, розуміння й участь іншої дитини в сім'ї, допомога і підтримка родичів, згуртованість всіх членів сім'ї, шанобливе ставлення один до одного, наявність спільних цілей і єдиної системи цінностей, бажання максимально проявити й реалізувати власні можливості, допомогти в цьому своїм близьким. Соціально-орієнтовані ресурси: матеріальний достаток, підтримка друзів, адекватне ставлення оточуючих до дитини, спеціалізована педагогічна допомога дитині, допомога через спілкування з іншими батьками.

6.6 Психологічний супровід сім'ї, у якій виховується дитина з відхиленнями в розвитку

Діти із аномаліями в розвитку – складна й різноманітна група. Різні порушення розвитку по-різному відображаються на формуванні соціальних зв'язків дітей. Як зазначають психологи та соціальні педагоги, батьки повинні мати правильне розуміння сутності проблеми, особливостей розвитку їхньої дитини для успішної організації спілкування з нею, її виховання. Чітке уявлення батьків про причини відхилення від нормального розвитку, а також про можливі його наслідки є необхідною умовою для правильно організованого виховання дитини. Необхідно спільно з фахів-

цями об'єднати зусилля щодо пошуку раціональних шляхів соціальної адаптації дітей, турботу про їхнє майбутнє, виховання, освіти, працевлаштування, яке відповідало б реальним можливостям молодшої людини.

Багато батьків основну роль у подоланні відхилень у розвитку відводять медикаментозному лікуванню. Але необхідно при цьому пам'ятати, що навіть найкраще таке лікування є ефективним лише за умов правильного сімейного виховання і проведення батьками цілої системи спеціальних вправ. Виховання дитини з відхиленнями в розвитку має корекційний характер. Тому батьки не повинні забувати і про власну самоосвіту, оскільки допомогти хворій дитині можна лише тоді, коли володієш достатніми знаннями та уявленнями про її хворобу [9].

Якими якостями повинні володіти батьки дітей-інвалідів, щоб їхня любов стала силою, яка формує характер дитини, її психічний стан? Л.Шипіцина виокремлює такі ключові риси [20]:

- батьки повинні мати віру в життя, у власні сили, внутрішній спокій, щоб не заражати своєю тривогою дітей;
- батьки повинні будувати свої стосунки з дитиною на успішності, що визначається батьківською вірою в її сили і можливості;
- батьки повинні чітко знати, що дитина не може вирости без атмосфери похвали;
- батьки повинні розвивати самостійність своєї дитини і тому для її же блага (по змозі) скорочувати поступово свою допомогу до мінімуму.

Розвиток дитини здебільшого залежить від сімейного благополуччя, участі батьків у її фізичному й духовному становленні, правильності виховних впливів. У зв'язку із цим необхідно проводити цілеспрямовану роботу з батьками – передовсім з матерями хворої дитини. Ця робота передбачає: вивчення психологічного стану матері, виявлення найбільш важких у психологічному плані моментів у житті сім'ї, надання консультативної та практичної допомоги [19].

Родинам дітей з порушеннями розвитку важливо обмінюватися досвідом, знаннями, інформацією. Кожна сім'я, яка виховує дитину з такими порушеннями, має свій унікальний досвід, що може бути дуже корисним для інших сімей. Фахівці з питань дитячого розвитку (лікарі, психологи, педагоги, реабілітологи) багато в чому можуть допомогти дитині та її сім'ї. Однак існують дуже важливі запитання, на які щонайкраще можуть відповісти не фахівці, а такі самі батьки. Обмін досвідом дуже важливий тому, що допомагає батькам дитини з особливостями розвитку швидко знайти свої способи взаємодії з малюком і догляду за ним, налагодженню взаємної прив'язаності й любові. Здійснюється він у групах взаємодопомоги.

Групи взаємодопомоги – це об'єднання батьків, головною метою яких – емоційна підтримка й розширення соціальних контактів родин, які

виховують дітей з порушеннями розвитку. Об'єднання батьків у групи взаємодопомоги залежить від особистої активності батьків та їхнього розуміння важливості різнобічних соціальних контактів для сім'ї і дитини. Батьківські організації та групи особливо важливі в тих ситуаціях, коли в родині недостатньо спілкування з родичами, друзями, колегами. Зараз у різних областях України активно працює понад 100 громадських організацій, які надають допомогу дітям з особливими потребами та їхнім сім'ям. Зберігаючи контакти із соціальним оточенням, батьки сприяють як соціальній адаптації своєї дитини, так і гуманізації суспільства, формуючи в здорових його членів правильне ставлення до хворої дитини, співчуття й бажання надавати їй допомогу [12].

З досвіду роботи організація UNICEF пропонує нижчеподані рекомендації батькам, які виховують дітей із порушеннями в розвитку [3]:

- пам'ятайте про те, як ви любите свою дитину, як ви потрібні їй, а вона вам;
 - думайте про неї не як про інваліда, а насамперед як про вашу дитину;
 - живіть сьогоднішнім і не намагайтеся зазирнути в далеке майбутнє;
 - сприймайте свою дитину такою, якою вона є зараз і буде в найближчі дні й тижні;
 - рухайтесь вперед, концентруйтеся на успіхах дитини й не мучте себе, порівнюючи її з однолітками;
 - не забувайте про себе, намагайтеся відпочивати й набиратися сил, дитина від цього тільки вирає;
 - познайомте родичів і друзів зі своєю дитиною;
 - не бійтеся відповідати на запитання, які стосуються розвитку дитини, тому що це допоможе близьким налагодити стосунки з нею;
 - не соромтеся приймати друзів у себе вдома й відповідайте на їхні запрошення;
 - дозвольте родичам гратися з дитиною, гуляти з нею, піклуватися про неї;
 - приймайте будь-яку допомогу від сім'ї та друзів;
 - не відмовляйте в допомозі порадою чи інформацією, якщо звернулися по допомогу саме до вас. Не соромтеся звертатися за порадою та інформацією до інших батьків. Немає такої проблеми, з якою не зіткнувся би хтось до вас, – шукайте тих, хто вже має досвід.
- Якщо в родині є старші діти, батькам необхідно:
- відкрито, просто й тактовно пояснювати дитині, у чому полягає проблема його брата чи сестри;
 - дозволити дитині ділитися з дорослими (батьками або іншими близькими людьми) своїми переживаннями з приводу хвороби або порушення розвитку в іншій дитині в сім'ї;

- допомогти дітям навчитися бути разом (гратися, гуляти, займатися різними справами);
- допомогти здоровій дитині перебороти почуття незручності перед однолітками й не соромитися запрошувати друзів додому;
- дозволяти дитині піклуватися про брата або сестру, але не “експлуатувати” його/її;
- приділяти здоровій дитині достатньо уваги для того, щоб вона могла добре розвиватися й відчувати турботу і любов батьків.

Таким чином, психологічну допомогу сім’ї, де виховуються діти з відхиленнями в розвитку, можуть отримувати: по-перше, шляхом відвідування груп взаємодопомоги, товариств батьків дітей з особливими потребами. Тут вони можуть розширити коло спілкування, дізнатися про життя інших сімей з аналогічними проблемами, знайти підтримку й розуміння. По-друге, зверненням до фахівці (спеціальних педагогів, лікарів, психологів, соціальних працівників, юристів та ін.) з питань виховання, розвитку та психологічної безпеки дитини. По-третє, за допомогою пошуку інформаційних джерел: спеціалізованих сайтів, журналів або окремих статей, які вже зарекомендували себе в медичних чи освітніх виданнях. Батькам потрібні практичні поради з догляду за хворими дітьми, пояснення та рекомендації фахівців щодо вирішення повсякденних проблем, пов’язаних із процесом виховання дитини, знайомство з досвідом тих, хто зміг подолати труднощі й створити доброзичливі стосунки в сім’ї. По-четверте, за допомогою пошуку джерел підтримки сім’ї (матеріальної, соціальної, юридичної, медичної, освітньої, духовної).

Психологічна підтримка полягатиме у визначенні адекватного способу подолання труднощів на кожному етапі розвитку сім’ї та розвитку дитини, зверненні до ресурсів сім’ї. Вона повинна бути диференційованою й максимально наближеною до реальності, у якій живе сім’я хворої дитини. У процесі консультацій необхідно повідомляти батьків про труднощі, які можуть виникати на різних етапах її життя. Потрібно розвивати в дитини навички самообслуговування, включати її в життєдіяльність сім’ї, виховувати «побутову самостійність» з урахуванням фізичної чи інтелектуальної спроможності. У міру дорослішання дитини батькам необхідно проявляти чуйність і гнучкість у наданні простору для дитячої ініціативи. Тому психологічні консультації мають проводитися регулярно з метою обговорення окремих випадків і вироблення стратегії і тактики поведінки батьків у складних ситуаціях [5, 6, 7, 9, 12, 18, 20].

Ще один важливий напрям психологічного супроводу стосується проблеми сприйняття порушення в розвитку дитини батьками та оточенням. Часто батьки концентрують увагу саме на відхиленні й прагнуть усі свої зусилля спрямувати на його компенсацію або можливе лікування. При цьому втрачається цілий пласт соціальних відносин, який міг би віді-

грати значну роль в інтеграції дитини в суспільство. Батьки повинні визначити пріоритети в стратегії виховання дитини: або зануритися в боротьбу із захворюванням, щоб лише потім, колись, у майбутньому син чи дочка могли увійти в суспільство, або допомагати дитині вже сьогодні жити в ньому, розвивати почуття власної гідності, мужність. Необхідно навчити батьків сприймати власну дитину з особливими потребами як людину з прихованими можливостями. Фахівці повинні допомогти батькам сформуванню адекватне уявлення про потенційні можливості хворої дитини, розкрити її перспективи, побудувати науково обґрунтовану систему занять.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть психологічні ознаки сім’ї, в якій виховується дитина з відхиленнями у розвитку.
2. Опишіть основні етапи переживання батьками інформації про захворювання дитини.
3. Дайте коротку характеристику переважаючим типам виховання в сім’ях з дітьми з особливими потребами.
4. Як впливає захворювання дитини на ставлення батьків до процесу виховання?
5. Яку роль відіграє батьківське сприйняття захворювання в процесі соціальної реабілітації дитини-інваліда?
6. Опишіть особливості соціальної адаптації жінок у випадку «особливого» материнства.
7. Які види психологічної допомоги можуть бути надані сім’ї хворої дитини?

Завдання для самостійного опрацювання

1. Психологічний супровід сім’ї, в якій виховується дитина з відхиленнями у розвитку.
2. Стратегії подолання кризової ситуації (за Т.Титаренко).

Література

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Т.5 : Основы дефектологии / Л. С. Выготский / под ред. Т. А. Власовой. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во Московского университета, 1984. – 200 с.
3. Виховання дітей раннього віку з особливостями у розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/vihiv.pdf>.
4. Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. Лэйна, Э. Миллера. – С. Пб. : Питер, 2001. – 445 с.
5. Жутикова Н.В. Психологические уроки обыденной жизни : Беседы психолога : книга для учителей и родителей / Н. В. Жутикова. – М. : Просвещение, 1990. – 256 с.
6. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Как помочь «особому» ребенку. Книга для педагогов и родителей / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева, Л. А. Нисневич. – С. Пб. : Институт специальной педагогики и психологии, 2002. – 96 с.

7. Исаев Д. Н. Умственная отсталость у детей и подростков / Д. Н. Исаев. – С. Пб. : Речь, 2003. – 293 с.
8. Каплан Г. И. Клиническая психиатрия : в 2 т. [Электронный ресурс] / Г. И. Каплан, Б. Дж. Сэдок. – Режим доступа : <http://book.tr200.net/v.php?id=58495>.
9. Калюжин Г. А. От колыбели до школы [Электронный ресурс] / Г. А. Калюжин, М. П. Дерюгина. – Режим доступа : <http://bookre.org/reader?file=753343&pg=1>.
10. Крюкова Т. Л. Психология семьи : жизненные трудности и совладение с ними / Крюкова Т. Л., Сапоровская М. В., Куфтяк Е. В. – С. Пб. : Речь, 2005. – 240 с.
11. Лебединский В. В. Нарушения психического развития у детей : учебное пособие / В. В. Лебединский. – М. : Изд-во Московского университета, 1985. – 144 с.
12. Мاستюкова Е. М. Они ждут нашей помощи [Электронный ресурс] / Е. М. Мاستюкова, А. Г. Москвина. – Режим доступа : <http://www.scihealth.ru/zdorovie/36.html>.
13. Олифирова Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирова Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велета Т. Ф. – С. Пб. : Речь, 2007. – 360 с.
14. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной / Д. Пайнз. – С. Пб. : Восточно-Европейский институт психоанализа, 1997. – 198 с.
15. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силаевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
16. Нортон К. Личностные расстройства у родителей и воспитание детей / К. Нортон, Б. Долон // Семейная психология : хрестоматия / сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкис. – С. Пб. : Речь, 2007. – С. 244–25.
17. Сорокин В. М. Специальная психология : учеб. пособие / Сорокин В. М. / под научн. ред. Л. М. Шипицыной. – С. Пб. : Речь, 2003. – 216 с.
18. Спок Б. Ребенок и уход за ним / Б. Спок. – К. : Наукова думка, 1991. – 448 с.
19. Ткачева В. В. Психокоррекционная работа с матерями, воспитывающими ребенка с отклонениями в развитии: практикум по формированию адекватных отношений / В. В. Ткачева. – М. : Гном-Пресс, 1999. – 64 с.
20. Шипицина Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта / Шипицина Л. М. – С. Пб. : Речь, 2005. – 477 с.
21. Шефер Ч. Игровая семейная психотерапия / Ч. Шефер, Л. Керн. – С. Пб. : Питер, 2001. – 384 с.

Тема 7. ОСНОВНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МОДЕЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Психоаналітична модель сімейного виховання. Біхевіористична модель впливу батьків на дитину. Гуманістична модель взаємодії батьків і дітей. Християнсько-орієнтована модель сімейного виховання. Народна традиція виховання

7.1 Психоаналітична модель сімейного виховання

З давніх-давен люди накопичували й викристалізовували досвід стосунків у сім'ї, виховання дітей. Лише пізніше цей досвід систематизували й надали йому певної наукової форми. Можна образно констатувати, що знання творить народ, а вчені лише систематизують його, аранжують, надаючи форму науковості. У психологічній літературі сформувався декілька теоретичних підходів до розуміння ролі і змісту дитячо-батьківських стосунків. Для отримання цілісного уявлення представимо їх у вигляді «ідеальних» моделей успішних взаємин батьків і дітей. Під моделлю ми розуміємо більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці взаємини.

Важливою заслугою психоаналітичного підходу є те, що його засновники звертали увагу на ранній досвід взаємодії батьків і дітей та на різні види психічної травматизації в дитячому віці (А.Фрейд, З.Холл, К.Хорні). Відомості, зібрані в працях Т.Адорно, Дж.Боулбі, Е.Еріксона, М.Ейнсворт, В.Шутца та ін., отримали широку популярність і визнання. Вони підкреслювали важливість догляду за дітьми в ранньому віці й гуманного ставлення до них.

У класичному психоаналізі З.Фрейда впливові батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (особливо мати) – це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичні повсякденні турботи батьків по догляду за дитиною створюють вагомий психологічний ефект. Спосіб і повнота задоволення біологічних потреб немовляти на стадії грудного кормління, надання йому (немовляті) можливості отримувати задоволення від смоктання закладають основу довіри, прихильності, активності стосовно інших людей на все життя. Гнучкість, терплячість, розумна вимогливість батьків у процесі привчання дитини до туалету, до охайності, підтримка старання дитини контролювати себе сприяє появі адекватних форм саморегуляції, позитивної самооцінки, творчого мислення. Надмірне, недостатнє або неадекватне задоволення потреб на ранніх стадіях психосексуального розвитку призводить, на думку З.Фрейда, до яскраво виражених відхилень в особистісному розвитку (напр., надовго фіксуються форми інфантильної

поведінки, формується «орально-пасивний» або «анально-утримуючий» типи особистості) [29].

Особливе значення для становлення особистості, для виникнення суперего, відіграє характер відносин із батьками у 3–6-літньому віці. Домінуючий психосексуальний конфлікт цієї стадії, «Едипів комплекс» (у дівчат – «комплекс Електри»), полягає у переживанні почуття любові, неусвідомленого бажання заволодіти одним із батьків протилежної статі й позбутися іншого. Подоланню комплексу і створенню більш зрілої структури особистості сприятиме, на погляд З.Фрейда, ідентифікація з одним із батьків своєї статі, запозичення його норм і цінностей, інтонацій, манер, схожості у вчинках.

Американський психолог Е.Еріксон [15], розглядаючи становлення особистості протягом усього життя, прийшов до висновку про необхідність для кожного індивіда вирішувати не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти. Основа формування здорової особистості – базове почуття довіри до світу (внутрішня визначеність), автономність (самостійність, почуття самоконтролю), ініціативність (здатність вирішувати завдання заради переживання власної активності – рухової й соціальної) – закладається за умови грамотної батьківської позиції (впевненості, надійності, заохочення самостійності), збільшення контрольованого дитиною простору.

У працях педагога-психолога Д.Віннікота [7] головна увага відводиться профілактиці батьків, відпрацюванню в них конструктивних базових настанов. Батькам пропонують більше довіряти («інтуїтивній мудрості»), бути природними, але послідовними й передбачуваними. Пропонуючи конкретні психотерапевтичні методи, Д.Віннікот звертає увагу на співвіднесення виховання у базисі «так» (знаходження можливостей вирішення ситуацій) й у базисі «ні» (введення поняття «не можна»), між якими повинен бути встановлений оптимальний баланс.

Принциповими автор вважає такі питання:

- безпека дитини (зовнішня, з боку соціуму, і внутрішня, особистісна);
- ревності до братів і сестер;
- моменти переходу дитини з однієї ситуації розвитку до іншої (із сім'ї у дитячий садок, школу);
- інфантильні звички (слід не викорінювати їх, а з'ясувати причини затримки розвитку);
- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка батьківського контролю.

Представник психоаналітичної педагогіки К.Бютнер [6] розглядає співвідношення сімейного та інституційного виховання, зокрема всезростаючий вплив відеофільмів, ігрової індустрії, іграшок. Найновіші дослі-

дження в цій сфері стосуються впливу інтернет-середовища на процес соціалізації особистості.

У руслі психоаналітичного напрямку набула популярності тривимірна теорія інтерперсональної поведінки В.Шутца. На його думку, для кожного індивіда характерні три міжособистісні потреби: включення (приналежності) до групи, контролю й любові. Фрустрація цих потреб може призвести до психічних розладів. Поведінкові паттерни, сформовані у дитинстві, визначають способи орієнтації дорослої особистості стосовно інших. Ця думка в теорії В.Шутца відтворює фундаментальне положення психоаналізу про визначальну роль раннього дитинства у розвитку особистості. Взаємини дитини і батьків є позитивними, якщо вони збагачені контактами, і негативними, якщо спілкування з дитиною батьки зводять до мінімуму. Якщо дитина неадекватно інтегрована у сімейну групу, надалі вона може проявляти недостатню соціальну або надсоціальну поведінку.

Ключовими поняттями програми виховання у психоаналітичному підході є: прив'язаність, безпека, встановлення близьких стосунків дітей і батьків, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків у перші години після народження, причому контакту саме мовного.

Підґрунтям *транзактного аналізу (ТА)*, основоположником якого є Е.Берн, стали психоаналітичні теорії. ТА базується на кількох філософських постулатах. Це твердження про людей, життя і мету змін: «Усі люди ОК», «Кожна людина здатна думати», «Люди самі вирішують свою долю і можуть змінювати прийняті рішення» [4]. Із цих постулатів випливають два основні принципи практики ТА: контрактний метод і відкритість. Фундаментом ТА є модель особистості, заснована на станах «Я» (сукупність взаємопов'язаних думок, почуттів і поведінкових проявів): Дитина, Дорослий, Батько. Усі три начала особистості розвиваються поступово у взаємодії зі значущими людьми. Спілкуючись між собою, члени сім'ї можуть перебувати в трьох видах взаємодії: доповнюючі транзакції, за яких комунікація відбувається на одному рівні, перехресні транзакції, за яких стан сторін не відповідає один одному, і перехресні транзакції, при яких інформація передається у прихованому вигляді (психологічні ігри). Автор підкреслює, що ключем до корекції поведінки дитини є зміна способу життя сім'ї. Батьки повинні самі навчитися аналізувати взаємозв'язки в сім'ї; ознайомити дітей із методами транзактного аналізу; залучати дітей у процес пізнання себе та інших; проявляти повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою та життям.

Теорії і методи Е.Берна гармонійно поєднуються на практиці з розробками Я.Морено. Е.Берн аналізував праці Я.Морено та із захопленням писав про них як про «терапію, орієнтовану на дію». Казка, драма, дія, міф, дитяча гра і соціальні ролі – поняття, яким ці два автори приділяли багато уваги. Я.Морено першим (у 1908 р.) увів термін «групова психо-

терапія». Ще у 1931р. він опублікував праці на цю тему. Для обох стимуляція креативності і спонтанності були пріоритетними. Я.Морено зазвичай говорив: «Інсайт – у дії»; а Е.Берн стверджував: «Змінійтесь тепер, думайте потім». Я.Морено був сімейним терапевтом ще до появи ідеї про сімейну терапію. Він підкреслював, що проблема людини завжди повинна розглядатися в контексті групи і сім'ї. Психодрама є сильною своєю дією, методом, в той час як ТА пропонує послідовну теорію. У комбінації вони дають варіант терапії з відмінним результатом – «союз, який добре працює» (Марійке Арендес Хайн).

З погляду цілісної структури Я.Морено розглядає людину як активного творця. Все, що відбувається між людьми, він вивчав і описував з допомогою методу соціометрії, яка є основою для психодрами. Ключовими елементами психодрами, як і соціограми, для Морено були: спонтанність, творчий зв'язок із ситуацією «тут і тепер», фокус групи, груповий конфлікт і внутрішньоособистісні конфлікти. Соціограма розглядає те, що відбувається між людьми у теперішньому часі, в той час як психодрама може використовуватися для того, щоб зобразити, як хтось переживав минуле, як він засвоював життєвий досвід, а також як він уявляє собі своє майбутнє, які його сни і фантазії.

7.2 Біхевіористична модель впливу батьків на дитину

Основний наголос біхевіористичної моделі сімейного виховання ставиться на техніку поведінки і дисципліну (Е.Торндайк, Дж.Уотсон, Б.Скінер, Р.Сірс). Експериментальне вивчення формування нових форм поведінки дозволило Дж.Уотсону та іншим біхевіористам прийти до висновку, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, а її розвиток залежить, в основному, від соціального оточення й умов життя, тобто стимулів зовнішнього середовища. Зовнішні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер її розвитку. Тому необхідна особлива організація оточення дитини.

Центральна проблема концепції соціального наuczіння – соціалізація як процес просування від біологічного стану до соціального. Тобто набуття соціальної поведінки, передача норм, цінностей, мотивів, емоційних реакцій відбувається у результаті наuczіння.

Центральна проблема концепції соціального наuczіння – соціалізація як процес просування від біологічного стану до соціального. Тобто набуття соціальної поведінки, передача норм, цінностей, мотивів, емоційних реакцій відбувається у результаті наuczіння. Радикальний представник біхевіоризму Б.Скінер розробляв питання можливості наuczіння нормативної поведінки, визнавав два основні типи поведінки: респондентний

(як відповідь на знайомий стимул) та оперантний, що визначається й контролюється наступним результатом. Ним розроблений метод послідовних наближень або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли вона наближається до бажаної (жетонна система винагород). Скінерівські програми навчання дітей набули широкої популярності, проте підхід до програмування поведінки і жетонні програми, розроблені з метою корекції девіантної поведінки, зазнали справедливої критики. Указувалося на неприпустимість тотального контролю за поведінкою людини, без якого втілення цих програм ставало неможливим, оскільки мова йде про постійне позитивне підкріплення позитивної поведінки й негативне підкріплення негативної. Окрім цього, виникало питання про винагороду за набрані жетони і про покарання за їхню відсутність. Проблема полягала в тому, що покарання повинно бути ефективним (значущим) й водночас не має порушувати основних прав дитини. Однак, незважаючи на ці недоліки, підхід Б.Скінера надав реальну можливість коректувати й спрямовувати процес навчання. Учений і сьогодні залишається одним із найвагоміших авторитетів в американській науці і випереджає за кількістю цитувань і прихильників З.Фрейда.

Про формування особистості у взаємодії з іншими людьми зауважував Дж.Мід. Поведінка дитини, на думку вченого, є узагальнюючою моделлю поведінки дорослих, котрих їй доводиться спостерігати й наслідувати. Формування й усвідомлення генеральних ролей дитини відбувається в сюжетних і рольових іграх з однолітками. Свою теорію вчений назвав також теорією очікувань, оскільки, на його думку, діти програють свої ролі відповідно до очікувань дорослого. Експектаціями і минулим досвідом дитини пояснюється палітра програвань однієї й тієї ж ролі з різними дорослими.

Р.Сірс використовував психоаналітичні поняття (регресія, проекція, ідентифікація, пригнічення) і принципи теорії наuczіння для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності немовляти в діадичній взаємодії, утворення різних форм залежної поведінки (пошук позитивної і негативної уваги, прагнення постійного підтвердження, присутність, доторки та ін.), а пізніше – у дошкільному або шкільному віці – етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати і батько виступають як головні підкріплюючі посередники, що вказують на поведінку, яку потрібно змінити, і допомагають засвоїти більш зрілі її форми [30].

У працях Р.Уолтерса, А.Бандури особлива увага надавалась наuczінню шляхом спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації, моделювання. Згідно з авторами, батьківська поведінка – зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінкову лінію. Підкріплення необхідне для збереження поведінки, яка виникла на основі наслідування.

Основні ідеї організації виховання як біхевіористичної (поведінкової) терапії полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого, – як агенти соціалізації і «конструктори» поведінки дитини. Для того, щоб модифікувати поведінкові реакції дитини, потрібно навчитися аналізувати поведінку в термінах *стимули, наслідки, підкріплення*, робити акцент на обумовлений прояв любові до дитини.

Методи й прийоми виховного впливу [24]:

1. *Метод модифікації, переучування* – полягає у виокремленні позитивних моментів у поведінці, їх посиленні й максимальному схваленні. Початковим етапом такого переучування є оцінка (діагностика) поведінки дитини. Необхідно враховувати дитячу індивідуальність з погляду чинників мотивації (підкріплення): який з них є для кожної конкретної дитини найбільш дієвим. Способами формування поведінки є позитивне підкріплення – заохочення, винагорода; негативне підкріплення – покарання; відсутність підкріплення – відсутність уваги. В основному практикується схвалення за правильні вчинки (у формі зацікавленості дорослого, заохочення і похвали або матеріальної винагороди). Окрім цього, батькам пропонують застосовувати методи ігнорування або відмови від підкріплення неприйнятних форм поведінки. Негативні санкції застосовуються для припинення небажаної форми поведінки. Методична складність вказаних прийомів полягає у їх систематичності і точності виконання.

2. *Метод моделювання* передбачає ефект переносу бажаної поведінки, а батько – зразок правильних дій.

3. *Метод поетапних змін* заснований на тому, що явні зміни у поведінці досягаються у результаті кроків, кожен з яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попереднього. Цей метод практикується для усунення надмірної прив'язаності до об'єктів в аутичних дітей.

4. *Метод десенсибілізації* – розроблений для подолання страхів і фобічних реакцій в дітей і використовується як варіант методики поетапних змін. В основі цього тренінгу лежать два принципи: а) поєднання стимулів, що викликають тривогу, з релаксацією і задоволенням, які й повинні поступово відтіснити почуття страху; б) систематичний рух від найменш хвилюючих ситуацій до найбільш стресогенних, що викликають максимальну тривогу. Ця методика має успіх при корекції таких станів як фобія тварин, страх води, шкільна фобія і страх прийому їжі (наприклад, від маленьких пухнастих іграшок тварин до справжніх).

5. *Методика «виключеного часу», або тайм-аут* використовується в якості альтернативи методам покарання (за непослух дітей карають п'ятихвилинним тайм-аутом і якщо їхня поведінка змінюється на краще, то вона схвалюється або матеріально заохочується).

6. *Техніка «гіперкорекції»* – спрямована на усунення заподіяної шкоди дитиною і засвоєння конструктивних правил формування поведінки.

Цей метод вимагає того, щоб дитина самостійно усунула наслідки свого негативного вчинку (наприклад, якщо вона кидає їжу на підлогу, то можна запропонувати помити і почистити підлогу, або сервірувати стіл і допомагати розкласти їжу).

Представники поведінкового напрямку вважають, що прояви батьківських почуттів повинні бути обумовленими. Проте критики зауважують, оскільки дитина вчиться діяти тільки за винагороду, це стає її системою цінностей, і бажані форми поведінки вона демонструє лише тоді, коли їй це вигідно.

7.3 Гуманістична модель взаємодії батьків і дітей

Гуманістична психологія, що сформувалася як напрям, альтернативний психологічним школам середини ХХ століття, насамперед біхевіоризму і психоаналізу, запропонувала власну концепцію особистості та її розвитку. Центром цього напрямку стали Сполучені Штати, а лідерами – Р.Мей, А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс.

Один із найвідоміших підходів до становлення особистості в сім'ї розроблений А.Адлером. Учений був соціальним психіатром і більше цікавився профілактикою, аніж лікуванням хворих. Своїх пацієнтів А.Адлер, в основному, вважав особами, котрі втратили віру у власні сили, і тому головний наголос робив на їх заохоченні й відновленні віри у власну здатність долати життєві труднощі. У його теорії особистості підкреслюється, що в кожній людині є вроджене почуття спільності або соціальний інтерес (природне прагнення до співробітництва), а також прагнення до досконалості, в якому реалізується унікальність людини. Основними поняттями сімейного виховання, за А.Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками і дітьми в правах і мірі відповідальності, співробітництво, природні результати. З ними пов'язані два центральні принципи виховання: відмова від боротьби за владу і врахування потреб дитини [1]. Учений відчував потребу батьків, вчителів, соціальних працівників у психологічній підтримці їхніх виховних можливостей, більшій, аніж разовий сеанс один-на-один. У 1922 році він відкриває перший в Австрії виховний центр, в якому працювали спеціально навчені психологи. Популярність адлерівських ідей сприяла відкриттю ще більш як тридцяти таких центрів, які успішно пропрацювали до 1934 року. Із приходом до влади нацистів школи були закриті, а вчений емігрував до Сполучених Штатів. У статті «Виховання батьків» (1912) вчений пропонує батькам наступні рекомендації стосовно виховання розумово здорової дитини:

1. Вихователь або батьки повинні завоювати любов дитини. Найважливіший помічник виховання – любов. Любов дитини – безумовна гарантія її вихованості.
2. Найкращою підтримкою у розвитку дитини є її впевненість у власних силах, сміливість.
3. Слабкі й хворобливі діти легко втрачають впевненість у собі, так само, як розбалувані і позбавлені опіки діти.
4. За жодних обставин дитина не повинна боятися свого вихователя.
5. Що стосується виховних санкцій, то похвала й винагорода кращі за покарання. Якщо покарання неможливо уникнути, то воно повинно інформувати дитину про те, що вона зробила невірною, і концентрувати увагу на кращих способах поведінки.
6. Замість того, щоб вимагати сліпої покори, слід у максимально можливому ступені залишати за дитиною свободу прийняття рішення.

Послідовник А.Адлера, Рудольф Дрейкурс, декілька років потому започаткував організаційні дискусійні групи батьків у Чикаго, сприяв розробці ідей «сімейної ради» як одного із засобів встановлення атмосфери довіри й любові в сім'ї. Завдання батьків стосовно виховання дітей він вбачав у [13]:

- 1) повазі унікальності, індивідуальності й недоторканності дітей раннього віку;
- 2) розумінні дітей (умінні розуміти мотиви і значення вчинків дітей);
- 3) відпрацюванні конструктивних взаємин із дитиною;
- 4) знаходженні власних прийомів виховання.

Методи виховання, сформульовані Р.Дрейкурсом:

- 1) батькам слід будувати взаємини з дітьми на їхній щирій підтримці, але не варто при цьому допускати необмеженої свободи;
- 2) у співробітництві з дитиною потрібно визначити обов'язки кожного й сферу його відповідальності;
- 3) встановлення обмежень створюють у дитини почуття безпеки і надають впевненості у правильності своїх вчинків;
- 4) не слід карати дітей, оскільки покарання викликає таку ж озлобленість, як і насильство;
- 5) не можна ображати словами;
- 6) застосовувати заохочення та ін.

Вирішуючи конкретні завдання, психолог пропонує такі принципи:

- невтручання батьків у конфлікти між дітьми;
- рівноправна участь всіх членів у сімейних справах;
- розуміння кожним членом сім'ї відповідальності за виконання сімейних обов'язків.

Особливу увагу Р.Дрейкурс надавав тлумаченню негативної поведінки дітей, спрямованої на батьків і вчителів. При цьому форми поведінки

дітей він розглядає як помилкові спроби віднайти своє місце в сім'ї чи групі й забезпечити собі почуття причетності, безпеки і визнання. Негативна поведінка має на меті: привернення до себе уваги оточуючих; прояв демонстративної непокори як результат хибного висновку дітей про те, що вони можуть самоутвердитися й довести свою перевагу в протистоянні з дорослими; бажання помститися або спричинити біль іншим, які іноді видаються дітям єдиним способом відчувати себе важливими, значущими; утвердження своєї неспроможності, неповноцінності як ухилення від відповідальності, спілкування. Деякі види деструктивної поведінки: неуспішність, лінощі, енурез, крадіжки, брехливість – можуть бути вираженням одного з наведених прагнень.

У напрямі відпрацювання дисциплінованої поведінки дітей працювали Д.Нельсен, Л.Лотт, Х.Гленн. Їхні основні ідеї виховання такі [30]:

- контроль батьками власної поведінки (виконання обов'язків, дотримання режиму, відповідальність);
- визнання прав на особисте життя (як дитини, так і дорослого);
- підтримування почуття власної гідності і поваги до себе і до дитини;
- перспективна мета виховання – формування здорової самооцінки і життєвих навичок дітей.

Ключові поняття їхньої системи виховання: співпраця, творчий гнучкий підхід до виховання дітей різного віку, емоційна чесність, атмосфера любові, схвалення. Для досягнення позитивної поведінки дітей психологи рекомендують:

- використовувати спільні сімейні обговорення проблем і досягнень сім'ї;
- розпитувати дитину про її проблеми за умови справжньої зацікавленості думкою і почуттями дитини;
- критикуючи поведінку дитини, краще використовувати Я-висловлювання: «Я помітив, що ти не почистив зуби. Зробімо це зараз».

У 50-х роках у США виник напрям групової роботи з батьками, заснований Х.Джайноттом, американським дитячим психотерапевтом. У науковій літературі цей напрям отримав назву «модель групового психологічного консультування». Концепція вченого заснована на ідеї розвитку емоційної сфери батьків з допомогою усвідомлення ними своїх справжніх почуттів, цінностей та очікувань. Принципи виховання за Х.Джайноттом [11]:

- уважно вислуховувати дитину. Батьки, які уважно слухають дитину і повідомляють їй, що до її думки прислухаються і цінують її, зміцнюють повагу дитини до самої себе;
- уникати й не допускати таких вчинків і висловлювань, які можуть образити дитину або викликати в неї злість;
- проявляти думки й почуття без агресії.

На погляд Х.Джайнотт, батькам слід надавати практичну допомогу в сімейному вихованні шляхом формування в них навичок комунікації та управління поведінкою дітей [11]. Вчений описує три принципи спілкування батьків і дітей:

- у всіх ситуаціях батьки повинні прагнути підтримувати позитивний Я образ в дитини;
- слід обговорювати ситуації, вчинки дитини, уникаючи особистих негативних оцінок, звинувачень. Висловлювання дорослого не повинні містити діагнозу і прогнозу подальшої долі дитини;
- дорослий повинен виступити ініціатором кооперації. Ця пропозиція не повинна вичерпуватися прямими вказівками, а навпаки, має розкривати перед дитиною можливості самостійного вирішення проблемної ситуації.

Деякі положення Х.Джайнотта погоджуються з ідеями іншої моделі сімейного виховання – програмою Т.Гордона «Тренінг ефективності батьків». Методи і прийоми виховання, розроблені Т.Гордоном [24]:

- 1) будь-яка проблема повинна вирішуватися батьками спільно з дітьми, поетапно: визначається сама проблема, продумуються варіанти її вирішення, обирається найбільш вдалий варіант, підшуковуються способи вирішення проблеми, оцінюється можливість успіху. Наголошується на наданні дітям можливості вибору хоча б між двома допустимими варіантами. Рекомендовано не заставляти й не карати, а виховувати, дозволяти дітям висловлюватися про логічні наслідки своїх вчинків, застосовувати некаральні методи корекції поведінки.
- 2) з'ясовувати, чия проблема: якщо дитини, то вона має право прийняти рішення й пережити всі його наслідки;
- 3) надавати дитині зразок для наслідування в любові й піклуванні про своє внутрішнє Я;
- 4) заохочувати спроможності дитини приймати самостійне рішення;
- 5) міркувати й висловлюватися про своїх дітей у термінах конкретних особливостей і фактів їхньої поведінки, а не з погляду перманентних якостей особистості (наприклад, «Оленка забула свої речі у вітальні» замість «Олена неакуратна і неуважна»).
- 6) реагувати на недопустиму з батьківського погляду поведінку дітей з допомогою Я-повідомлень, висловлювань, які містять тільки вираження власних почуттів, а не нотацій або обвинувачень (наприклад, «Я надто стомилася, щоб гратися з тобою» замість «Перестань скиглити, бо підеш у свою кімнату»).

Головні ідеї цієї моделі можна спостерігати у феноменологічній теорії особистості К.Роджерса [30]: людині притаманні потреба позитивного ставлення, яка задовольняється схваленням і любов'ю з боку оточення, необхідністю самоповаги, яка розвивається в міру задоволення першої

потреби. Умовою розвитку здорової дитини є відсутність протиріч між Я ідеальним і Я реальним (тобто уявленням про те, як тебе люблять і дійсним рівнем любові). Важливими компонентами моделі сімейного виховання К.Роджерса вважав прояв справжніх, щирих почуттів (як негативних, так і позитивних) усіма членами сім'ї, безумовне прийняття своїх почуттів і почуттів ближніх, відданість своєму внутрішньому Я. Основні ідеї виховання К.Роджерса:

1. Батьківська любов має різні рівні – це любов-турбота про тілесне благополуччя дитини, любов до внутрішнього Я дитини і її здатності індивідуально приймати рішення.
2. Батькам слід впливати на цінності і переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій.
3. Стиль спілкування в сім'ї повинен базуватися на відкритості, свободі, взаємній повазі.
4. Потрібно навчити дитину самостійно приймати рішення і справлятися зі своїми проблемами.
5. Батькам слід навчитися приймати допомогу від дітей.

На думку К.Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідні три вміння: слухати, що дитина хоче повідомити; висловлювати власні думки й почуття в такій формі, щоб вони були зрозумілі дитині; вирішувати питання таким чином, щоб результатами були задоволені всі сторони.

Звернімося до ідей виховання ще одного представника гуманістичної психології – Е.Фромма [30]: батьки повинні контролювати, в першу чергу, власну поведінку, виховувати дитину без тиску, їм слід намагатися зрозуміти причину поведінки дитини, запевнити дитину, що її люблять і неодмінно допоможуть. Ключові поняття його моделі: повага, близькість з батьками, прояви любові. Учений підкреслює значущість виховання у перші роки життя. Батькові він відводить особливу роль – бути зразком чоловіка, формувати у хлопчиків чоловіче ставлення до життя. Особливу увагу звертає на необхідність фізичного контакту з дітьми (обійми, поплескування по плечу тощо), а також на безперервність у передаванні дитині почуття любові, симпатії; на щире готовність ділитися з дітьми часом, досвідом, знаннями.

7.4 Християнсько-орієнтована модель сімейного виховання

Теоретична і практична вітчизняна психологія все активніше впроваджує модель християнсько-орієнтованого навчання і виховання, консультування і психотерапії, виправлення і перевиховання тощо. Щира зацікавленість християнськими засадами зумовлена насамперед потребою

в духовному вимірі психології; пошуками власного підходу, що спирається на традиційні цінності, відповідні нашому менталітету; ствердженням моральних основ людського існування; поверненням об'єкта вивчення психології – душі – у наукові дослідження сучасних учених-психологів. Спостерігається необхідність застосування методології християнської психології в сімейній і шкільній практиці. Реалії нашої дійсності – мінливе сьогодення, світоглядна криза, урбанізаційні, міграційні суспільні процеси, маргінальне становище більшості верств населення, руйнування інституту шлюбу і сім'ї, прерогатива матеріальних цінностей над моральними також спонукають до пошуку непорушних основ буття, переорієнтацію всіх сфер пізнання на духовно-душевно-тілесну організацію людини.

Значний внесок у розробку християнської антропології у просторі психології здійснили І.Андреев, Б.Братусь, Ф.Василюк, С.Воробйов, А.Гармаєв, В.Зеньковський, В.Манеров, Т.Флоренська та ін. Аналіз основ християнської психології як альтернативи західним ученням і як такої, що відповідає ментальності українця, знаходимо в працях О.Климишин, Г.Онищенко, В.Слободчикова, Т.Титаренко, Л.Шеховцова та ін.

Християнську психологію необхідно розглядати як історичну практику християнського світосприйняття, особливого розуміння людини, особистості, систему етико-аскетичних принципів, а також як галузь наукового знання. Мета застосування методології християнської психології в сімейному вихованні полягає в особистісному зростанні кожного члена родини – наближенні до свого духовного Я. Основним завданням є пробудження духовності в дитини.

Запорукою християнсько-орієнтованого виховання в сім'ї є збереження християнських цінностей та орієнтирів. Одним із них є *безумовна цінність шлюбу і сім'ї для людини*. Шлюб і сім'я своїм корінням сягають святої волі Творця, – вказує о. Б.Стімплє, – це Бог сказав тут перше слово, а слово його вічне [21, с.8]. «Хіба ви не читали, що Творець від початку створив їх чоловіком і жінкою, і мовив: “Тому покине чоловік батька й матір і пристане до своєї жінки, і будуть вони двоє одним тілом”» (Мт.19,4). Недопустимим є легковажне ставлення до шлюбу. Ті, хто не розуміє істинної святості шлюбу та його вищого призначення, для кого подружжя є вигадкою людини, угодою чи справою випадку, зазнаватимуть суперечливих впливів суспільства, котре вигадуватиме щоразу нові альтернативні форми співжиття. Гіркими плодами таких союзів стають скалічені долі дітей, надзвичайно високий відсоток дітей з відхиленнями від норми в стані здоров'я, емоційно-вольового розвитку й поведінки. Підтвердженням цієї думки є дослідження американського соціолога Марка Регнеруса. Вчений здійснив порівняльний аналіз девіантних тенденцій у дітей, які виростили в гомосексуальних і традиційних гетеросексуальних шлюбах. Так, 12% дітей, які виховувалися в одностатевих парах, думали

про самогубство (вибірка 3 тис. дорослих осіб). У традиційних сім'ях частка дітей, схильних до суїциду, становить 5%. Вихованці одностатевих шлюбів переважають серед безробітних: 28% у відношенні до 8% вихідців із традиційних сімей. Діти, які зростали в гомосексуальних шлюбах, частіше звертаються до психотерапевтів, на відміну від своїх однолітків з гетеросексуальних сімей: 19% і 8% відповідно [25].

Наступним орієнтиром відзначимо *духовно-етичні засади шлюбу*. Такими є кохання, вірність і відповідальність, взаємна турбота. Християнська психологія вбачає в подружньому коханні не лише тілесний потяг, а й відповідальність, нерозривність і єдність. Слово «так», сказане біля вівтаря, повинно стати початком подружнього життя й бути його непорушним фундаментом [21, с.12]. Святіший Отець Іван Павло II зазначав, що любов прямує до глибокої особистісної єдності, котра не тільки єднає в одне ціле тіло, але веде до того, щоб було тільки одне серце та одна душа. Подружня вірність є непорушним фундаментом сім'ї, є також виявом гідності людини. Адже не можна жити тільки для спроби, як не можна для спроби вмирати. Не можна також для спроби кохати, для спроби і на якийсь час прийняти дар людини (Папа Іван Павло II). У сім'ї кожен учиться переборювати свій егоїзм, віддавати себе іншим. Нерозривний союз чоловіка і жінки, на думку Артуро Каттанео, є взаємне принесення себе іншому та разом із тим принесення себе всьому людству, оскільки тут, хоч і не усвідомлено, хоч незначною мірою здійснюється заповідь любові й самозречення [19]. На основі взаємної любові подружжя народжується батьківська любов, відповідна любов дітей до батьків, бабусь, дідусів, братів і сестер.

У вьявленнях сучасної молоді відповідальність, подружній обов'язок часто є антонімом свободи. Як правило, для них власна особа є предметом найбільшого зацікавлення. Дитина ж, вихована в сім'ї, де любов має дійсно дієве спрямування, з молоком матері засвоїть, що істинна любов звернена насамперед на іншого й ніколи не відступить від даного слова й зобов'язання. Вона є вільною від егоїзму, вільною для іншої людини.

Сімейне життя в християнській традиції – це шлях до спасіння, рівноцінний чернецтву, як уважає Г.Онищенко, сходження по ньому пов'язане з несінням «хреста» повсякденних обов'язків, взаємних турбот, співробітництва, розуміння, підтримки, згоди [22]. Саме сім'я здатна подарувати людині два священних першообрази, джерело підтримки й натхнення, які є орієнтиром у створенні власної сім'ї і які закладають соціальний імунітет щодо різноманітних перверсій у сфері сімейного життя, – це образ матері, що несе любов, милість і захист, й образ батька, що дарує справедливість і розуміння.

Не менш вагомим у вихованні дитини є *наявність у сім'ї ієрархії та чіткий розподіл ролей*. Сімейна ієрархія є запорукою стабільного сімей-

ного життя, оскільки встановлює чіткі межі, сфери обов'язків і відповідальності. Її порушення призводить до порушення функціонування сімейної системи або до її руйнації. Згідно з християнською традицією, чоловік є главою сім'ї, батько й мати – авторитет і носії влади для дітей. Такий розподіл ролей став традиційним для більшості українських сімей. Сутнісним проявом чоловіка в сім'ї, на думку священника А.Гармаєва, є турбота, а жінки – вдячність і материнство [8]. У К.Киркпатрика знаходимо такі характеристики традиційних подружніх ролей: передбачення з боку дружини народження й виховання дітей, створення сімейного затишку, обслуговування сім'ї, підпорядкування власних інтересів запитам чоловіка, пристосування до залежності, терпимість до обмеження сфери діяльності, а з боку чоловіка – вірність матері своїх дітей, прийняття основних рішень, економічна безпека й захист сім'ї, підтримка сімейної влади й контролю, вдячність дружині за прийняття пристосування до залежності, забезпечення аліментів у випадку розлучення [3]. Окрім економічної безпеки, чоловік повинен мати пріоритет у моральному впливі на сім'ю, навіть якщо не виконуватиме належних йому функцій.

Наступним вагомим вектором виховання з використанням засад християнської психології є *бажаність дитини*. Коли в шлюбі народжується дитина або діти – тоді шлюб перетворюється в сім'ю, у якій починає здійснюватися вже не двоєдність, а триєдність і багатоедність людей. Шлюб є поєднанням двох статей, тобто половин в єдине ціле. Але стать – не проста однорідна половина. Чоловік і жінка – різні елементи, і шлюб є не просто двоєдністю, а новим утворенням з новими якостями. У шлюбі наречені отримують щось зовсім нове, чого не зможуть ніколи отримати окремо. Символом цього нового є дитина, яка є реальним здійсненням двоєдності (бо в ній одній – і батько, і мати) і новизни (її власна нова особистість). У кожній дитині, крім того, є віяння святості («їх є Царство Небесне»). Дитина ніби відроджує минулу й загублену святість батьків [2].

Народження дитини має бути свідомим спільним рішенням подружжя, готовим жити не лише задля себе, а й задля інших, виявом прагнення продовжити свій рід, дати життя іншій людині з усією її унікальністю й неповторністю. Конструктивними мотивами вагітності є також народження як спосіб належати до сімейної системи, бажання бути матір'ю як результат психофізіологічної готовності жінки до материнства. Плід, що знаходиться в утробі матері, Господь наділяє душею, і тому переривання вагітності вважається дітовбивством. Психічна травма, яку переживає жінка, удаючись до абортів, опосередковано торкається всіх членів родини.

Коли в шлюбі з'являються діти – чоловік і дружина змінюються (і дуже глибоко), перетворюючись на батька й матір. Це пробний камінь істинного шлюбу. Кохання наречених поглиблюється й одухотворяється в коханні чоловіка й дружини й досягає своєї вершини в любові батька і

матері. У християнському шлюбі діти зв'язують духовними узами батьків між собою дуже міцно. Християнський шлюб перетворюється на християнську сім'ю. Мужній чоловік – батько, стає ще більш «мужнім» і не боїться займатися жіночою справою – заколисуючи дітей, якщо це знадобиться. Жіночна жінка–мати стає ще більш жіночною. Жінка–мати – у християнському шлюбі стає кращою дружиною (і батько – кращим чоловіком). Адже чоловік не тільки чоловік, але й батько, тобто той, без якого немає і не могло бути материнства. Дітям потрібна не тільки мати, а й батько, якого мати ніколи замінити не зможе. І справжня мати це відчуває, знає, розуміє і стає кращою дружиною тим більше, чим більше вона мати, тобто чим більше вона любить дітей [2].

Сьогодні інститут сімейного виховання переживає не найкращі часи. Соціалізуючись у постфігуративному суспільстві, за висловленням А.Варги, діти набувають знань і навичок, якими їхні батьки не володіють. Більше того, професійні здобутки й майстерність батьків виявляються зайвими, навіть архаїчними у деяких випадках. Утратило вагу традиційне розуміння сімейного виховання як добровільного «хрестоносіння» жертовної батьківської любові, праці й зусиль, спрямованих на встановлення духовної спільності з дітьми. Оскільки це розуміння загубилося самими батьками, то воно не транслюється в наступні покоління. А відтак і втрачається святість батька і матері в очах дитини. При цьому зневажа батьків, насилля щодо батьків визнається одним із найтяжчих гріхів людини. Чи не лягає частка провини за цей гріх і на самих батьків? Знецінилося значення родинного свята в житті сім'ї. Більшість батьків намагаються зберегти зовнішню атрибутику урочистостей, не турбуються про той слід, який залишить це свято в душі дитини. Адже дні народження, іменини, свято Матері, Перше Причастя тощо формують у дитини почуття належності до родини, виражають духовний зв'язок між дитиною і матір'ю, відкладають у скарбничку емоційної пам'яті сім'ї численні позитивні емоції щастя й радості. З переживань тих днів дитина повинна зробити важливий життєвий висновок, що любити когось – означає дарувати радість, бути любимим – означає отримувати радість.

Окрім цього, перервалася спадковість педагогічної традиції в сім'ї, батьки проявляють вражаючу некомпетентність, а то і байдужість у питанні пріоритетів розвитку й виховання в різні періоди дитинства, не мають жодних уявлень про закономірності становлення духовно-морального світу дитини. Стривожені реаліями сьогодення й вимогами соціуму до особистості, сучасні батьки звертаються до новітніх технологій раннього розвитку особистості, створюють значне напруження в інформаційному полі дитини, перевищуючи її природні психофізичні можливості. При цьому емоційна площина сімейних взаємин відходить на другий план. Її

замішувачем стають, у кращому випадку, соціальні мережі, громадські організації, у гіршому – девіантні молодіжні та релігійні субкультури.

Перераховані вище принципи християнської психології сім'ї та труднощі, які переживає сучасна українська сім'я, дають змогу окреслити практичну частину моделі християнсько-орієнтованого виховання дитини:

1. *Виховувати з молитвою.* Перед батьками постає дуже складна робота, до якої вони, ймовірно, не готові й тому передовсім потрібно звернутися до молитви. Як маленька дитина, яка йде в парку попереду батька і, відчувши небезпеку, біжить назад до татка й бере його за руку, так і батьки повинні звертатися до Отця і «тримати Його за руку», просити в Бога, щоб Він дарував мудрість й уміння виховувати.
2. *Кінцева мета виховання у вічності, у Бога.* Батьки християни прагнуть виховати не лише добру людину, але й доброго християнина. Цієї найвищої мети людина може досягнути тільки разом із Христом. Господь Ісус сказав: «Вчіться у мене». Він є найправдивішим вихователем. Християнські батьки повинні розуміти, що вони є тільки помічниками Христа – Вихователя.
3. *Виховувати з любов'ю.* Любов має виявлятися у ставленні до дитини з пошаною, безкорисливістю й вимогливістю. Як надмірна суворість, так і відсутність контролю та вседозволеність призводять до схожих наслідків: зниження адаптивних ресурсів дитини, труднощів у спілкуванні й налагодженні соціально корисних зв'язків.
4. *Виховувати з радістю.* Народна мудрість учить: марно обробляти землю, над якою не засвітить сонце. Як у природі все розвивається завдяки променям сонця, так і дитина добре зростатиме в атмосфері радості. Сумним симптомом нашого часу є невміння відпочивати. Справжню радість знаходимо в тиші й дрібних речах. Справжню радість відчуває дитина, коли грається разом з батьками і справді радіє, коли допомагає, бо тоді відчуває, що батьки їй довіряють. Дитина радіє, коли батьки відкривають перед нею красу природи і т.д. У таких випадках радість, розділена з дитиною, є спільною радістю.
5. *Щиро цікавитися справами дитини, дитячими радощами та смутками.*
6. *Бути добрим прикладом* («Слова навчають, приклади притягують»), бути однакостями у виховних настановах. Інтеріоризація цінностей стане ймовірнішою в тому випадку, коли слова батьків стануть очевидними в їхній поведінці, а їхнє життя – ілюстрацією слів.
7. *Пробачати дітей і звільняти їх від почуття провини.* Не дорікати минулими помилками, вже пробаченими.
8. *Бути авторитетом для дітей.* У християнському шлюбі батько є духовним главою сім'ї, її опорою, захистом. Дружина й діти почув-

вають себе спокійно, коли батько вдома, поруч з ними. У важкі хвилини життя батько дає остаточне, продумане, вистражане рішення й приймає на себе всю повноту відповідальності. Він захищає в потрібні хвилини і юридично, і морально, і якщо треба – фізично. Він показує особистий приклад мужності. Він заспокоює в тривозі. Він один залишається твердим, коли всі в розпачі (напр., при величезному горі). Він – моральна сила. Він – суворий, мудрий, вищий суд у родині. І він же самовіддано любить, готовий віддати своє життя за дружину і дітей, якщо це знадобиться.

9. *Підтримувати в подружньому житті атмосферу прийняття, значущості та любові.* У християнському шлюбі діти люблять і поважають батьків, завжди відчувають духовний зв'язок з ними, дорожать цим зв'язком. «Духовна пуповина» довго пов'язує дітей з батьками, чий шлюб і сім'я близькі до ідеального. І навпаки, якщо шлюб і сім'я втрачають свою християнську сутність, то діти емоційно відлучаються від батьків, зосереджуються на своїх інтересах, у них з'являються таємниці.
10. *Виховувати справедливо.* Одним із методів впливу на дитину, яка не дотримується принципів християнського співжиття, на думку І.Андреєва, у християнському шлюбі може бути відлучення їх на деякий час від благодатної теплоти батьківської любові. За словами св. Єфрема Сиріна, так Бог іноді залишає на якийсь час людей («як мати залишає своє дитя»), щоб позбувшись благодатної теплоти батьківської любові, вони, сумуючи за втраченим, потягнулися б із більшою силою назад «в обійми отчия» [2]. У старшому віці допустимі лише ті покарання, які б логічно випливали зі зробленого вчинку.
11. *Передавати дітям глибоку мудрість народних прислів'їв і приказок, у яких закладено вироблені століття ідеї християнського виховання, як наприклад «Не рубай сук, на якому сидиш», «Не рий яму іншому, сам у неї потрапиш», «Не плюй у криницю, знадобиться води пити», «Що посієш, те й пожнеш», «Як гукнеш, так і відгукнешся», «Хто сіє вітер – пожинає бурю» та інше і, нарешті, євангельське правило «Роби так, як хочеш, щоб вчинили з тобою».*
12. *Щоденно сповідатися.* В ідеальному християнському шлюбі чоловік і дружина повинні щовечора сповідатися одне перед одним і бути совістю один одного. Діти теж повинні перед сном сповідатися перед батьком чи матір'ю. Така сповідь – найкращий моральний цемент для сім'ї. У християнському шлюбі та сім'ї не повинно бути брехні. У цьому відношенні сім'я є «домашньою церквою».
13. *Духовно зростати, йти дорогою пізнання себе і Бога.*
14. *Виховувати у пошані до батьків.*
15. *Відвідувати недільну школу й звертатися до духовної літератури.*

Зазначені положення можуть послугувати моделлю, вихідним пунктом для батьків і доповнюватися відповідно до їхніх світоглядних настанов.

Християнсько-орієнтована модель сімейного виховання включає в себе загальнотеоретичні положення і методологію втілення в практику даних положень. До загальнотеоретичних положень відносимо християнські уявлення про шлюб і сім'ю, подружнє життя, набуття нових ролей батьків і прийняття батьківства, уявлення про ідеальну сім'ю та ідеальні дитячо-батьківські стосунки, які є орієнтиром у визначенні проблем сім'ї і можливостей їх вирішення, тобто основні поняття та принципи. Методологія втілення цих положень полягає в описі методу й конкретного психологічного інструментарію. При цьому дитина постає вже не об'єктом впливу, а сакральною цінністю, створеною за образом і подобою Бога. Звісно, батьки, вихователі, психологи, що є прихильниками християнсько-орієнтованої психології, повинні бути віруючими людьми, а їхня прихильність до цього напрямку повинна ініціюватися внутрішніми переконаннями та особистим християнським життєвим досвідом.

7.5 Народна традиція виховання

Виходячи із загальнолюдських морально-духовних цінностей, кожний народ вибудував свою національну систему виховання з її засобами, методами, прийомами, внутрішнім духом. Традиційне українське родинне виховання – це історично сформована, відшліфована через безперервне застосування впродовж багатьох віків у середовищі українців педагогічна система поглядів, ідеалів та засобів батьківсько-материнського впливу на дітей і молодь, спрямованих на формування життєдіяльних особистостей, забезпечення розвитку духовної єдності, наступності, спадкоємності поколінь і безсмертя нації [16]. Цілі, завдання й засоби виховання відображені у фольклорі (казки, легенди, приказки, пісні), а також іграх, мистецтві, музиці, святкових обрядах і традиціях.

Педагогічний потенціал у національно-культурній спадщині та її неперевершений вплив на сімейне виховання вбачали такі українські діячі та письменники, як М.Грушевський, М.Драгоманов, Б.Грінченко, П.Куліш, І.Нечуй-Левицький, І.Франко, Т.Шевченко та ін. Народні традиції, перекази, прислів'я тощо діти сприймають від батьків як своєрідну дидактичну аксіому, природно й без зусиль, зовсім не відчуючи, що їх наставляють і виховують. Ось чому К.Ушинський дійшов до висновку про те, що «виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях» [28, с. 104].

У сім'ї, яка народжує дітей, закладає основні підвалини виховання і формування особистості, народна мудрість бачить свій головний психолого-педагогічний інструмент. Сім'я завжди була найкращим колективним вихователем, носієм найвищих національних ідеалів. Тому виховний потенціал традиційної української родини виводимо передовсім з пріоритетних її основ, покликання й призначення у житті кожної людини. Наші предки славили силу й міць, велич і красу своєї родини, оспівували її високі моральні якості в піснях, прислів'ях, приказках: «Свого роду не цурайся», «Нема краще в світі, як рідня», «Від родини йде життя людини», «Без сім'ї нема щастя на землі».

Українці розглядали сім'ю як святиню, а народження й виховання дітей, як святий обов'язок батьків. Із сивої давнини продовження роду та повторення себе в дітях вважалося Божою ласкою й найбільшою радістю: «Якби не діти, то жить ні на що», «Нащо більший клад, коли з дітьми лад», «Де діти, там і радість», «Діти – окраса дому», «Без гілок не дерево, без дітей – не сім'я». Згідно зі звичаєвим правом, сім'я набувала чинності тільки за умови, якщо в ній були діти. Появу нового члена сім'ї завжди вважали гараздом, потішаючи себе, що «коли дасть Бог діти, дасть і на діти». У народі вважали, що дитини рідної не купити, діти Бог дає, діти – то Божа роса, що благодатно зрошує гірке існування селянина [9].

Вважалося, що від якості взаємин батьків між собою та з людьми, від моральних, інтелектуальних, особистісних особливостей батьків залежало великою мірою, якою виросте дитина: «Як у сім'ї згідливе життя, то виросте дитина до пуття», «Які мамка й татко, таке й дитятко», «Яке коріння, таке й насіння», «Який куш, така й калина, яка мати, така й дитина», «Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка». Тому і вчити дітей починали змалечку і вважали, що «коли дитину не навчиш у пелюшках, не навчиш і в подушках», «Умів дитину народити, умій і вивчити», «Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як подовж ляже, то вже його трудно вчити», «Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі», «Не навчив батько, не навчить і дядько», «Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілок стане», «Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів», «Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, коли тебе годуватиме», «Не доспи, не доїш, а дитину потіш!» У багатьох прислів'ях, сентенціях висловлюється принципова настанова народної педагогіки і психології виховувати і розвивати дитину з раннього віку, передавати основні орієнтири світобудови якомога раніше, заздалегідь, задовго до того, як вона буде цей світ практично освоювати сама.

Піклуватися про малюка починали ще задовго до народження. До майбутньої матері завжди виявляли шанобливе та бережне ставлення. У світогляді наших предків жінка була духовним лідером родини, берегинею, носієм народних знань. Материнські почуття, мудрість і самовід-

даність давали духовну силу, зберігали й передавали незабутні звичаї й традиції, які супроводжували українця все його життя – від народження й до останнього подиху. Традиційно молоді мами засвоювали усним шляхом настанови своїх мам, бабусь, рідних, що передавались із покоління в покоління, про вирощування та виховання дитини. Так, наприклад, народжену доньку матері слід було колихати у вербовій або калиновій люльці, тоді вона росла бадьорою, жвавою, а якщо пісень співатиме – повік буде їй найріднішою. А як посилала доля сина, то батько робив колиску з явора або дуба. За народними звичаями, ці породи дерев додають сили й розуму. А якщо хотіли, щоб ніжним зріс, то додавали клен. Класти спати дитину потрібно було головою на схід сонця, а ніжками на захід. А щоб дитина була чуйною до людей, до природи, слід торкатися руками до неї з північного боку: «Тихесенько, лялечко, тихесенько. Вже вечір близесенько. На північ люльку колихаю, а з півдня тепла чекаю», – наспівувала молода матуся. Для доньки устілку клали із соломи пшеничної, для хлопчика – з житньої. При цьому молодій матері передавалося і значення цих символів. Якщо зерно уособлює тілесне (матеріальне) зачаття – первісне буття, то солома й солома в усній індоєвропейській символіці уособлює духовне очищення, звільнення від суєт мирського життя [27, с. 57].

Могутнім засобом формування свідомості й джерелом базових елементів етнокультурної концепції світобудови є рідна мова. Лінгвістичне впорядкування безпосереднього досвіду дитини розпочиналося вже на ранніх етапах засвоєння нею словника і граматики рідної мови. Окрім цього, батьки використовували спеціальні «моделюючі» тексти/материнський фольклор – колискові, утішки, пестушки та ін., у яких дитині в образній і доступній формі давалася смислова схема світу, передавалися найкращі людські чесноти, формувалися національний характер, світогляд, свідомість і самосвідомість та інші компоненти духовності народу. Звернімося до скарбу з усної народної творчості і ми переконаємося в цьому хоча б на такому прикладі: «Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а робочий, як бджола, а багатий, як земля! Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь!»

Застосування складених століттями словоформ у поєднанні з музикою, ритмом, атмосферою прийняття забезпечували дитині цілісне світосприйняття й відчуття свого включення в загальний порядок світобудови, тобто задавали деяку систему основних координат, які допомагали дитині визначитися в життєво важливих взаєминах зі світом. У багатьох колискових піснях перед дитиною розгортається перспектива її майбутнього самостійного дорослого життя, де вона знайде родину, буде працювати, годувати й утримувати своїх власних дітей і батьків. Тут їй задається структура соціального простору, у якому вона знайде собі місце, а також моральні категорії її взаємин з молодшими, старшими і з святими покрови-

телями. Тобто закладається система відносин у просторі світу людей, визначаються цілі життя дитини, а також його кордони та його завершення. Таким чином, колискова пісня задалегідь дає дитині найпростішу схему картини світу, знайомить із розстановкою сил, персоніфікованих в образах людей, тварин, міфологічних персонажів, і з головними принципами, якими повинна керуватися людина, що вступає на дорогу життя [23, с. 18].

Окрім змісту колискових має значення ситуація й психологічна атмосфера любові і прийняття, у яких вони виконувалися. Колискову пісню мати, бабуся або няня співає ввечері. Із психологічної точки зору, дитина знаходиться в цей час в особливому душевному стані передсну: тіло поступово розслаблюється, очі заплющуються, власні думки в цьому віці ще відсутні й не заважають уважно зосередитися на голосі дорослого. Такому зосередженню допомагає ще й та обставина, що голос, який співає, є головним на тлі навколишньої тиші й темряви. Можна припустити, що стан дитини схожий до того, що буває в людей при гіпнотичному навіюванні. Ритм колискової пісні, зазвичай співвіднесений з ритмами дихання й серцебиття матері й дитини, відіграє дуже важливу роль у відкриванні душі назустріч голосу, що співає.

Внутрішня налаштованість на іншу людину через ритм її рухів – це найдавніший, універсальний і найуспішніший спосіб психологічного приєднання до партнера. Таким чином, відбувається об'єднання двох людей в єдину енергоінформаційну систему. Навчається дитина такому налаштуванню ще в утробі матері, де ритмічні процеси в її організмі синхронізуються з ритмами її життєдіяльності, і використовується ця здатність протягом усього подальшого життя. Тому інтонація, слова, образи колискової без перешкод проникають у свідомість дитини. Їй не обов'язково розуміти, вона повинна просто впустити в себе і пам'ятати. У дрімотному стані в глибині її душі, яка і потім, коли вона подорослішає, ніколи не буде повністю доступна її власній свідомості, закріпляться давні, цілісні, потужні і емні образи – згустки найголовніших життєвих сенсів, що передаються в народній традиції. Просторово-символічні схеми, що організують ці смисли у фольклорному тексті, відображають народну модель світобудови. Надалі вони стануть основою формування символічного мислення самої дитини, без якого не може бути розуміння світу й себе, усвідомлення сенсу свого існування [23, с. 19].

Пестування, утішки, примовляння, скоромовки супроводжують у народній культурі тілесні ігри з маленькою дитиною. «Сорока-ворона кашку варила, діток годувала: цьому дала, цьому дала...», – примовляє мати і перебирає пальчики дитини. Із психологічного погляду значення цих ігор важко переоцінити, адже таким чином дорослий допомагає дитині формувати осмислений образ свого тіла, а дещо пізніше скласти схему власного тіла. Образ власного тілесного Я – це база для розвитку особистості ма-

люка, адже наявність тіла – це критерій істинності твердження «я існую». У тілесних іграх мати допомагає малюку відчутти й емоційно прожити окремі частини його тіла в живому контакті з материнськими руками. Дуже важливо й те, що ці частини тіла отримують у грі імена, які постійно повторюються на різний лад. Спочатку вони стають осмисленими елементами образу тілесного «Я», яке починає сприйматись як стійка сукупність тактильних, кінестетичних, зорових, вестибулярних та ін. відчуттів, поступово складаючись у цілісний образ. У міру того, як дитина навчається не тільки відчувати, але й знати, скільки в неї пальчиків, вух, очей, запам'ятовує їх назву, розташування, у неї починає складатися схема тіла. Побудова своєрідної карти власного тіла, як зауважує М.Осоріна, є продуктом акультурації і систематизації психотілесного досвіду дитини в процесі її спілкування з матір'ю чи іншими значущими дорослими [23, с.19]. Ігри на зразок «Ладушки» розвивають ще й координацію рухів, а скоромовки слугують розвитку не лише образного мислення, а й розвитку мови, усувають мовні недоліки дитини.

Інтуїтивне прагнення дорослої людини, що належить до традиційної народної культури, якомога раніше дати дитині понятійно-образну систему опору для її світосприйняття, відповідає такому ж прагненню з боку самої дитини. Найбільше дитина боїться хаосу вражень, подій зовнішнього і внутрішнього життя, які їй потрібно якось організувати, щоб зрозуміти їх та впоратися з ними. Для цього дитині вкрай необхідні образно-понятійні опори, до яких вона буде прив'язувати події життя, організовуючи їх у ціле. Традиційна народна культура забезпечувала дитину такими опорами в різноманітних формах, послідовно й поступово створюючи світоглядний фундамент для особистості, що формується. Таким чином задовольнялася одна з найважливіших людських потреб – потреба в сенсі, тобто в розумінні навколишнього світу й усвідомленні свого місця та призначення в ньому. Вихователям маленьких дітей важливо усвідомити зміст пісень і промов, з якими вони звертаються до дитини. Особливу увагу треба приділяти текстам, у змісті яких криється світоглядний сенс. До них відносяться і народні прислів'я. Тут ми можемо спостерігати психологічні основи різноманітних сфер виховання, зокрема:

- *морального* («Мораль чиста – краще всякого намиста», «З честю пройдеш цілий світ, без честі – й не до сусід», «Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна ж людина вимагає від інших», «Найкраща спадщина – вихованість», «Що поливаємо, те і маємо»). Матеріали судових справ й етнографічні дані засвідчують, що у випадках провин дітей, порушення ними усталених морально-етичних норм каралися і їхні батьки. Тому справі виховання дитини в сім'ї приділялось велику увагу [20].

- *розумового* («Голова без розуму, як ліхтар без свічки», «Не силою борись, а розумом», «Не бажай синові багатства, а бажай розуму», «Розум — скарб людини», «Знання робить життя красним», «Наука для людини – як серце для життя»);
- *фізичного* («Сила без голови шаліє, а розум без голови мліє», «Без здоров'я немає щастя», «Здоров'я більш варте, ніж багатство», «Як дитина бігає і грається, то їй здоров'я усміхається»).

Відзначимо вагомість *естетичного* чинника в народній традиції виховання. Через багато разів повторені наспіви, вислови дитина легко засвоює мову, пісенну мелодику, у неї формується художній смак.

Чільне місце в народній педагогіці належить *трудовому вихованню* як першооснові життя суспільства: «Коріння праці гірке, а плоди – солодкі», «Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається», «Щоб людиною стати, треба працювати», «Чоловік свою долю працею кує», «У праці – краса людини», «Без труда немає плода», «Бджола мала, а й та працює», «Батько – рибалка, то й діти у воду дивляться», «Та дитина ледача, якої батько не навчив». У народі застерігали: неробство веде до нещастя. Потреба і вміння працювати – це те найкраще й найцінніше, що можуть залишити батьки своїм дітям. Навіть народження дитини народною свідомістю сприймалося як прихід на світ нового трудівника чи трудівниці. Тому найперші магічні дії, пов'язані з появою дитини на світ, були спрямовані на те, щоб прищепити їй працелюбність. Зав'язуючи пуповину хлопцеві, баба-повитуха бажала, щоб той «книжку читав і дрова рубав», а дівчинці – «аби хліб жала, на сорочку пряла».

Найголовнішою і найсвятішою цінністю народної традиції виховання вітчизняні етнографи, педагоги і психологи вважають *національну ідею*. П.Ігнатенко наголошує на тому, що національні цінності є основним компонентом у формуванні моральних орієнтацій сім'ї. Ефективним засобом виховання таких цінностей можуть бути національні свята та історія. Адже народ без пам'яті перетворюється в населення – безетнічну, безнаціональну біомасу, якою легко маніпулювати [18].

Безцінним джерелом виховної мудрості українського народу й способом передачі досвіду поколінь є легенди, думи, народні пісні, звичаї, традиції. В.Сухомлинський підкреслював, що саме *традиції* є народними святинами, без яких людська душа не може жити. Він називав їх «живим, вічним джерелом педагогічної мудрості, зосередження духовного життя народу» [26, с.410].

Традиція виконує низку незамінних культурних функцій, а саме [5]: устанавлює спадкоємність культури, цементує її елементи в міцний каркас (від покоління до покоління передаються знання, досвід, символи, звичаї); є каналом передачі інформації (особливо потужним засобом фіксування, збереження та обробки інформації проявляється ця функція традицій в

усній культурі); є формою або механізмом соціалізації, навчання та виховання підростаючого покоління (ритуал передається з покоління в покоління шляхом заучування його частин, блоків, фрагментів); селективну (у традицію закладається все найцінніше, що має колектив – пізнавальні, соціальні, технологічні, медичні знання).

Не менш дієвим є вплив народної казки на становлення підростаючої особистості. Казка, пройшовши випробування часом, пропонує дитині різноманітні сценарії проживання життєвих ситуацій, продовжує формувати модель світу, дає відповіді на глибинні запити дитини. Крім того, казка вказує на можливі засоби розв'язання завдань, у ній долаються всі перешкоди, зникають обмеження в часі й просторі, запускаються унікальні механізми креативності. Оскільки за своєю природою казка – це твір «правопівкульного», образного мислення, то вона безпосередньо й звертається до глибинних стародавніх рівнів свідомості, немовби повертаючи слухача до «дитинства людства». Можна виділити такі механізми впливу казки на особистість: *наслідування* поведінки героя, *ототожнення* (ідентифікація) себе з персонажами, *проекція* власних переживань на героя, *катарсис* і *сублімація* як наслідок переживань подій казки. Казки посідають чільне місце у внутрішньому світі дитини, яка включає їх у свої ігри, ідентифікуючи себе з казковими персонажами. Дитина *ототожнює* себе з казковими героями й вирішує таким чином свої психологічні проблеми, при цьому стимулюється уява та розвиваються розумові здібності. Фантазії, засновані на казках, є важливою частиною духовного життя дитини, оскільки загрозливі ситуації в казках окремими рисами нагадують дитячі страхи, а щасливий кінець дозволяє зрозуміти, що дитина зможе отримати перемогу, якщо докладе до цього певних зусиль [12, с.5]. Казка активізує внутрішній потенціал дитини, мислення, уяву, творчість і спонтанність.

Методами виховання в народній традиції здавна є благословення, заповіт, заборона, рада, схвалення, переконання, роз'яснення, привчання, прохання, натяк, домовленість, покарання. Настанови народного виховання застерігають від потурання дітям, надмірного пещення їх: «Дитині дай волю, так сам підеш у неволю», «Хто дітям потаче, той сам плаче», «Гарна мазана паляниця, а не дитина», «Перехвалення – як пересолення», «Засиджене яйце завжди бовтун, занянчений син завжди швеньдяло», «Вади дитини не народжуються, а виховуються».

У процесі виховання дітей за звичаєм і законом батьки та інші дорослі мали право застосовувати фізичне покарання. «Дитина без прута не виросте», «На крутеє дерево треба крутого клина», – казали в народі. Етнографічні джерела фіксують різні види покарань, які застосовувалися до дітей. Н.Заглада описує як карали дітей, що лаять у чужі городи й сади: «Штанці спускають та висічують колючками або кропивою», «одскубають добре за уши чи дубцем одшмагають», «знімали штани або шапку, то

дитина йде додому без штанів, а це – великий сором». Карали й без усякої провини, однак малу дитину, як уважали в народі, карати не можна, хоч би якою була її провина. Карання застосовували, як тільки дитина починала виявляти свідомість. Часто матерям доводилося побивати своїх дітей, але ті скоро звикали до материних побоїв: «Мати однією рукою б'є, а другою гладить», «Рідна мати високо замахує, та помалу б'є». Деякі матері «жалували» бити дітей, за те словами карали: «Як ти будеш так робити, то я тобі нічого на зиму не справлю, послідне здеру з тебе і вижену з хати, куди хоч іди, хоч іди та наймайсь і побачиш, як у чужих людей, коли нас не слухаєш» [17]. Загалом биття дитини в народі вважалося крайньою мірою: «Не бий дубцем, а карай слівцем», «Добрі діти доброго слова послухають, а лихі і дрючка не бояться», «Учи дітей не страшкою, а ласкою», «Перед тим як карати, полічи до ста». Рекомендувалося навчати добрими вчинками, розумним словом, прикладами: «Посієш вчинок, виросте звичка», «Не вчи дитину штурханам, а добрими словами», «Приклади корисніші за повчання», «Добрий приклад кращий за сто слів», «Хороший приклад – найкраща проповідь», «Бурчання наскучить, приклад научить».

Пліч-о-пліч з народною традицією передавалася і християнська мораль виховання. До вирощування й виховання дитини, як і до будь-якої іншої справи, приступали з молитвою. «Навчіть дитя малим книги читати, в церкву ходити, Святе Божество празником чтити, батька, матінку вірно любити» – мовиться в українській колядці.

Таким чином, народна традиція сімейного виховання інтегрує здобуті народом знання і вміння у справі виховання й навчання. Це глибинне філософське поняття відображає наступність соціального досвіду через виховання, самопізнання й самотворення індивідуума як особистості, сприяє розвитку національної культури, слугує опертям у побудові індивідуальної картини світу кожної окремої людини й одночасно об'єднує цих людей як культурну спільноту. Його особлива виховна цінність полягає в тому, що воно базується на ґрунті рідної мови й звичаєвої родинно-побутової культури, своїм змістом і духом підпорядковується самобутній природі української дитини, потребам забезпечення її належного тілесного, духовно-морального й інтелектуального розвитку, повністю відповідає прагненням і корінним інтересам батьків і народу в цілому, а також ідеалам української педагогіки та психології у формуванні довшеної особистості українця. Відроджуючи національну систему виховання, необхідно домагатися, щоб у кожній родині широко застосовувалося й саме поняття, і зміст народної традиції виховання.

Питання для самоконтролю

1. Які позитивні особистісні якості, за Е.Еріксоном, формуються в дитинстві за умов розумної батьківської позиції?
2. Здійсніть порівняльний аналіз мети виховання у психоаналітичному, біхевіористичному та гуманістичному підходах.
3. Вкажіть на взаємозв'язок цілей та методів у поведінковій та гуманістичній моделях дитячо-батьківських стосунків.
4. Чи погоджуєтесь ви з біхевіористичними методами й прийомами психологічного впливу батьків на дитину?
5. Опишіть позицію К.Роджерса стосовно методів і прийомів виховання дитини у батьківській сім'ї.
6. Які методи виховання пропонує народна традиція?
7. Обґрунтуйте значення особистого прикладу батьків у вихованні дитини.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Система виховання і розвитку дитини, запропонована М.Монтесорі.
2. Застосування методів арт терапії у сімейному вихованні.
3. Пізнавальне та виховне значення колискових та казок.

Література

1. Адлер А. Воспитание и проблемные дети / А. Адлер // Родители и дети: хрестоматія / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – С. 106–121.
2. Андреев И. М. Брак и семья (в православно-русском понимании) [Электронный ресурс] / Андреев И. М. – Режим доступа : <http://www.dorogadomoj.com/dr088and.html#14>.
3. Андреева Т. В. Семейная психология / Т. В. Андреева. – С. Пб : Речь, 2004. – 244 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди (психология человеческих взаимоотношений). Люди, которые играют в игры (психология человеческой судьбы) / Э. Берн. – С. Пб. : Университетская книга, АСТ, 1998. – 399 с.
5. Болтарович З. Традиції сімейного виховання / З. Болтарович // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С.16–25.
6. Бютнер К. Насилие в фантазиях // Подросток и семья: хрестоматія / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 467–519.
7. Винникот Д. В. Разговор с родителями / Винникот Д. В. – М. : Класс, 1998. – 112 с.
8. Гармаев А. Обрести себя / А. Гармаев. – Волгоград : Свет православия, 2000. – 298 с.
9. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К., 2001. – 96 с.
10. Грюнвальд Бернис Б. Консультирование семьи / Грюнвальд Бернис Б., Макаби Гарольд В. – М. : Когито Центр, 2004. – 416 с.
11. Джайнотт Х. Родители и дети / Х. Джайнотт. – М. : Знание, 1986. – 95 с.
12. Дикман Х. Юнгианский анализ волшебных сказок : Сказание и иносказание / Х. Дикман / под общ. ред. В. В. Зеленского – С. Пб. : Академический проект, 2000. – 256 с.

13. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка // Родители и дети : хрестоматія / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 321–405.
14. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособие для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. – С. Пб. : Речь, 2003. – 336 с.
15. Эриксон Э. Психологический кризис развития в отрочестве и юности / Э. Эриксон // Подросток и семья : хрестоматія / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 3–13.
16. Єрохіна І. Традиційне родинне виховання в українській сім'ї / І. Єрохіна // Рідна школа. – 1998. – № 7–8. – С. 31.
17. Заглада Н. Побут селянської дитини / Н. Заглада. – К., 1928.
18. Ігнатенко П. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблеми / П. Ігнатенко / Педагогіка та психологія. – 1997. – № 4. – С. 118–123.
19. Каттанео А. Брак и служение / Артуро Каттанео. – Рига : Фонд им. А.Меня, 2001. – 208 с.
20. Макачук С. А. Етнографія України : навчальний посібник / С. А. Макачук / Львів : Світ, 2004. – 518 с.
21. О.Бп. Йосиф Стімפלє. Буквар католицької сім'ї / О. Бп. Йосиф Стімפלє. – Львів : Місіонер, 1996. – 104 с.
22. Онищенко Г. І. Християнська орієнтація в індивідуальному та сімейному психологічному консультуванні / Г. І. Онищенко // Актуальні проблеми психології. Т. 3. Консультативна психологія і психотерапія / за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. – К. : Міленіум, 2003. – Вип. 2. – С. 26–36.
23. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – С. Пб. : Речь, 2004. – 276 с.
24. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силяевой. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
25. Скандальное исследование : однополые браки действительно опасны для воспитания детей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://katolik.ru/mir/114622>.
26. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : Т. 1 / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1977. – 410 с.
27. Ткач В. Виховання обдарованої дитини на традиціях народної педагогіки / В. Ткач. – К. : АНФАС, 1995. – 112 с.
28. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Т. 1 / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – 488 с.
29. Фройд З. Вступ до психоаналізу / З. Фройд. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
30. Хьел Л. Теории личности / Хьел Л., Зиглер Д. – С. Пб. : Питер, 2005. – 607 с.

Тема 8. ПСИХОДІАГНОСТИКА ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ

Загальна схема сімейної психодіагностики, сфокусованої на дитині. Методи психодіагностики дитячо-батьківських стосунків. Діагностика негативних проявів у поведінці дитини з позиції індивідуальної психології А.Адлера. Методи метафоричного спілкування з дітьми

8.1 Загальна схема сімейної психодіагностики, сфокусованої на дитині

Завданням сімейної психодіагностики, сфокусованої на дитині, є, по-перше, виявлення у життєдіяльності окремої сім'ї порушень, які сприяють виникненню й збереженню в дитини труднощів у повсякденному житті та нервово-психічних розладів. По-друге, визначення тих психологічних особливостей сім'ї та її членів, від яких залежить корекція цих порушень і які, відповідно, потрібно враховувати, вибираючи метод надання психологічної допомоги та його реалізації.

Психодіагностика психічного й соціального розвитку дитини базується на таких положеннях: причини порушення поведінки й розвитку дитини можуть знаходитися або в особливостях ставлення батьків до дитини та їхньому стилі виховання, або у викривленнях внутрішньої логіки саморозвитку дитини, або в порушенні процесу спілкування між дітьми й батьками, або в комбінації даних чинників. Друге положення витікає з першого й полягає у побудові структури психодіагностики за принципом дерева: кожен наступний діагностичний крок робиться тільки в тому випадку, якщо отримано відповідний результат на попередньому.

Незважаючи на те, з якого приводу звернулися батьки, перше завдання консультанта полягає у виявленні сутності проблеми й того, на скільки претензії й оцінки батьків відповідають дійсності. Ю.Альошина виділяє важливі моменти в постановці точного психологічного діагнозу, що дозволяє висувати й формулювати подальші гіпотези. Це, зокрема:

- а) з'ясування того, на скільки серйозна причина занепокоєння батьків з приводу дитини, інакше кажучи, чи є труднощі, дивацтва або особливості поведінки дитини проявами незалежності, самостійності, уявленнями про життя, відмінними від батьківських, чи в її поведінці, висловлюваннях і реакціях дійсно присутні деякі особливості, що свідчать про психічні й соціальні відхилення;
- б) розуміння того, якою насправді є позиція батьків по відношенню до дитини, що спонукала до приходу в консультацію – власні проблеми чи хвилювання за дитину і прагнення їй допомогти та ін. [2].

Задля вирішення цих завдань консультант, по-перше, наповнює скаргу-запит конкретним змістом (які саме поведінкові ситуації стали основою звернення); по-друге, забезпечує «стереоскопічність» погляду на ситуацію (погляд на неї батьків, дитини і матеріали психодіагностики).

Скарги батьків стосовно розвитку й поведінки дитини можуть бути різними [2, 3, 10, 19, 22]:

- непослух і впертість дітей (особливо в кризові періоди);
- неухважність, неорганізованість поведінки дітей;
- брехливість;
- нетовариськість дитини, порушення взаємин з однолітками;
- відсутність у батьків контакту з дітьми, незрозуміння дитячої субкультури;
- конфлікти, неповага дітей до батьків, непокора, брутальність;
- тривога за дітей із приводу інтелектуального, психічного чи соціального розвитку;
- переживання батьків через спосіб життя дитини;
- проблеми, пов'язані з нестандартною, девіантною поведінкою, та ін.

Вчені пропонують ситуації, у яких скарга сфокусована в основному на дитині [19]:

1. Скарга абсолютно безпідставна: реально не існує не тільки проблем у дитини, про які говорять батьки, а й у ставленні батьків до дитини. Вони випадково, за настроєм, звернулися до консультанта. Звернення могло бути викликане необґрунтованим страхом батьків. У такому випадку мова йде про особистісні характеристики самих батьків: тривожність, навіюваність. Причому ці властивості батьків не привели до серйозних порушень у сімейному спілкуванні в цілому, ні у розвитку дитини або в її поведінці зокрема. Батьки можуть звертатися з профілактичних причин – не тому що переживають, а тому, що вони обов'язкові, акуратні і, дізнавшись про такі види послуг, вирішили ними скористатися.
2. Скарга обґрунтована лише ставленням самих батьків: того, на що скаржиться батько, насправді немає (наприклад, у дитини немає «злої волі» або вона не «патологічно повільна»). Скарга є проявом неадекватного батьківського ставлення.
3. Скарга частково або повністю обґрунтована: у дитини дійсно є ті ознаки неблагополуччя, про які говорить один з батьків, але стосуються вони тільки сфери взаємовідносин батьків з дитиною, при цьому є порушення або у ставленні батьків до дитини, або у стосунках між батьками, або у двох цих видах взаємовідносин.
4. Скарга клієнта на деякі особливості дитини обґрунтована: дитина не контактує з однолітками, не встигає в школі, проте в домашніх умовах усе в нормі.

5. Скарга, що стосується поведінки дитини в сім'ї й поза нею, обґрунтована, при цьому ставлення до дитини з боку батьків у межах норми.

Наведені ситуації являють собою підсумок діагностичних зусиль психолога. У першому випадку, ймовірно, потрібно буде провести роботу з особистісними проблемами того, хто звернувся до консультації. У другому – необхідно попрацювати зі ставленням батьків до дитини. У третьому – окремо з батьком і матір'ю, з дитиною і з подружжям; у четвертому – з дитиною, можливо, і з подружжям; у п'ятому – об'єктом уваги є передовсім сама дитина (див. рис. 8.1).

8.2 Методи психодіагностики дитячо-батьківських стосунків

Практичне вивчення взаємодії батьків і дітей неможливе без застосування конкретних методів психологічної діагностики. При цьому методи психодіагностики тісно пов'язані із завданнями психокорекційної роботи. Тому важливо, щоб вони були не лише констатуючими, тобто висвітлювали картину взаємин, а й евристичними – розширювали можливість розуміння суб'єктивного світу не лише для психолога, але й для досліджуваної людини. Необхідно дотримуватись певної пропорції стандартизованих і клініко-діагностичних методів психодіагностики, а також самої корекційно-терапевтичної роботи, яка повинна відповідати: змісту запиту клієнта; психологічному змісту та динаміці проблемного комплексу, який характеризує стан справ сім'ї; об'єктивним соціально-економічним умовам роботи психолога.

Методи психодіагностики групують за різними критеріями. Виходячи зі структурних особливостей, виокремлюють чотири групи методів вивчення ставлення батьків до дітей: бесіда та інтерв'ю; проективні методи; цілеспрямоване або включене спостереження реальної поведінки і взаємовідносин; опитувальники. Слід зауважити, що не всі методи підлягають такій чіткій класифікації, деякі поєднують у собі елементи різних груп методів. Малюнок дитини може розглядатись як своєрідне інтерв'ю, отримане з допомогою художніх засобів, а відмінністю цього інтерв'ю є його проективний характер, оскільки в малюнку нерідко проявляються такі емоційні переживання дітей, які ними повністю не усвідомлюються або про які діти не хочуть розповідати.

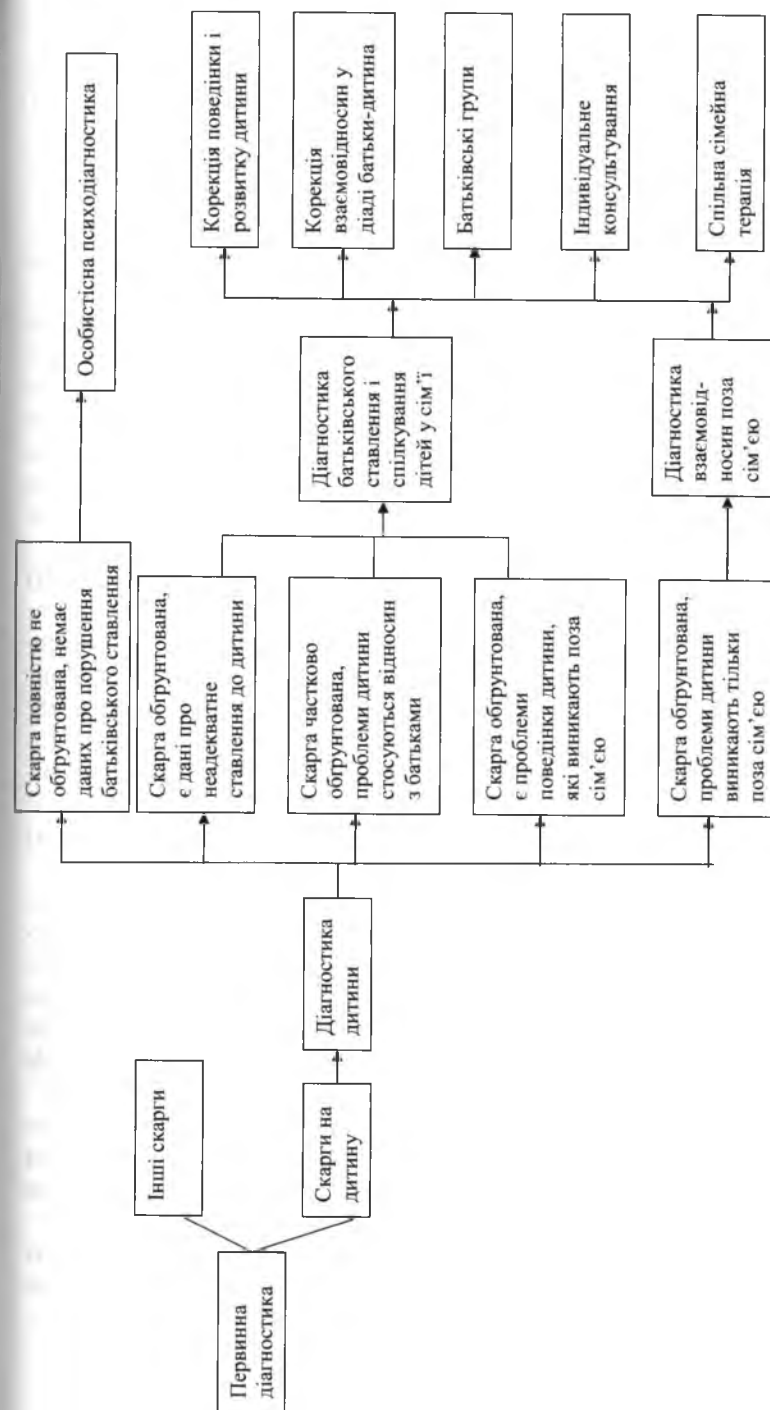

Рис. 8.1 Схеми психодіагностичного процесу у сімейному консультуванні

Дослідження дитячо-батьківських взаємин вимагає вирішення двох основних завдань, відповідно до яких здійснюється вибір методів і методик:

1. Дослідження міжособистісних взаємин у системі «батько–дитина» з точки зору батьків.

Найважливішою сферою діяльності сімейного психолога є робота з батьками, оскільки дорослі, що знаходяться поруч з дитиною, визначають формування унікальної для кожної дитини соціальної ситуації розвитку. Вивчаючи міжособистісні взаємини в системі «батько–дитина» з точки зору батьків, сімейний психолог-практик звертає увагу на особливості сімейного виховання: ставлення батьків до дитини та життя в сім'ї, батьківські установки і реакції щодо інших членів сім'ї, порушення виховного процесу в сім'ї, причини відхилень у сімейному вихованні, типи виховання, рівень батьківської компетентності, поінформованості про дитину та ін. Ці аспекти взаємин батьків і дітей досліджуються за допомогою таких методик:

- методика вимірювання батьківських установок і реакцій (PARI) (Е.Шефер, Р.Белл; в адаптації Т.Нещерет);
- опитувальник аналізу сімейного виховання й профілактики порушень виховання (АСВ) (Е.Ейдемільер, В.Юстіцкіс) призначений для вивчення порушень у житті сім'ї й причин відхилень у сімейному вихованні;
- тест-опитувальник батьківського ставлення (ОБС) (А.Варга, В.Столін);
- опитувальник «Взаємодія батько–дитина» (варіант для дорослих) (І.Марковська).

Як додаткові методики можуть бути використані:

Сімейна генограма (Р.Гуерин і Е.Пендагаст; Е.Ейдемільер, Н.Олександрова) зручна для виявлення міжгенераційних проблем у сфері виховання й допомагає отримати різноманітну соціальну інформацію про сім'ю. Для цього її потрібно доповнити даними про соціальний, культурний, економічний статус генетичних сімей, їх етнічну й конфесійну приналежність.

Шкала сімейного оточення (ШСО) призначена для вивчення психологічного клімату в сім'ях усіх типів. В її основі – оригінальна методика Family Environmental Scale (FES), запропонована R.Moos, адаптована С.Купріяновим.

Методика «Сімейні ролі» (автор О.Черніков, модифікований варіант психотерапевтичної техніки «Рольова карткова гра» Р.Германа, Н.Фрідмана).

Шкала сімейної адаптації й згуртованості (FACES-3) (автори Д.Олсон, Дж.Портнер, І.Лаві, адаптована у Науково-дослідному психоневрологічному інституті ім. В.Бехтерева).

Гіссенський особистісний опитувальник (Гіссенський тест (ГТ)) розроблений німецькими вченими на базі Гіссенського університету (D.Beckman, E.Brachler, H.Richter, адаптований у Психоневрологічному інституті ім. В.Бехтерева).

Методика діагностики міжособистісних взаємин Т.Лірі, адаптована Л.Собчик.

Опитувальник дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії (О.Захаров).

Опитувальник Т.Ахенбаха для батьків дітей 4–18 років.

2. Дослідження міжособистісних взаємин у системі «батько–дитина» очима дитини.

Серед методик вивчення стосунків у системі «батьки – дитина» очима дитини найбільш популярними є графічний тест «Соціограма сім'ї» (Е.Ейдемільер, В.Юстіцкіс), тест М.Люшера, проєктивний графічний тест «Малюнок сім'ї», які широко використовуються в численних дослідженнях взаємодії завдяки простоті процедури проведення й точності показників. Практика роботи з дітьми дошкільного віку засвідчила ефективність використання малюнків на різні теми («Наш дім», «Дім», «Свято»). Широковідома також проєктивна методика Р.Жуля, що досліджує міжособистісні взаємини дитини та її сприйняття внутрісімейних стосунків. До цієї ж групи можна віднести методики типу ТАТ, КАТ, незакінчені речення, семантичний диференціал, а також опитувальники BPP, ADOR (варіанти для дітей). Ефективні методики А.Г.Лідерса й І.В.Анісімової «Діагностика емоційних взаємин у сім'ї» (розроблена для двох вікових груп: дошкільники і молодші школярі; підлітки) і Л.Весермана, І.Горькової, Е.Ромиціної «Підлітки про батьків». Остання є модифікованим варіантом словацької методики ADOR (З.Матейчик, П.Ржичан), створеної на основі опитувальника CRPBI (Children's Report of Parental Behavior Inventory) E.Schaefer. Вона вивчає установки, поведінку й методи виховання батьків такими, якими їх бачать діти в підлітковому та юнацькому віці. Особливо корисним буде застосування опитувальника «Взаємодія батько–дитина» (варіант для дітей) (І.Марковська) та опитувальника «Батьків оцінюють діти» – модифікація опитувальника «Аналіз сімейних відносин» (АСВ), виконана І.Фурмановим та А.Аладьїним. Цінними також можуть виявитися дані соціометричних і аутосоціометричних методик, аналіз сімейної історії, методи метафоричного спілкування з дітьми.

8.3 Діагностика негативних проявів у поведінці дитини з позиції індивідуальної психології А.Адлера

У сімейному консультуванні часто використовується запропонована Р.Дрейкурсом типологія цілей негативної поведінки, яку часто можна спостерігати в дітей. Базуючись на теорії цілеспрямованої поведінки, яка є складовою частиною адлеріанської індивідуальної психології, Р.Дрейкурс указував, що будь-який учинок дитини має мету. Мета дитини – зайняти визначене місце в групі. А.Адлер, Р.Дрейкурс вважали, що отримання такого місця й визнання в групі є первинними мотивами поведінки будь-якої людини, оскільки це забезпечує їй виживання [1,7]. Крім того, Р.Дрейкурс зазначав, що дитина, яка добре пристосовується, здобуває собі місце в групі за рахунок привнесення в неї чогось свого, а також підлаштовується під вимоги групи. Однак, якщо дитина відкидається групою або не знає, яким чином їй досягти відповідності груповим стандартам, то тоді вона може спробувати домогтися своєї мети з допомогою негативної поведінки. Така поведінка зазвичай виводить з рівноваги батьків і вчителів.

Діти поведуться негативно тоді, коли позитивні способи досягнення важливих для них цілей не принесли бажаного результату. Р.Дрейкурс умовно розділив погану поведінку на чотири категорії, або цілі: увага, влада, помста, уникнення неуспіху [6,7]. Негативна поведінка дитини, на його думку, може бути спрямована на досягнення однієї з чотирьох помилкових цілей: 1) привернення уваги; 2) боротьбу за владу; 3) помсту; 4) ухилення чи уникнення неуспіху.

Діти, чия мета – *привернути увагу*, впевнені в тому, що вони стають причетними до цього світу тільки тоді, коли їх помічають. Для того, щоб її помітили й прийняли, дитина вдається до найрізноманітніших способів привернення уваги: крик, плач, неохайність, залежність та ін. Якщо виявиться, що такі засоби спрацювали успішно й дитина відчуває, що її прийняли, вона й далі поводитиметься так само. Сутність такої поведінки – отримати особливу увагу від оточення.

Діти, чия мета – *досягнення влади*, зазвичай поведуться так, ніби вони відчували свою причетність тільки тоді, коли відмовлялися зробити щось, про що їх просили. При цьому дитина може розмірковувати так: «Якщо зараз ніхто на мене не звертає уваги, то коли я стану головним, мене помітять». Якщо таке прагнення дітей до влади втілилось успішно, то вони можуть включити цю мету в список своїх життєвих пріоритетів. Сутність владної поведінки – протистояння дорослому («Я сильніший за тебе», «Ти мені нічого не зробиш»).

Якщо спроби отримати владу зазнають невдачі, дитина буде вражена від такого явного відкидання й прагнучим помститися: похмурий опір, пасивність, правопорушення, злість, жорстокість, злочинство. Діти, чия

мета – помста, упевнені, що хтось або обставини завдали шкоди їм у житті і єдиний спосіб відчувати себе значущим – це помститися іншим за себе. Це той рівень цілей, на якому зневірені діти та молоді люди стають на шлях делінквентної, кримінальної, агресивної, аутоагресивної поведінки й часто здійснюють акти вандалізму, крадіжки, суїциди тощо. Сутність мстивої поведінки – нанесення шкоди у відповідь на образу («Ділитися своїм болем»).

Якщо ж жодна із цих цілей не зможе забезпечити дитині необхідного їй почуття належності до групи, то вона може відмовитися від боротьби взагалі й зображати із себе неповноцінного. Схожа симульована неповноцінність часто закінчується тим, що світ дорослих відвертається від дитини. Сутність поведінки, спрямованої на уникнення неуспіху, – втрата віри у власний успіх («Не буду й пробувати, все одно не вийде»). Діти, чия мета – неадекватність, переконані, що вони ні на що не здатні. Як правило, вони відчують себе абсолютними нікчемами й поведуться так, ніби почуття причетності виникатиме в них тільки в тих випадках, коли від них нічого не чекають. Їхня поведінка, яку найчастіше можна було б визначити як відхід від ситуації, має на меті приховати те, наскільки глибоко вони втратили віру у свої сили.

Р.Дрейкурс і В.Зольц відзначали, що дитина може прагнути досягти будь-яку з чотирьох цілей неправильної поведінки: увагу, владу, помсту й симульовану неповноцінність – позитивним і негативним способом.

Помилкову мету поведінки дитини можна визначити за допомогою технік: аналіз конкретних учинків дитини; визначення емоцій і реакцій дорослого на негативну поведінку дитини; аналіз реакції дитини на зауваження дорослого; техніка конфронтації; аналіз поведінки дитини на консультації.

Для аналізу конкретних учинків дитини можна скористатися даними, які пропонують Б.Грюнвальд і Г.Макабі (табл. 8.1) [3]. Використовуючи таблицю, слід насамперед з'ясувати, чи є поведінка дитини корисною чи марною, активною чи пасивною. З'ясувавши, під яку категорію підходить поведінка, можна висунути гіпотезу щодо цілей негативної поведінки дитини.

Для точного визначення хибної мети поведінки дитини необхідно відстежити *емоції і реакції дорослого на негативну поведінку дитини*. Поведінка, спрямована на досягнення уваги, викликає в дорослого емоцію роздратування й бажання зробити дитині зауваження; владна поведінка – гнів, обурення, страх і прагнення наполягти на своєму; мстива поведінка – образу, біль і прагнення негайно відповісти силою або вийти із ситуації; поведінка з метою уникнення неуспіху – безпорадність і бажання допомогти дитині.

Таблиця 8.1

Континуум соціальної корисності поведінки				Цілі неправиль- ної поведінки
Соціальна корисність від зростання до спадання				
Корисний бік життя		Беззмстовний бік життя		
Активний	Пасивний	Активний	Пасивний	
Працьовитість Успішність Прагнення бути першим Надійність	Чарівність Демонстративність Дотепність Улюбленець дорослого Вразливість	Марнослів'я Хвастощі Занудливість Надокучливість Легкі пустощі Схильність дражнити	Крик. Плач. Лій Незграбність Неохайність Сором'язливість Боязкість Залежність	Увага (механізми привернення уваги)
Інтелектуальна перевага Політична першість Ділова першість Моральна перевага	Відмова	Зухвалість Непокірність Запальність Прогули Схильність до суперечок Непокора	Упертість Забудькуватість Схильність до даремного проведення часу	Влада (бо- ротьба за владу)
		Правопорушення Злість Жорстокість Крадіжки	Похмурий опір Пасивність	Помста (зведення рахунків)
			Комплекс неповноцінності Безнадія Тупість Млявість	Симуляція нездатності (неадекват- ність)

Є ще один надійний спосіб зрозуміти мету поведінки – поспостережати за тим, як *дитина реагує на зауваження*. Якщо дитина домагається мети № 1 (увага), то в той час, поки дорослий метується біля неї або якимось чином приділяє їй увагу, вона зазвичай на кілька хвилин припиняє будь-які дії, але потім починає все знову. Якщо дитина переслідує ціль № 2 (влада), то вона продовжує чинити неправильно навіть тоді, коли дорослий відволікається від своїх справ, щоб приділити їй увагу. Якщо має місце ціль № 3 (помста), поведінка дитини не тільки не припиняється, коли дорослий робить їй зауваження, але може ще більше погіршитися. Якщо переслідується мета № 4 (унікнення невдачі), то дитина ніяк не реагує на те, що на неї звернули увагу або насварили.

Ще одним дієвим методом діагностики й корекції негативної поведінки дітей є *техніка конфронтації*, яку рекомендовано застосовувати виключно психологам. Якщо діти відчувають прагнення зрозуміти їх, а не спроби навішування ярлика та звинувачення, то вони відчувають прилив

насаги. Це допомагає їм побачити нові можливості там, де до цього вони відчували себе зацькованими й були змушені поводитися деструктивним чином. Консультант повинен чітко вказати дітям, що всі зрозуміли «гру», у яку вони грають. Із цією метою використовується техніка конфронтації. Завдання конфронтації – перевірити здогадку консультанта й розкрити дитині справжній намір або справжню мету її поведінки. Найчастіше цього виявляється достатньо, щоб змінити поведінку дитини.

Процедура використання техніки конфронтації в консультативному процесі включає в себе два етапи. На першому етапі консультант повинен отримати опис декількох кризових ситуацій або поведінки в ситуаціях конфлікту. Ці описи повинні містити конкретну інформацію про те, хто і що зробив, що було сказано, хто яким чином відреагував і що відбулося далі. Грунтуючись на цій інформації, консультант створює гіпотезу або буде здогади щодо мети клієнта. На другому етапі він висловлює свою здогадку дитині й стежить за її реакцією. Украй важливо, щоб здогади консультанта висловлювалися у формі запитань: «Чи може бути так, що...», «Мені цікаво, чи так...». Слова консультанта: «Я знаю, ти хочеш уваги», «Ти поводишся так, щоб показати, що ти тут головний» – зустрічають опір з боку дітей.

Б.Грюнвальд і Г.Макабі наводять приклади формулювань цілей негативної поведінки [6].

Мета – *увага*. «Чи може бути так, що...

- ти хочеш, щоб мати весь час була зайнята тобою»;
- тобі здається, що ти нічого не вартий, якщо вчитель не приділяє тобі уваги»;
- ніхто не приділяє тобі особливої уваги, якщо ти поводиш себе погано?»

Мета – *влада*. «Чи може бути так, що...

- ти хочеш показати мамі й татові, що ти – найголовніший»;
- ти збираєшся чинити так, як ти вважаєш за потрібне, а не так, як цього хочуть мама чи вчитель»;
- ти будеш виконувати свої щоденні обов'язки тільки тоді, коли вважатимеш за потрібне, а не тоді, коли хтось захоче, щоб ти так вчинив?»

Мета – *помста*. «Чи може бути так, що...

- Усі влаштовують тобі неприємності, тому ти лише відплатиш їм тією ж монетою»;
 - ти хочеш поквитатися з ними»;
 - ти відчуваєш біль і хочеш заподіяти біль іншим?»
- Мета – *унікнення невдачі*. «Чи може бути так, що...
- незалежно від того, наскільки сильно ти стараєшся, нічого путнього не виходить, і тому немає чого і пробувати»;

- що б ти не робив у школі, ніколи нічого не виходить добре, тому ти і здався»;
- ти хочеш зробити щось хороше, але вважаєш, що не зможеш, і тому взагалі не намагаєшся? Ти просто хочеш, щоб тебе залишили в спокої?»

Б.Грюнвальд і Г.Макабі висловлюють заперечення щодо розкриття справжніх цілей дитини батьками. Головна причина – батькам буває важко зробити це коректним чином, без звинувачень, а розкриття мети ефективно тільки в тому випадку, якщо воно відповідає суворо визначеним правилами. Зазвичай батьки повторюють дитині свою думку про причини її неправильної поведінки доти, поки та не дійде до стану «ситий цим по горло» і не перестане їх слухати.

Наступним діагностичним прийомом є *аналіз поведінки дітей на консультації*.

Увага.

Особливості поведінки дитини. Під час консультаційної сесії часто виникає враження, що діти спеціально поведуться таким чином, щоб змусити консультанта постійно перебувати поблизу, розмовляють голосно і швидко, негативно реагують на відволікання уваги консультанта.

Емоційна реакція консультанта – роздратування.

Пробна гіпотеза консультанта: «Можливо, ти відчуваєш себе значущим тільки тоді, коли я постійно звертаю на тебе увагу?»

Влада.

Особливості поведінки дитини. Під час сесії діти часто перевіряють обмеження, установлені консультантом із приводу того, що можна й чого не можна робити з іграшками та речами в ігровій кімнаті, поведуться агресивно з консультантом або з об'єктами, які можуть його символізувати (на кшталт боксерської груші), проявляють упертість, упадають у приступи гніву.

Емоційна реакція консультанта – гнів.

Пробна гіпотеза консультанта: «Можливо, ти відчуваєш себе чогось вартим, тільки коли керуєш?»

Помста.

Особливості поведінки дитини. Під час консультаційної сесії діти можуть спробувати завдати шкоди консультанту або іншим дітям. Це може бути емоційна або фізична шкода, наприклад, спроба вистрілити в консультанта або в інших дітей з арбалета, розбити дзеркало молотком, зробити консультантові неприємне зауваження.

Емоційна реакція консультанта – відчуває себе глибоко враженим, бажає відповісти тим самим.

Пробна гіпотеза консультанта: «Можливо, ти відчуваєш себе чогось вартим тільки тоді, коли завдаєш шкоди мені та іншим людям?»

Ухилення чи уникнення неуспіху.

Особливості поведінки дитини. Під час консультаційної сесії діти, які відчувають неспроможність, не здатні відповідати за себе. Вони часто просять консультанта зробити за них те, що вони повинні були б уже вміти робити самі. Деякі зовсім утратили віру у власні сили й не висловлюють бажання робити бодай щось або хоч якось взаємодіяти з консультантом.

Емоційна реакція консультанта – почуття безпорадності, розгубленості, збентеження.

Пробна гіпотеза консультанта: «Можливо, ти боїшся сам спробувати це зробити, тому що тобі здається, що ти не справишся?» Або «Можливо, тобі насправді хочеться, щоб я перестав розмовляти з тобою і просто залишив тебе в спокої?»

8.4 Методи метафоричного спілкування з дітьми

Для розв'язання проблеми негативної поведінки дітей ефективними є методи метафоричного спілкування з дітьми, або техніки взаємного розповідання історій, які традиційно застосовуються у психоаналітично орієнтованій дитячій терапії. На думку Річарда Гарднера, це потужна техніка для дітей віком від п'яти років, особливо якщо вони достатньо розвинені вербально. Однак для того, щоб консультант міг зрозуміти метафори дитини й ефективно використовувати їх у своєму переказі, йому необхідно присвятити достатньо часу й зусиль, щоб вивчити дитину й налагодити з нею демократичні та довірчі взаємини [4].

Дитині пропонують придумати й розповісти яку-небудь історію з початком, серединою і кінцем. Слухаючи історію, консультант аналізує її метафори та їхнє психологічне значення для дитини. Після того, як дитина завершить свою історію, консультант розповідає їй у відповідь іншу історію, з тими ж персонажами та схожим сюжетом, але з більш конструктивним вирішенням конфлікту наприкінці історії. Завдяки тому, що в переказі консультанта персонажі вирішують свої проблеми й конфлікти більш адаптивним чином, дитина в метафоричній формі отримує нові альтернативні способи пізнання життя і світу.

Використання методики метафоричного спілкування з дітьми в адлерівській терапії описали Т. Коттман і К.Стайлз [24]. Застосовуючи техніку, вони спираються на концепцію Р.Дрейкурса про чотири цілі незадовільної поведінки дітей: увага, сила, помста і неадекватність.

Метод взаємного розповідання історій в адлерівській терапії ґрунтується на таких положеннях [3].

1. Історія, яку розповіли або розіграли за допомогою іграшок і ляльок, в метафоричній формі відображає мету дитини та засоби її досягнення.
2. Консультант може зрозуміти ці цілі й побачити способи їх досягнення.
3. Своїм переказом консультант може допомогти дитині усвідомити свої помилкові цілі. Процес усвідомлення проходить кілька фаз:
 - дитина починає розуміти зв'язок між метою своєї поведінки, своєю реальною поведінкою та її наслідками;
 - дитина вчиться «ловити себе» на тій чи іншій поведінці;
 - дитина починає передбачати свою поведінку в певних ситуаціях і задалегідь виробляти більш відповідні альтернативи.
4. Консультант допомагає дитині знайти конструктивні альтернативи поведінки, що сприяють досягненню нею відчуття власної значущості й причетності.

Діти із задоволенням розігрують свої історії і слухають перекази консультанта. Більшість із них виявляються глибоко залученими в процес розвитку сюжету й характерів, що свідчить, на думку авторів, про близькі паралелі між цими історіями та реальним життям дітей. Як показує досвід О.Сидоренко, метафоричний метод можна застосовувати і в роботі з батьками [16].

Різновидом метафоричних методів у роботі з дітьми є рисунковий *тест-метафора «Музичні інструменти»* (автор В.Гудімов) [22]. Його застосування дозволяє з'ясувати ключові особливості внутрішньосімейних стосунків та їхнє сприйняття очима дитини. Ця методика використовується в роботі з учнями 5–8-х класів як засіб попереднього моніторингу. Надалі дані уточнюються додатковими методами, виходячи із виявлених сімейних взаємин й особливостей психічного розвитку кожної конкретної дитини.

Школяру пропонують намалювати й описати свою сім'ю у вигляді відомих йому музичних інструментів. Найчастіше дитина обирає такі інструменти, як барабан, бубон, мідні тарілки, дзвіночок, сопілка, труба, флейта, саксофон, фортепіано, балалайка, скрипка, віолончель та гітара.

Після виконання завдання дитину просять:

1) коротко охарактеризувати звучання кожного інструмента, залежно від ситуації, за якими: гучний – тихий, різкий – м'який, швидкий – повільний, високий – низький, задавши, наприклад, питання: «Коли у гітари поганий настрій, як вона звучить?»;

2) пояснити, чи грає той чи інший інструмент на самоті або разом з іншим, задавши, наприклад, питання: «Що робить скрипка, коли барабан голосно стукає?»;

3) розповісти про своє сприйняття звуків кожного інструмента, наприклад, приємний – неприємний, добрий – злий;

4) звернути увагу на геометричні розміри інструментів, наприклад: великий барабан і маленька сопілка, і пояснити, чому вона намалювала саме так.

У результаті порівняльного аналізу відповідей може бути отримана така інформація:

1) невербальні характеристики внутрішньосімейних комунікацій: тон і гучність голосу, яким спілкуються між собою члени сім'ї, зокрема батьки з дитиною (спокійно і тихо або вважають за краще кричати, впливаючи на її поведінку);

2) стратегії реагування дитини (прийняття – неприйняття) на вербальні характеристики членів сім'ї. Наприклад: «Що робить гітара, коли скрипка звучить голосно?»;

3) структура взаємодії у внутрішньосімейних комунікаціях. Наприклад, коли тато кричить (барабан голосно стукає), дочка (скрипка) тихо відповідає, далі в справу вступає фортепіано (мама), і барабан замовкає;

4) наявність домінування того чи іншого члена сім'ї над рештою (лідерство);

5) поведінкова ніша, яку займає дитина в сім'ї, – як узагальнення результатів;

6) особливості розвитку дитини (як саме дитина пояснює свої дії і чи може вона працювати в полі метафори – пояснювати ситуацію, розуміти символічне значення «інструментів-людей»).

Деякі додаткові характеристики до інтерпретації малюнків: якщо дитина малює себе останньою у вигляді маленького музичного інструменту (наприклад, дудочки), то можна припустити відсутність достатньої уваги до неї з боку батьків; якщо дитина насилу згадує відомі їй інструменти і довго виконує завдання (20 хвилин і більше), при цьому їй кілька разів доводилося пояснювати мету рисунка, або вона не змогла пов'язати поведінку батьків і символічне значення інструментів, природно припустити затримку розвитку і дисгармонію в сімейних взаєминах.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть приклади ситуацій звернення батьків, у яких скарга стосується дитини.
2. Складіть схему діагностичного процесу у випадку, коли скарга батьків повністю обґрунтована й стосується труднощів взаємин з однолітками.
3. Складіть схему діагностичного процесу у випадку, коли скарга батьків частково обґрунтована й стосується труднощів взаємодії батьків і дитини.
4. На які аспекти сімейного життя повинен звертати увагу психолог, вивчаючи міжособистісні взаємини в системі «батьки – дитина» очима батьків?
5. Поясніть з позицій індивідуальної психології А.Адлера механізм виникнення негативної поведінки дитини.
6. Перерахуйте основні способи розпізнавання помилкової мети поведінки дитини.

7. Виділіть основоположний принцип корекції помилкових цілей поведінки дитини.
8. Назвіть особливості використання методу метафоричного спілкування з дітьми залежно від мети негативної поведінки.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Практикуючий психолог: система цінностей та професійна компетентність.
2. Проблема професійної ідентифікації сімейних консультантів і психотерапевтів.
3. Експресивні проєктивні методи діагностики: прерогатива та потенціал застосування.
4. Робота психолога з окремими проблемами дітей (крадіжки, брехливість, відповідальність, дитячі страхи, проблема спілкування, підліткова наркоманія, алкоголізм, інтернетзалежність, труднощі взаємодії з дорослими дітьми та ін.).

Практичні завдання

1. Техніка «Помилкові цілі негативної поведінки дитини»

«Мой доньці 2 роки і 4 місяці. Дуже активна, жвава дівчинка. На прогулянці весь час тікає від мене, не любить сидіти на одному місці. Часто вибігає на дорогу, де проїжджають машини, велосипеди, іноді за неї просто страшно. Бігає із шаленою швидкістю. Коли кажу про небезпеку, вона навмисне вибігає на дорогу. Не допомагають ні покарання, ні прохання. Іноді думаю, що краще не піду з нею гуляти. Як можна її від цього відучити?» [9, с. 115].

Завдання: на основі аналізу даного консультативного випадку: 1) визначте помилкову мету поведінки дитини; 2) розробіть рекомендації для батьків з метою корекції негативної поведінки дитини.

2. Техніка «Логічні наслідки»

«Мой дівчинці вже 5 років і 3 місяці, але вона до цих пір спить зі мною і чоловіком. І ніякі вмовляння не допомагають. В Анютки є своя кімната. Ми спеціально зробили в ній ремонт. Наклеїли шпалери в пастельних тонах, повісили рожеві шторки, красиву лампу, купили новий килимок, але нічого не допомагає. Грається вона там із задоволенням, а спати – ніяк. Вона розуміє, що вже доросла, що їй пора спати окремо, що мамі з татом дуже тісно. Регулярно обіцяє, що ось вже скоро буде спати в своєму ліжечку. Але, коли доходить до справи, плаче і знову обіцяє, що буде спати сама, тільки пізніше. Як нам бути, щоб цей процес пройшов безболісно для дитини?» [9, с. 12].

Завдання: на основі аналізу даного консультативного випадку розробіть зміст бесіди з дитиною згідно з технікою «Логічні наслідки».

Література

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Адлер А. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – М. : Класс, 2000. – 208 с.
3. Гагай В. В. Семейное консультирование : учебник для студентов высших учебных заведений / Гагай В. В. – С. Пб. : Речь, 2010. – 317 с.
4. Гарднер Р. Психотерапия детских проблем / Р. Гарднер. – С. Пб. : Речь, 2002. – 416 с.
5. Гасюк М. Б. Проективная методика та психомалюнок : теорія, практика, експери-

ментально-математична обробка / М. Б. Гасюк, Г. С. Шевчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 184 с.

6. Грюнвальд Бернс Б. Консультирование семьи / Грюнвальд Бернс Б., Макаби Гарольд В. – М. : Когито-Центр, 2004. – 416 с.
7. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка : Книга для родителей / Дрейкурс Р., Зольц В. – М. : Прогресс, 2009. – 240 с.
8. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособие для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. – С. Пб. : Речь, 2003. – 336 с.
9. Жажигина М. А. Чего не стоит делать родителям, но что они все равно делают / М. А. Жажигина. – М. : Генезис, 2008. – 240 с.
10. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / Карабанова О. А. – М. : Гардарики, 2004. – 320 с.
11. Кволс К. Дж. Переориентация поведения детей: Воспитание, нацеленное на самоуважение / К. Дж. Кволс. – С. Пб. : ДЕАН, – 320 с.
12. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учебное пособие для вузов / Клейберг Ю. А. – М. : ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
13. Немов Р. С. Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика / Немов Р. С. – М. : Просвещение, 1995. – 512 с.
14. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Олифирович Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велета Т. Ф. – С. Пб. : Речь, 2007. – 360 с.
15. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БахраХ-М, 1998. – 627с.
16. Сидоренко Е. Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру / Е. Сидоренко. – С. Пб. : Речь, 2002. – 347 с.
17. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. М. Собчик. – М. : ИПП, 1999. – 512 с.
18. Собчик Л. Н. МЦВ – метод цветовых выборов. Модифицированный восьмицветовой тест Люшера : Практическое руководство / Л. Н. Собчик. – С. Пб. : Речь, 2001. – 112 с.
19. Семья в психологической консультации : Опыт и проблемы психологического консультирования / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.
20. Старшенбаум Г. В. Как стать семейным психологом : Интерактивный учебник : тесты, упражнения, ролевые игры / Г. В. Старшенбаум. – М. : Психотерапия, 2007. – 480 с.
21. Хямляйнен Ю. «Воспитание» родителей / Ю. Хямляйнен // Родители и дети : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М., 2003. – С. 321–405.
22. Целуйко В. М. Вы и ваши дети. Психология семьи / В. М. Целуйко. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 448 с.
23. Черников А. В. Системная семейная терапия : Интегративная модель диагностики / А. В. Черников. – М. : Класс, 2001. – 208 с.
24. Kottman K. The Mutual Story-telling Technique: An Adlerian Applikationin Child Therapy / Kottman K., Stiles K. // Individual Psychology: The Journal of Adlerian Theory. Research and Practice. – 1990. – Vol. 46. – № 2. – P. 148–156.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Авторитет (від лат. *auctoritas* – влада, вплив) – відмінні особливості окремої особи, групи чи організації, завдяки яким вони заслуговують на довіру й можуть впливати на погляди та поведінку інших людей у будь-якій сфері життя. Батьківський авторитет залежить від частоти та якості контактів з дитиною, поінформованості про справи дитини, ступеня розуміння й рівня вирішення питань, що турбують дитину, активності в самовдосконаленні батьків. Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Актуальний сімейний конфлікт – прагнення партнерів заволодіти одним і тим же об'єктом, зайняти одне й те ж місце або особливе положення, досягати різних цілей або використовувати для їх досягнення засоби, що взаємовиключають один одного.

Батьківство – інтегральне психологічне утворення особистості (батька та/або матері), що включає сукупність ціннісних орієнтацій родителя, установок й очікувань, батьківських почуттів, взаємин і позицій, батьківської відповідальності й стилю сімейного виховання. Батьківство виявляється на суб'єктивно-особистісному рівні і на надіндивідуальному рівні. Як надіндивідуальне ціле, батьківство включає обох батьків і передбачає усвідомлення духовної єдності зі шлюбним партнером стосовно своїх або прийомних дітей.

Батьківські установки – установки на цілі й засоби діяльності у сфері батьківства; сукупність сприйняття дитини батьками, батьківського емоційного ставлення до дитини, способів поведінки з нею; суб'єктивні орієнтації батьків стосовно тих чи інших соціальних об'єктів, цінностей, що зумовлюють певні (моральні, етичні, статеворольові, правові та ін.) норми поведінки своїх дітей.

Батьківська позиція – це цілком усвідомлені, відпрацьовані погляди, наміри щодо виховання дитини.

Батьківське ставлення – включає в себе і батьківські установки, і зумовлені ними стилі виховання.

Виховання – цілеспрямований, свідомо здійснюваний вплив на особистість суспільства та його соціальних інститутів з метою організації та стимулювання активної діяльності особистості.

Виховання батьків – просвітницького характеру допомога батькам у виконанні ними функцій вихователів власних дітей, батьківських функцій. Метою виховання батьків є створення таких перспектив, у яких вони мають потребу як вихователі. Виховання батьків повинне перш за

все допомогти їм віднайти впевненість і рішучість, побачити свої можливості й відчути відповідальність за своїх дітей.

Гіпопротекція – (за Е.Ейдемільером) недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, яка доходить інколи до повної байдужості, частіше проявляється як нестача уваги й турботи про фізичний і духовний розвиток дитини. Прихована гіпопротекція спостерігається за формально присутнього контролю, реального дефіциту тепла й піклування.

Гіперсоціалізує виховання – проявляється у тривожно-недовірливій концентрації батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі серед друзів, особливо у школі, очікуванні успіхів у навчанні та майбутній професійній діяльності.

Гіперпротекція домінуюча – (за Е.Ейдемільером) поєднання уваги й турботи про дитину з дрібним контролем, заборонами, що посилює несаможиттєвість, безініціативність, нерішучість, невміння постояти за себе.

Гіперпротекція спотворююча – (за Е.Ейдемільером) потакання усім бажанням дитини, надмірне обоження, результатом якого є непомірно високий рівень прив'язаності дитини, нестримне прагнення до лідерства, які співзвучні з недостатньою наполегливістю й опертям на власні ресурси.

Гнучкість – здатність сімейної системи адаптуватися до змін зовнішньої і внутрішньої ситуації.

Делегування – порушення в сімейному спілкуванні, яке полягає в стійкому бажанні зробити з дитини найкращу, приписуванні дитині якостей, якими вона не володіє.

Динаміка сім'ї – це зміни її структури та функцій залежно від етапів життєдіяльності.

Егоцентричне виховання – за типом «кумир сім'ї», «маленький», «єдиний», «сене життя» – призводить до надмірної уваги всіх членів сім'ї до дитини, інколи на шкоду іншим дітям чи членам сім'ї.

Емоційний розрив – процес, з допомогою якого триангульована дитина намагається «звільнитися» від батьківської сім'ї.

Емоційне відсторонення, неприйняття – (за Е.Ейдемільером) ігнорування потреб дитини, неприйняття індивідуальних особливостей дитини, спроба «покащення», «корекції» вродженого типу реагування в поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, з імперативним нав'язуванням їй єдино «правильного» типу поведінки, нерідко жорстоке ставлення до неї.

Емоційне відсторонення приховане – (за Е.Ейдемільером) проявляється в глобальному незадоволенні дитиною, постійним відчуттям батьків, що вона не «та», не «така». Інколи воно маскується надмірною турботою, але виявляє себе роздратованістю, недостатньою відвертістю у спілкуванні.

Заохочення – схвалення позитивних дій і вчинків дитини з метою спонукання до їх повторення. Вимоги до застосування заохочення: повинно йти відразу за вчинком; має бути об'єктивним, справедливим; ефективність застосування заохочення збільшується в публічній ситуації; повинно бути осмисленим, різноманітним, вагомим; неодмінно виконуватися.

Інвалідизація (від інвалід – неповноцінний, непрацездатний, слабкий, непридатний) – (за В.Гарбузовим) викривлене уявлення про дитину, викликане недооцінкою психофізичних даних, приписування їй хворобливості.

Інвалідизація соціальна – висока моральна вимогливість (за Е.Ейдемільером), тривога за майбутнє дитини, приписування соціальної неуспішності, ролі «маленького поганця» (за О.Соколовою), зневіра в майбутнє дитини (за В.Гарбузовим). Дитина видається непристосованою, неуспішною, відкритою до деструктивних впливів, що призводить до відсутності довіри і почуття досади в батьків. У такому випадку дитині приписується надмірна хворобливість, відставання в розумовому й фізичному розвитку, особистісна неспроможність.

Ідентичність батька – інтегральне психологічне утворення особистості батька, що включає усвідомлення родинного зв'язку з дітьми і почуття до своїх дітей, прийняття й виконання батьківської ролі, сприяє самореалізації, самоствердженню, саморозвитку особистості батька (за І. Коном); соціально-психологічний феномен, емоційно й ціннісно забарвлена сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як батька, реалізована у всіх проявах поведінкової складової батьківства (за Р.Овчаровою).

Ідентифікований пацієнт – член сім'ї, клініко-психологічні й поведінкові проблеми якого спонукають родичів об'єднатися й звернутися за психологічною допомогою.

Інтерналізована батьківська ідентичність – (за Р.Овчаровою) це компонент самосвідомості, ставлення до того чи іншого аспекту життєдіяльності, яке «вбудовує» батьківство в самосвідомість особистості, її Я-концепцію та образи Я, в аспект відносин, пов'язаних з оцінкою своєї дитини, самооцінкою себе як чоловіка, як батька.

Інфантилізація дитини – (за А.Адлером) неадекватне уявлення батьків, яке проявляється в нав'язуванні дитині уявлень про її безо-

падність і залежність, неможливість існування без батьків, приписування ролі «маленького», «молодшого». У такому випадку родителі бачить дитину молодшою за свій вік, її інтереси, захоплення видаються дитячими, несерйозними.

Композиція сім'ї – це сукупність характеристик членів сім'ї, важливих з погляду її аналізу як цілого (чисельність, географічні, демографічні, гендерні ознаки, національність, релігійна й етнічна належність, соціальний статус її членів); визначає рольову структуру сім'ї, зміст функцій, правил спілкування й життєдіяльності членів сім'ї.

Контейнерування – (за М.Уедделлом) здатність родителя або терапевта тимчасово «забирати собі» почуття іншого, даючи полегшення й підтримку, а також використовувати цей досвід для того, щоб краще зрозуміти почуття іншого.

Міф сімейний (легенди, контомінації) – стійкі переконання, які розділяють усі члени сім'ї; складний феномен, спільне для членів сім'ї знання, яке є продовженням речення «Ми – ...сім'я...». Це знання актуалізується тоді, коли до сім'ї приєднується стороння людина або в ситуації порушення сімейного функціонування, не завжди усвідомлюється членами сім'ї.

Містифікація – (за В.Сисенко) спосіб формування спотвореного образу «Я» особистості, проявляється в переконанні дітей у тому, ким вони є, чого хочуть і в що вірять.

Метод природних, логічних наслідків – (за А.Адлером) альтернатива системі заохочень і покарань. Основною відмінністю між покаранням і природними наслідками є те, що покарання накладається на дитину за минулі вчинки; наслідки, які природно чи логічно настають через порушення дисципліни, набувають чинності відразу ж, як тільки дитина порушує встановлений порядок. Таким чином діють закони порядку й об'єктивної реальності, а не воля дорослого як джерело неприємних наслідків. У дитини завжди є вибір, і вона зможе оцінити результати своїх дій. Батьки зберігають дружні стосунки з дитиною, оскільки не несуть персональної відповідальності за невдачу.

Негативні форми поведінки дітей – (за Р.Дрейкурсом) помилкові спроби віднайти своє місце в сім'ї чи в групі й забезпечити собі почуття причетності, безпеки й визнання. Негативна поведінка має на меті: привернення до себе уваги оточуючих; прояв демонстративної непокори як результат хибного висновку дітей про те, що вони можуть самоутвердитися й довести свою перевагу в протистоянні з дорослими; бажання помститися або завдати болю іншим, які іноді видаються дітям єдиним способом відчувати себе «важливими», «значущими»; утвердження своєї

неспроможності, неповноцінності як ухилення від відповідальності, спілкування. Деякі види деструктивної поведінки – неуспішність, лінощі, енурез, крадіжки, брехливість – можуть бути вираженням одного з наведених прагнень.

Паттерни взаємодії – стійкі способи поведінки членів сім'ї й повторювані комунікативні стереотипи, що включають у себе певні послання (повідомлення) і наділені певним сенсом для членів сім'ї, – наприклад, постійне висловлення невдоволення, сварки, висміювання, образи, приниження, підтримка, захист та ін.

Підвищена емоційна відповідальність – (за Е.Ейдеміллером) тип батьківського ставлення, сутністю якого є невідповідні вікові й реальним можливостям дитини вимоги почуття обов'язку, порядності, чесності, покладання на дитину відповідальності за життя й благополуччя близьких, очікування значних успіхів у житті – усе це поєднується з ігноруванням реальних потреб дитини, її власних інтересів, недостатньою увагою до її психофізичних особливостей.

Переживання – (за Ф.Василюком) внутрішня робота з відновлення душевної рівноваги, наповнення новим змістом людської діяльності після подолання критичної ситуації.

Перенос – переміщення почуттів до значущої фігури на іншу людину та їх відреагування.

Погладжування – термін, уведений Е.Берном, визначається як одиниця визнання іншої людини. Погладжування бувають позитивні (схвалення, похвала, посмішка) і негативні (критика, осуд); вербальні й невербальні. Погладжування можна давати і приймати, нехтувати і просити.

Покарання – несхвалення позитивних дій і вчинків дитини з метою припинення або недопущення їх у майбутньому. Особливості застосування покарання: не повинно принижувати гідності дитини, має осмислюватися дитиною; повинно йти за вчинком; будь-які позитивні зміни поведінки після покарання повинні заохочуватися; може скасовуватися, якщо дитина усвідомлює сутність свого негативного вчинку; повинно бути значущим й адекватним; дитина не повинна боятися покарання; важливо, щоб дитина брала участь у виборі покарання; важливо також зберігати емоційний контакт із дитиною.

Правила сімейної взаємодії – (за С.Мінухіним) диктують специфіку відносин між сім'єю і соціальним оточенням, а також між підсистемами всередині сім'ї, визначають, хто і як бере участь у взаємодії. Правила є вираженням зовнішніх (сімейних) і внутрішніх (індивідуальних) *кордонів сім'ї*; (за В.Гагай) невеликий набір стійких поглядів на життя

(переконання, установки, ціннісні орієнтації, світогляд), які проявляються у визначених паттернах поведінки.

Рівень домагань батьків стосовно дитини – рівень складності виховних завдань, обраних батьками, на виконання яких вони претендують; конкретний результат, який батьки намагаються отримати, виховуючи доньку або сина.

Ритуал сімейний – система дій, спільно вироблених членами сім'ї, що визначає у суворій послідовності їхню поведінку в особливих для сім'ї ситуаціях.

Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

Сиблінги – група рідних братів і сестер.

Сиблінгова позиція – функціональна роль дитини, пов'язана з її черговістю народження в сім'ї.

Сімейні підсистеми – локальні, диференційовані сукупності сімейних ролей, які дозволяють сім'ї вибірково виконувати певні функції й забезпечувати її життєдіяльність.

Соціальний інтерес – суспільне почуття, здатність зацікавлюватися іншими людьми і брати в їхньому житті певну участь.

Симптоматична поведінка – виникає в результаті стереотипних, «застиглих» рольових взаємодій, за яких блокуються актуальні потреби членів сім'ї, відображає деякі закриті теми, пряме обговорення яких порушило б сімейні правила. Носій симптому називається «Ідентифікованим пацієнтом».

Співзалежність – злиті, симбіотичні взаємовідносини з аддикцією, за яких надмірна емоційна близькість призводить до стирання міжособистісних кордонів і втрати ідентичності.

Стиль виховання – спосіб, метод виховання, типова для батьків система принципів, норм, індивідуальних особливостей впливу на дітей. Це сукупність установок батьків і відповідної поведінки, яка стосується не конкретної дитини, а характеризує ставлення до дітей загалом.

С. авторитетний – поєднує високий рівень контролю з теплотою, прийняттям і підтримкою зростаючої автономії дітей.

С. авторитарний – передбачає контроль за поведінкою дітей, суворе дотримання встановлених правил і зазвичай стриманість у взаєминах з дітьми.

С. ліберальний – поєднує сердечність і душевну теплоту, прийняття дітей такими, якими вони є, з відсутністю правил та обмежень у їхній поведінці.

С. індиферентний – відрізняється низьким контролем за поведінкою дітей і відсутністю теплоти й сердечності до них.

Структура сім'ї – (за С.Мінухіним) невидима сітка вимог і функцій, що визначають особливості взаємодії у сім'ї. Елементами структури сім'ї як системи є індивідуальні підсистеми, підсистема подружжя, підсистема батьків, підсистема дітей, сім'я загалом.

Ролі сімейні – стійкі функції сімейної системи, закріплені за кожним її членом. Умовами розподілу ролей є: здатність виконувати певні сімейні ролі; прийнятність ролі чи сукупності ролей для того, хто виконує; можливість задовольнити завдяки виконанню певних ролей власні потреби й потреби інших членів сім'ї.

Триангуляція – залучення в пару третьої людини для зменшення напруги в сім'ї.

Українське родинне виховання – це історично сформована, відшліфована через безперервне застосування впродовж багатьох віків у середовищі українців педагогічна система поглядів, ідеалів та засобів батьківсько-материнського впливу на дітей та молодь, спрямованих на формування життєдіяльних особистостей, забезпечення розвитку духовної єдності, наступності, спадкоємності поколінь і безсмертя нації.

Цінності сімейні – ідеали, уявлення про сім'ю, її особливості, які схвалюються й культивуються в колі сім'ї, а також є важливим фактором регуляції взаємин між її членами. У сім'ї можуть знаходити відображення загальнодержавні цінності. Саме сім'я є первинним джерелом формування цінностей, що сприяють адаптації та соціалізації молоді.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ОПИТУВАЛЬНИК Т.М.АХЕНБАХА (анкета для батьків дітей віком від 4 до 18 років)

ПРИЗВИЩЕ ДИТИНИ _____

ІМ'Я _____ ПО БАТЬКОВІ _____

СТАТЬ _____ НАЦІОНАЛЬНІСТЬ _____

хлопчик (1) дівчинка (0)

Дата заповнення анкети

____/____/20____

число місяць рік

Дата народження дитини

____/____/20____

число місяць рік

В якому класі вчиться ваша дитина

____/«____»

Якщо ваша дитина ще не ходить до школи, поставте позначку у цьому квадраті

Відповідаючи на ці запитання, притримуйтеся, будь ласка, вашої власної точки зору, навіть якщо ви вважаєте, що інші члени сім'ї з нею не погодяться

ПРОФЕСІЇ БАТЬКІВ (навіть якщо ви на даний момент не працюєте). Назвіть, будь ласка, професію, яку ви і ваша дружина (ваш чоловік) отримали або в якій ви працювали більшу частину своєї професійної кар'єри. Будьте точні, вказуючи професію (наприклад, інженер-автомеханік, продавець).

Батька _____

Матері _____

Освіта батьків:

	мати	батько
неповна середня	☐	☐
середня	☐	☐
середня спеціальна	☐	☐
незакінчена вища	☐	☐
вища	☐	☐

Відповіді на цей опитувальник дані: _____

(матір'ю – 0, батьком – 1)

Ким-небудь іншим (вказіть ступінь споріднення з дитиною)

I. Назвіть, будь ласка, захоплення (гуртки, колекціонування, ігри – все, що цікаво вашій дитині, включаючи спорт). Прикладами можуть слугувати колекціонування марок, гра на музичних інструментах, читання, драмгурток, в'язання, катання на лижах і т.д.				А) _____ Б) _____ В) _____ Г) у нього / неї немає захоплень ☐			
У порівнянні з іншими дітьми того ж віку, скільки часу він (вона) витрачає на це захоплення?				У порівнянні з іншими дітьми того ж віку, наскільки успішний (на) він (вона) у цьому?			
Не знаю	Менше інших	Як усі	Більше інших	Не знаю	Менше інших	Як усі	Більше інших
а) ☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
б) ☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
в) ☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
II. Перерахуйте, будь ласка, всі обов'язки вашої дитини. Наприклад, застеляння ліжка, миття підлоги, кушівля хліба, догляд за молодшим братом / сестрою та ін.				Порівняно з іншими дітьми того ж віку, наскільки добре він (вона) з ними порадиться?			
				Не знаю	Гірше інших	Як всі	Краще інших
а) _____				а) ☐	☐	☐	☐
б) _____				б) ☐	☐	☐	☐
в) _____				в) ☐	☐	☐	☐
г) у моєї дитини немає обов'язків ☐							

III. 1. Скільки близьких друзів у вашої дитини (не враховуючи братів і сестер)?

Жодного 1 2 або 3 4 і більше

2. Скільки (приблизно) разів у тиждень ваша дитина робить що-небудь (грає, займається у гуртках, гуляє із своїми друзями, не беручи до уваги братів і сестер) поза школою або дитячим садком?

Рідше, ніж один раз у тиждень

1 або 2 рази

3 або більше разів

IV. Порівняно з іншими дітьми того ж віку, наскільки добре ваша дитина:

	Гірше за інших	Як всі інші	Краще за інших
а) дружить із сестрами / братами	☐	☐	☐
б) комунікабельна, легко товаришує з іншими дітьми	☐	☐	☐
в) добре себе поводить з батьками	☐	☐	☐
г) грає і займається сама з собою	☐	☐	☐
д) немає братів / сестер	☐	☐	☐

V. 1. Як, на вашу думку, вчиться ваша дитина (для школярів)? Якщо ваша дитина не відвідує школу, назвіть, будь ласка, причину _____

	Незадовільно	Гірше за інших	Як всі інші	Краще за інших
а) читання або література	☐	☐	☐	☐
б) рідна мова	☐	☐	☐	☐
в) історія	☐	☐	☐	☐
г) математика	☐	☐	☐	☐
д) фізика	☐	☐	☐	☐
е) хімія	☐	☐	☐	☐
ж) біологія, природознавство	☐	☐	☐	☐
з) інші шкільні предмети (вказіть, які) _____	☐	☐	☐	☐

2. Чи навчається ваша дитина у спеціальній школі чи спеціальному класі?

Назвіть, будь ласка, спеціалізацію _____

3. Чи залишалась ваша дитина коли-небудь на другий рік?

Назвіть, будь ласка, в якому році і з якої причини _____

4. Чи є (були) у вашої дитини проблеми із успішністю або поведінкою в школі?
- Перерахуйте їх, будь ласка _____
- Назвіть, будь ласка, коли почалися ці проблеми? _____
- Чи вирішувалися ці проблеми? _____
- Коли? _____
5. Чи є у вашої дитини хронічні захворювання, фізичні порушення або затримка у психічному розвитку?
- Будь ласка, назвіть _____
6. Що найбільше турбує вас у поведінці дитини? _____
7. Що найбільше подобається вам у дитині? Що в ній є хорошого? _____

У наступній таблиці представлений список тверджень, що описують поведінку дітей та підлітків. Якщо даний пункт відповідає поведінці вашої дитини у даний час повністю або майже повністю, то обведіть, будь ласка, цифру «2» у стовпчику відповідей. Якщо даний пункт описує поведінку, характерну для вашої дитини тільки у деякій мірі або тільки інколи, то обведіть цифру «1». І, нарешті, якщо дане твердження взагалі не відповідає поведінці вашої дитини, то обведіть цифру «0».

0 = взагалі не відповідає (наскільки мені відомо)

1 = у деякій мірі (іноді) відповідає

2 = у даний час (завжди) відповідає

0	1	2	1. Поводиться як маленька (поведінка не відповідає віку).
0	1	2	2. Сперечається.
0	1	2	3. Хвалиться, задирається.
0	1	2	4. Не може сконцентруватися, утримати свою увагу на чомусь одному.
0	1	2	5. Не може позбутися нав'язливих думок. Опишіть, будь ласка _____
0	1	2	6. Не може всидіти на одному місці, надто активна.
0	1	2	7. Надто залежить від думок дорослих, несамостійна.
0	1	2	8. Скаржиться на самотність.
0	1	2	9. Неорганізована, розсіяна.
0	1	2	10. Багато плаче.
0	1	2	11. Жорстока, озлоблена на інших.
0	1	2	12. Багато фантазує і вигадує, завжди у своїх думках.
0	1	2	13. Любить, щоб на неї звертали увагу.
0	1	2	14. Навмисне ламає і нищить свої іграшки, книги, речі.
0	1	2	15. Навмисне ламає і нищить речі, які належать сім'ї, батькам, іншим людям.
0	1	2	16. Неслухняна вдома.
0	1	2	17. Неслухняна у школі.

0	1	2	18. Погано харчується.
0	1	2	19. Не товаришує з іншими дітьми.
0	1	2	20. Не чуває себе винною, навіть якщо зробила щось погане.
0	1	2	21. Ревнива.
0	1	2	22. Боїться, що може подумати або зробити щось погане.
0	1	2	23. Вважає, що завжди повинна бути бездоганною.
0	1	2	24. Їй здається, що її ніхто не любить.
0	1	2	25. Їй здається, що інші люди хочуть її образити або зробити щось лихе.
0	1	2	26. Чуває себе нікчемною, неповноцінною.
0	1	2	27. Втручається у бійки.
0	1	2	28. Її часто дратують.
0	1	2	29. Товаришує з іншими дітьми, які часто потрапляють у неприємні історії або замислюють їх.
0	1	2	30. Чує звуки, яких окрім неї ніхто не чує. Опишіть, будь ласка _____
0	1	2	31. Нестримана, імпульсивна, діє необдуманно.
0	1	2	32. Віддає перевагу усамітненню.
0	1	2	33. Обманює, хитрує.
0	1	2	34. Збуджена, чутлива, напружена.
0	1	2	35. Нервові рухи або посіпування (посіпування повік, покусування губ, постукування ногою об підлогу і т.д.).
0	1	2	36. Не сприймається іншими дітьми.
0	1	2	37. Надто боязлива і тривожна.
0	1	2	38. Часті головокружіння.
0	1	2	39. Вважає себе винуватою у всьому.
0	1	2	40. Перевтомлена.
0	1	2	41. Надто багато важить.
			42. Має проблеми із здоров'ям, медична причина яких невідома: а) тілесні болі (але не головні); б) головні болі; в) нудота, погане самопочуття; г) проблеми з очима. Опишіть, будь-ласка _____ д) висипка або інші шкіряні захворювання; е) болі у животі або судоми; ж) відрижка; з) інші фізичні проблеми. Опишіть, будь-ласка _____
0	1	2	43. Агресивна, нападає на людей.
0	1	2	44. Погано вчиться.
0	1	2	45. Погана координація рухів.
0	1	2	46. Віддає перевагу заняттям та іграм з дітьми старшого віку.
0	1	2	47. Віддає перевагу заняттям та іграм з дітьми молодшого віку.

ІНДИКАТОР СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ (автор Рей Корзіні)

0	1	2	48. Відмовляється розмовляти.
0	1	2	49. Постійно повторює одні й ті ж рухи (перебирає гудзик, перевіряє, чи закриті двері та ін.). Опишіть, будь ласка _____
0	1	2	50. Втікає з дому.
0	1	2	51. Криклива.
0	1	2	52. Потаємна, тримає щось у собі.
0	1	2	53. Бачить щось, що, окрім неї, не бачить ніхто. Опишіть, будь ласка, _____
0	1	2	54. Посидюча, легко ніяковіє.
0	1	2	55. Часто грається з вогнем, влаштовує підпали.
0	1	2	56. Виставляє себе на показ.
0	1	2	57. Сором'язлива або несмілива.
0	1	2	58. Без участі (з відсутнім поглядом) дивиться кудись або на щось.
0	1	2	59. Краде у колі сім'ї (у батьків або братів і сестер).
0	1	2	60. Краде поза домівкою.
0	1	2	61. Поводить себе дивно. Опишіть, будь ласка _____
0	1	2	62. Має дивні ідеї. Опишіть, будь ласка _____
0	1	2	63. Вперта, дратівлива, похмура.
0	1	2	64. Раптові зміни настрою.
0	1	2	65. Образлива.
0	1	2	66. Підозріла.
0	1	2	67. Лається, використовує нецензурні слова.
0	1	2	68. Надто говірка.
0	1	2	69. Дражниться.
0	1	2	70. Вибухова, легко виходить з рівноваги.
0	1	2	71. Надто багато думає про секс.
0	1	2	72. Погрожує людям.
0	1	2	73. Проголює школу.
0	1	2	74. Недостатньо активна й енергійна.
0	1	2	75. Нещаслива, сумна, пригнічена.
0	1	2	76. Надто шумлива, говорить надто голосно.
0	1	2	77. Вживає спиртні напої або наркотики. Опишіть, будь ласка, _____
0	1	2	78. Свідомо ламає і псує речі.
0	1	2	79. Замкнута, не вступає у контакти з іншими людьми.
0	1	2	80. Чимось схвильована, занепокоєна.

Будь ласка, перевірте, чи на всі питання ви відповіли. Підкресліть всі питання (твердження), які вам не зрозумілі, викликали сумніви або роздратування.

Призначення. Методика є цінним інструментом оцінювання можливих труднощів у сім'ї, рольової структури сім'ї, дозволяє виявити джерело конфлікту; допомагає консультанту перевірити свої уявлення про сімейні стосунки, сформовані під час психотерапевтичної сесії.

Інструкція. Для того, щоб отримати коректні результати, використовуючи цей індикатор, потрібно точно виконувати перераховані нижче процедури й мати чітке уявлення про оцінювані пункти.

1. Заповніть графу вашим ім'ям і датою та поставте галочку в графі «Мати» або «Батько».
2. Перерахуйте імена, стать і вік дітей, які проживають з вами, починаючи з найстаршої дитини.
3. «Оцінка», що виставляється дитині, показує рівень труднощів, які ви відчуваєте щодо цієї дитини. Як указано на бланку, «0» означає, що у вас немає проблем із цією дитиною, «1» означає незначні проблеми, «2» – помірні проблеми, «3» – серйозні проблеми і «Х» означає, що ви не можете поставити оцінку цій дитині (напр., однорічна дитина не ходить до школи, і тому в графі «Дім – Школа» у неї буде стояти «Х»).
4. Якщо є проблеми, відмінні від перерахованих у бланку, то їх слід вписати в спеціально відведеному для цього місці бланка під заголовком «Інші проблеми» й виставити їм відповідну оцінку.

Далі наводяться пояснення тих пунктів, за якими дітям виставляють оцінки:

1. Ранковий підйом (чи виникають труднощі із пробудженням і підйомом дитини з ліжка).
2. Одягання (чи існують проблеми, пов'язані з одяганням: вибір одягу, поєднання кольорів).
3. Прийом їжі (дитина не бажає правильно харчуватися, відмовляється від певних продуктів, демонструє погані манери).
4. Дотримання чистоти (чи відмовляється дитина вмиватися, купатися, чистити зуби).
5. Дім – Школа (чи часто вчителі викликають батьків у школу).
6. Відхід до сну (чи вдається вам вчасно покласти дитину спати, чи продовжує дитина не спати після встановленого режимом часу).
7. Конформність (чи підпорядковується дитина сімейним правилам без опору або нагадування з боку батьків).

8. Обов'язки (чи виконує дитина доручене завдання без опору, чи пам'ятає вона, що робити і чи робить це правильно).
9. Своя кімната (чи тримає дитина свою кімнату в чистоті й порядку, чи розстеляє й застеляє постіль, чи кладе речі на місце).
10. Безлад (чи розкидає дитина свої іграшки, папери та книги).
11. Власність (чи ставиться дитина з належною турботою до своїх іграшок, книг та ігор).
12. Бійки (чи часто дитина свариться або б'ється з братами, сестрами або іншими дітьми).
13. Автомобіль (чи виникають труднощі під час їзди на автомобілі – сварки, суєта, шум або передражнювання інших дітей).
14. На публіці (чи поводить дитина незадовільно в магазинах, ресторанах, у гостях у друзів).
15. Агресія (чи виявляє дитина агресивне або жорстоке ставлення до інших людей, які не є членами сім'ї).
16. Товариськість (чи виявляє дитина сором'язливість, лякливість, критичність або ворожість щодо інших людей).
17. Увага (чи вимагає дитина надмірної або постійної уваги своєю хвалькуватістю, ниттям або зухвалою поведінкою).
18. Повільність (наскільки повільно дитина виконує все, про що її просять або що входить в її обов'язки).
19. Самовладання (чи легко дитина засмучується, плаче без реальної на те причини, чи схильна до спалахів роздратування).
20. Страху (чи боїться дитина темряви, сторонніх людей, тварин, самотності).
21. Звички (чи гризе дитина нігті, смочає палець, смикає себе за волосся, засовує собі що-небудь у ніс тощо).
22. Нічне нетримання (чи не мочиться дитина в ліжку під час сну або справляє велику потребу).
23. Нетримання (чи страждає дитина нетриманням сечі або калу в денний час).
24. Характер (чи властиво дитині брехати, шахраювати або красти).

Робочий листок
Індикатор сімейних стосунків

Прізвище сім'ї _____

Дата _____

Будь ласка, заповніть поля бланка, використовуючи такі оцінки:

0 – немає проблем;

1 – незначні проблеми;

2 – помірні проблеми;

3 – серйозні проблеми;

X – не можна оцінити.

Імена дітей, починаючи з найстаршої

	Ім'я дитини	Вік	Стать	Оцінка
I				
II				
III				
IV				
V				
VI				

	Дитина							Дитина					
	I	II	III	IV	V	VI		I	II	III	IV	V	VI
1. Прокидання							13. Автомобіль						
2. Одягання							14. На публіці						
3. Прийом їжі							15. Агресія						
4. Дотримання чистоти							16. Товариськість						
5. Дім – Школа							17. Увага						
6. Засинання							18. Повільність						
7. Конформність							19. Самовладання						
8. Обов'язки							20. Страху						
9. Своя кімната							21. Звички						
10. Безлад							22. Нічне нетримання						
11. Власність							23. Нетримання						
12. Бійки							24. Характер						

Інші проблеми:

(1) _____ Оцінка ()

(2) _____ Оцінка ()

Коментарі: _____

ТРЕНІНГ БАТЬКІВСЬКОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Для сучасної сім'ї дуже важливо побудувати адекватні взаємини між її членами. А особливо між батьками та дітьми. Одним із пріоритетних методів соціально-психологічної допомоги батькам і дітям є тренінг батьківської ефективності у стосунках з дітьми. Запропонована модель тренінгу і методичні рекомендації щодо його проведення розраховані на психологів шкільних та дошкільних закладів, соціальних працівників, а також усіх спеціалістів, які працюють з батьками і дітьми.

Мета тренінгу: підвищити батьківську ефективність учасників виховних стосунків з дітьми.

Завдання:

- поглибити пізнання батьками самих себе, своїх психологічних особливостей, усвідомлення своїх дій і думок, зміцнення позитивних якостей особистості, набуття навичок адекватної поведінки у певних соціальних ситуаціях;
- покращення рефлексії стосунків з дитиною, вивчення світу дитинства як такого, поглиблене пізнання своєї дитини, її вчинків, емоцій, думок;
- відпрацювання нових навичок взаємодії з дитиною, активізація комунікації у сім'ї, пошук та використання адекватних методів виховання і розвитку дитини та умов їх повного прийняття.

Під час проведення тренінгу слід враховувати безпосереднє оточення групи.

Фізичне оточення. Кімната для занять площею 25–30 кв.м, м'яке покриття на підлозі, 11–13 крісел, магнітофон, планшет або дошка з крейдою для запису, папір формату А4, ручки, олівці, маркери.

Особистісне оточення. Група учасників складається з 10–12 осіб, що мають потребу в підвищенні своєї батьківської компетентності. Добре, щоб у групі було порівну представників чоловічої і жіночої статі. Бажана також участь сімейних пар. Вік учасників – довільний.

Соціальне оточення. Вплив соціального статусу членів групи (місця роботи, посади, статі тощо) має враховуватися ведучим у процесі утворення групової ієрархії, розподілу ролей.

Проблемне оточення. У членів групи, як правило, є проблеми, пов'язані з батьківсько-дитячими стосунками. У декого існують проблеми іншого плану, розв'язання яких також може сприяти тренінгу батьківської ефективності (особистісні, подружніх взаємин тощо). Тому ведучому важливо визначити очікування учасників і враховувати це у процесі обговорення мети і завдань тренінгу.

Регламент тренінгу. Тренінг складається з 9 занять по 2 години. Заняття проходять один раз на тиждень або частіше залежно від можливостей учасників. Під час проведення тренінгу слід враховувати, що:

- кожна людина має багатий позитивний досвід розв'язання різних проблем, знайома з аналогічними методами реагування в різних сімейних ситуаціях;
- є багато інформації, що стосується батьківсько-дитячих стосунків, якою батьки володіють не повною мірою;
- батьківський досвід кожної окремої людини досить обмежений і потребує постійного поповнення та періодичної переоцінки.

Методичні прийоми, що використовуються під час тренінгу: рольова гра, дискусія, брейн-стормінг, розгляд реальних проблемних ситуацій учасників тренінгу, аналіз власного життєвого досвіду, обговорення поданої інформації.

Модель тренінгу батьківської ефективності

Заняття 1. Знайомство

1. Розповідь ведучого щодо мети тренінгу, його завдань, можливостей, правила групи, укладання групового контракту (не запізнюватися, не пропускати заняття, дотримуватися правил групи тощо).

Активність учасників – необхідна умова для досягнення поставлених завдань. Кожна доросла людина критично сприймає інформацію, спираючись на свій життєвий досвід, тобто вона сама може себе навчити, і одночасно вона дає інформацію до роздумів для інших учасників.

Правила групи:

- всі обговорення і дії відбуваються за принципом «тут і зараз» (якщо учасники задалегідь не обумовляють, що розглядається ситуація з минулого або з майбутнього);
- учасники відкрито висловлюють свої думки, виявляють почуття;
- члени групи говорять від себе («я гадаю», «мені здається»);
- в дискусії учасники звертаються до конкретної людини;
- учасники не оцінюють одне одного, а описують те, що відбувається.

2. Знайомство «Що в імені моєму». Учасники по черзі називають своє ім'я, його походження та значення, повідомляють деяку (за бажанням) інформацію про себе (вік, місце роботи тощо).

3. Визначення запитів та очікувань учасників тренінгу. Батьки по колу відповідають на запитання: «Що привело вас у групу», «Що ви очікуєте від групи».

4. Ведучий розповідає про важливість розуміння себе самого та дитини, пропонує батькам відповісти на ряд запитань. Батьки вперше звертаються до своїх щоденників, про які ведучий повинен наголосити окремо. Слід звернути увагу на важливість ведення щоденників і виконання домашніх завдань, оскільки їх обговорення буде відбуватися на наступних заняттях. Відповідаючи на запитання, батьки заповнюють таблицю, де відповідають за себе і за дитину, залишаючи місце для реальної відповіді дитини, яку вони отримують вже вдома.

Запитання	Відповідь батьків	Відповідь за дитину	Відповідь дитини (домашнє завдання)
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			

Для прикладу наведемо перелік запитань для молодших школярів та їхніх батьків:

- Моя улюблена тваринка і чому.
- Мій улюблений колір і чому. Мій не улюблений колір і чому.
- Моя улюблена казка. Казка, яка мені не подобається.
- В іншій людині мені найбільше подобається така риса, як..., а не подобається...
- Якби у мене була можливість на один день перетворитись на когось іншого, то я став би... Чому?
- Доброго чарівника я попросив би про... Чому?
- У яких тварин перетворив би чарівник мене та інших членів моєї родини? Чому?

5. *Народна мудрість.* Батькам пропонується робота по підгрупах (3–4 особи). Завдання учасників – тлумачення приказок, які стосуються сім'ї. Кожній підгрупі ведучий пропонує по три-чотири приказки. По завершенню роботи групи дають варіанти тлумачення, пояснюють, що мали на увазі наші пращурі і наскільки це актуально у наш час. Ведучому важливо створити атмосферу групової згуртованості і підкреслити можливість використання свого та чужого досвіду для вирішення проблем виховання.

6. *Зворотний зв'язок.* Учасники тренінгу (в тому числі й ведучий) висловлюють свої почуття, що виникали в них під час першої зустрічі, вносять пропозиції щодо подальших занять.

7. *Домашнє завдання:* завершення таблиці у графі відповідей дитини. Батьки повинні задати дитині запитання, записати їх і порівняти їх з тими,

які вони припустили. Друга частина завдання може стосуватися того, щоб запитати дитину про значення двох-трьох приказок і спробувати пояснити їй їх значення.

Заняття 2. Світ дітей і світ дорослих

1. *Проговорення незавершених почуттів.* Батьки розповідають те, що вони не встигли на попередньому занятті, що бажають сказати групі зараз.

2. *Обговорення домашнього завдання* у формі групової дискусії у великому колі.

3. *Розповідь учасників про себе від імені предмета, який «багато знає про свого господаря».* Наприклад, від імені годинника, прикрас, одягу тощо. Розповідь починається словами «Мій господар ...».

4. *Інформаційна частина.* Ведучий пояснює причини різного світосприйняття дитини і дорослого, вказує на імпульсивність, емоційність, дитячий натуралізм, повноту сприйняття світу, життя за принципом тут і зараз, захопленість та ін.

Нам часто видається, що дитина погано поводить себе тому, що у неї така вдача чи на зло батькам, однак так буває не завжди. Тут можна згадати про чотири цілі негативної поведінки дитини: вимога уваги і комфорту, бажання показати свою владу або демонстрація непокори, помста, утвердження своєї неспроможності або неповноцінності. Батьки часто керуються думкою, що діти повинні розуміти оточуючий світ і їх так само, як і дорослі. Діти роблять свої висновки, враховуючи при цьому не лише те, що ми їм говоримо, але й те, що ми робимо, як поводимо себе з іншими людьми. Наш особистий приклад є більш дієвим, ніж будь-які повчання.

5. *Групово дискусія «Оповідь про права».* Ведучий ділить групу на дві частини. Одна підгрупа представляє дітей, інша – батьків. У групу «дітей» відбираються найбільш центровані на батьківській позиції дорослі. Завдання кожної групи полягає у складанні списку своїх прав. «Дітям» також нагадується, що вони повинні записувати свої права, виходячи з дитячих ролей, для цього можна стати на місце своєї дитини або пригадати себе у дитинстві. Група може поточнити, у якому віці будуть перебувати «діти». Після того, як підготовка списків завершилася (протягом 15–20 хв), «батьки» і «діти» починають почергово висувати свої права, причому кожне право може бути занесене в остаточний список лише тоді, коли воно буде прийняте іншою групою. Кожна сторона має можливість відхилити яке-небудь право або настоювати на змінах. Ведучий регулює дискусію і записує прийняті права на планшети (дошці). Якщо дискусія затягується (зазвичай вони бувають дуже «гарячими»), ведучий з'ясує,

чому сторони не можуть домовитися, і припиняє обговорення, скориставшись правом вето. Заздалегідь групу варто оповістити про тривалість обговорення кожного пункту до 3–5 хвилин.

6. *Обговорення членами групи почуттів, що виникли у процесі виконання вправи.* У цій ігровій ситуації яскраво модулюються процеси відстоювання дитячих прав і ті стани, які виникають у зв'язку з цим у дітей і батьків. Тому, підводячи підсумки, бажано звернутися до почуттів учасників групи.

7. *Домашнє завдання:* заповнити таблицю.

Що засмучує мене у дитині	Що подобається мені у дитині
1.	1.
2.	2.
...	...
...	...
...	...

Заняття 3. Очікування та цілі батьків

1. Заняття можна розпочати із *вправи з м'ячем*: кинути м'яча і дати побажання іншому.

2. *Обговорення домашнього завдання* у формі обміну думок, вражень, почуттів. Кожен учасник розповідає про зміст таблиці. Ведучий ставить запитання батькам про те, яку частину таблиці їм було важче заповнити, де у них більше записів. Ведучий звертає увагу на взаємозв'язок деяких характеристик дитини з лівої і правої частин таблиці, на те, що продовженням чеснот дитини є її недоліки.

3. *Психологічна гра «Асоціації».* Один з учасників групи виходить з кімнати. Інші домовляються між собою (бажано робити це тільки за допомогою жестів), кого з присутніх вони загадали. Далі учасник, який виходив, повертається і за допомогою запитань намагається вгадати, кого всі загадали. Запитання повинні задаватися в певній формі, а саме: «Якби ця людина була деревом, то яким», «Якби – будинком, то яким», «Якби – їжею, то якою». Кожне запитання ставиться одній людині, яка відповідає, маючи на увазі задуманого учасника. Після кількох відповідей у члена групи, що виходив, складається певний збірний образ загаданої людини. Тому можна намагатися вгадати, кому цей образ належить. Якщо учасника вгадали – він виходить і сам намагається визначити людину, яку загадали знову.

4. *Заповнення «Аркуша мети».* Батьки малюють одноповерховий будинок (стіни, дах, стежка до дверей). Малюнок повинен займати майже весь аркуш. На даху будинку батькам пропонується написати мету, яку во-

ни ставлять перед собою у процесі виховання, розвитку своєї дитини. На стіні – завдання, вирішивши які, можна досягти заданої мети. На стежці записуються методи, способи вирішення завдань. Праворуч і ліворуч від стежки – бар'єри, переponsи, які заважають досягти вказаної мети.

5. *Обговорення заповнених бланків.* Перед обговоренням ведучий нагадує про можливість задавати запитання на розуміння сказаного. Вони починаються зі слів: «Якщо я правильно тебе зрозумів, ...». Учасники тренінгу обговорюють мету, завдання, методи, бар'єри, таким чином усвідомлюючи їх. У такій дискусії батьки також дізнаються про думки інших, бачать нові варіанти, переоцінюють або зміцнюють свої думки.

6. *Дискусія на тему «Чого ми чекаємо від наших дітей?»* Батьки по колу висловлюють свої думки, ведучий записує їх на планшети (дошці). Потім очікування аналізуються з використанням таких критеріїв:

- реальність – нереальність очікувань;
- наявність суперечностей очікувань у різних членів групи (особливо звертається увага на суперечності у подружжя);
- чи є серед очікувань те, що батькам не вдалося досягти в житті (і тепер вони будь-якою ціною намагаються спрямовувати зусилля дитей саме в цьому напрямі, незважаючи на бажання, можливості дитини).

7. *Зворотний зв'язок* (обговорення почуттів, які виникли під час заняття).

8. *Домашнє завдання.* Намалювати круглий стіл з дитиною і попросити дитину розсадити за цим святковим столом тих, кого б вона хотіла бачити на сімейному святі. Дитина сама повинна намалювати кількість стільців, не слід їй підказувати або допомагати.

Заняття 4. Особливості дитячого мислення

1. *Проговорення незавершених почуттів, висловлення побажань один одному.*

2. *Обговорення домашнього завдання* у формі обміну змістом записів. Це домашнє завдання дозволяє батькам краще пізнати дитину, кого вона включає у своє найближче оточення. При обговоренні можна звернути увагу батьків на те, як розсаджує дитина своїх гостей, кого наближує, а кого віддаляє від себе, які мікрогрупи створює. Слід звернути увагу на відкритість чи закритість сім'ї. Про це свідчить кількість запрошених гостей. Ступінь відкритості не можна розгляди з погляду негативу-позитиву. Однак важливо, щоб надмірна інтровертованість батьків не перешкождала соціальному розвитку дитини. Таким чином, завдання тренера полягає у створенні ситуації, яка б сприяла обговоренню актуальних проблем учасників.

3. Вправа «Поглянь на світ очима дитини». Учасники групи присідають і навприсядки пересуваються по кімнаті, розглядаючи таким чином навколишнє середовище. Ведучий стає посеред кімнати (він – фізична модель дорослої людини) і через 2-3 хвилини пропонує підняти вгору руку і розповісти про почуття, що виникли. Обговорення своїх почуттів.

4. *Особливості дитячого мислення.* «Марсіанське» мислення дітей. Діти сприймають своєрідно не лише фізичне оточення, а й слова дорослих. Можливі такі варіанти інтерпретації інформації дорослого:

- 1) що має на увазі дорослий з погляду його власних слів;
- 2) який семантичний зміст закладений у висловлюванні;
- 3) який зміст дістане з висловлювання дитина.

Наприклад, трирічна дівчинка, побачивши, що батьки п'ють, каже: «Я теж буду пити». Мати їй відповідає: «Тобі ще рано пити». На що дівчинка каже: «Коли я виросту – я теж буду пити». Що ж відбулося? *Мати хотіла сказати*, що вона не бажає, аби її дитина пила. *Семантичне значення сказаного*: «Поки що тобі пити рано, ти ще не доросла до того віку, коли можна пити». *Дитина зрозуміла* сказане так: «Я поки що маленька, але коли виросту – буду пити».

Батьки згадують і обговорюють подібні приклади з власного досвіду.

5. *Розгляд чинників, які впливають на розвиток і формування особистості.* Дискусія з питання: «Які чинники впливають на розвиток особистості?» Учасники висловлюють свої думки. Ведучий записує їх на планшеті (дошці).

На розвиток особистості впливають два основні чинники: *біологічний і соціальний*. Уже з народження під впливом *біологічного* чинника діти розрізняються за: рівнем активності; ритмічністю станів організму (харчування, сон та ін.); рівнем сприйняття нових ситуацій, людей; адаптивними можливостями; інтенсивністю реакцій (бурхливі чи спокійні); основним настроєм. Деякі діти з народження відносяться дорослими до категорії «важких». У них нерегулярні біологічні ритми, невисокі адаптивні можливості, негативна реакція на нові стимули тощо. Водночас у так званих «неважких» дітей регулярні біологічні ритми, гарна пристосованість до змін, реакції середньої інтенсивності.

Соціальний чинник містить вплив *трьох життєвих середовищ*: сім'ї; дитячого садка, школи; «вулиці», ровесників.

Важливо порівняти поведінку дитини в різних середовищах. Якщо в школі і вдома поведінка різна (у школі дитина поводить себе слухняно, а вдома – ні), то причина цього ймовірніше – вдома, в сімейних стосунках. А якщо скрізь дитина поводить себе недобре, то причина тут, очевидно, криється у прояві особистісних якостей дитини.

Яка тактика дорослих повинна бути у стосунках з важкою дитиною?

Правила батьківської поведінки:

- 1) у стосунках з дитиною необхідно спиратися на позитивні якості особистості;
- 2) показувати власний приклад позитивної поведінки, не допускати розходження між словами і власними діями, «Роби, як я», а не «Роби, як я кажу»;
- 3) давати оцінку не особистості, думкам, емоціям дитини, а її поведінці;
- 4) навіювати дитині позитивне;
- 5) жити сьогоднішнім днем, не згадувати без особливої потреби негативні ситуації з минулого;
- 6) не жити замість дитини, але бути поруч для допомоги їй у разі необхідності.

Зворотний зв'язок щодо поданої інформації.

6. *Гра «Згоден – незгоден».* Члени групи розставляють стільці біля протилежних стін кімнати. З одного боку на підлогу виставляється табличка «Згоден», з другого – «Незгоден». Ведучий зачитує твердження. Ті учасники тренінгу, які згодні з цим твердженням, переходять до таблички «Згоден». Ті, які не погодились, переходять до таблички «Незгоден». Далі відбуваються відстоювання групами своїх поглядів. Учасники, які змінили точку зору в ході дискусії можуть змінювати і своє місцезнаходження.

Твердження для розгляду: 1. Я вважаю, що повинен знати все, про що думає моя дитина. (Ні.) 2. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла в житті того, що не вдалося мені. (Ні.) 3. Не можна бути другом власній дитині. (Ні.) 4. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер. (Ні.) 5. За суворе виховання діти дякують потім. (Ні.)

Адекватні відповіді (за А.Варгою і В.Століним) наведені в дужках після тверджень. Після завершення дискусії відбувається короткий підсумок кожного учасника (у вигляді додатку, фрази).

7. *Домашнє завдання.* Запитати у дитини і записати відповіді на наступні запитання: «Як ти вважаєш, що у тобі мені подобається, а що ні?» Перед тим як запитувати, батьки повинні припустити, що може відповісти їм дитина. Для підлітків це завдання доповнюється другою частиною: «Що у мені засмучує і що подобається моїй мамі (моєму татові)?»

Під час виконання домашнього завдання батьки можуть зустрітись з тим, що дітям дошкільного чи молодшого шкільного віку буде важко відповісти на це запитання. Ці труднощі можуть стати предметом обговорення у групі.

Заняття 5. «Мова прийняття» і «мова неприйняття»

1. *Проговорення незавершених почуттів, висловлення побажань на сьогоднішній день.*

2. *Обговорення домашнього завдання у формі обміну змістом записів щоденників.*

3. *Учасники описують свій настрій у вигляді кольорів.* Наприклад, синій, сірий або червоний у жовту клітинку. Учасник, у якого поганий настрій (чорні, сірі тони), сідає у центр кола і заплющує очі. Всі інші кладуть на нього долоні рук і, заплющивши очі, в думках передають йому позитивну енергію (2–3 хвилини).

4. *Інформаційна частина.* Ведучий розповідає про зони прийняття і неприйняття дитини, обговорюються якості батьків і дітей та інші чинники, від яких залежить динаміка співвідношення цих зон. Ведучий обговорює з учасниками групи, що означає «мова прийняття» і «мова неприйняття», розповідає про те, що означають:

- оцінка вчинку («Мені шкода, що ти не поділився іграшками із сестричкою») і оцінка особистості («Ти дуже жадібний хлопчик»);
- тимчасова мова («Сьогодні у тебе це завдання не вийшло») і постійна мова («У тебе ніколи нічого не виходить як слід»);
- невербальні прояви «мови прийняття і неприйняття» (посмішка, жести, інтонації, пози).

Разом з групою ведучий складає список складових «мови прийняття» і «мови неприйняття». Наприклад:

«Мова прийняття»	«Мова неприйняття»
Оцінка вчинку, а не особистості	Відмова від пояснень
Похвала	Негативна оцінка особистості
Ласкаві слова	Порівняння не у кращу сторону
Підтримка	Вказівка на невідповідність
Зацікавленість	батьківським очікуванням
Схвалення	Ігнорування
Позитивні тілесні контакти	Накази
Посмішка	Погрози
Контакт очима	Покарання
Доброзичливі інтонації	Суворі міміка
Вираження своїх почуттів	Погрозливі пози
Відображення почуттів дитини	Негативні інтонації
Заохочення та ін.	Образи та ін.

5. Ведучий пропонує групі проекспериментувати з «мовою прийняття» і «мовою неприйняття». Для цього учасники групи у своїх щоденниках креслять таку таблицю.

Фрази дитини	Відповідь на «мові прийняття»	Відповідь на «мові неприйняття»
1.		
2.		
...		

Далі ведучий пропонує кожному сказати будь-яку фразу від імені дитини, а члени групи записують відповідь спочатку на «мові прийняття», а потім на «мові неприйняття». Після того, як фрази записали, і батьки заповнили всю таблицю, тренер просить одного з батьків увійти в роль дитини і озвучити свою фразу. Решта батьків відповідають йому спочатку на «мові неприйняття», а потім на «мові прийняття». Потрібно попросити батька, який знаходиться у ролі дитини, фіксувати відповіді, що викликали сильні почуття. Для підсилення «враження дитинства» і впливу з боку інших, всі батьки стоять, а «батько-дитина» сидить. Після того, як батько побував у ролі дитини, ведучий пропонує йому поділитися враженнями і почуттями.

Під час виконання цієї вправи важливо акцентувати увагу батьків на тому, що між погоджуваністю і прийняттям є відмінність. Легко демонструвати прийняття, у всьому погоджуватися з іншою людиною; набагато важче, не погоджувачись, все-таки впевнити її, що ви приймаєте її особистість, рахуетесь з нею, хоч і маєте власну думку.

6. *Словник почуттів.* Цю вправу можна виконувати з допомогою м'яча або м'якої іграшки: кожний називає будь-яке почуття і віддає м'яч (іграшку) іншому.

7. *Домашнє завдання.* Продовжити заповнювати таблицю, розпочату на занятті. Наприклад:

Фрази дитини	Відповідь на «мові неприйняття»	Відповідь на «мові прийняття»
Мамо, купи...	Як ти мені надоїв зі своїми забаганками	Мені дуже хочеться купити цю річ, але у мене немає грошей
Мамо, коли ти сваришся з татом, ти його все-одно любиш?	Це не твоя справа	Люди можуть сваритися, але разом з тим продовжують любити один одного
Я нерозумний?	Відстань	Я вважаю, що ні. А що трапилось?

Заняття 6. Конфлікти

1. *Проговорення незавершених почуттів, висловлення побажань* на сьогоднішній день.

2. *Обговорення домашнього завдання* у формі обміну змістом записів щоденників.

3. *Вправа на дослідження власних реакцій у процесі взаємодії з іншими людьми.* Батьки поділяються на пари і отримують завдання розтиснути кулак партнера, який повинен тримати його стиснутим. Через 2–3 хвилини партнери обмінюються ролями.

Обговорення почуттів, думок, що виникли під час вправи. Батьки розповідають про різні тактики, які вже були випробувані, визначають найефективніші методи досягнення мети. Ведучий виділяє типові стереотипи поведінки учасників, звертає увагу на наявність кількох варіантів виконання завдання, наголошує на адекватних варіантах (на принципах знаходження спільної мови, консенсусу).

4. *Оголошення теми заняття.* Інформаційну частину можна розпочати із запитання учасникам: «Які асоціації виникають у вас при слові «конфлікт»? З якою твариною, погодою, кольором асоціюється конфлікт?»

Далі ведучий просить членів групи встати і з заплющеними очима потримати перед собою те, що в їхньому уявленні є конфліктом (образом конфлікту), прислухатися до своїх відчуттів і зробити з цим образом те, що хочеться. Потім необхідно обговорити ті почуття, які переживали люди в цій ситуації, що їм хотілося зробити з цим образом.

5. *Аналіз конфліктної ситуації,* пред'явленої кимось із батьків, може бути представлений у формі рольової гри або психодрами.

6. *Розгляд варіантів розв'язання конфліктних ситуацій у сім'ї* (уникнення, компроміс, співробітництво, суперництво, пристосування).

Після інформації ведучого учасники мають змогу зробити свої коментарі, задати уточнюючі запитання, навести приклади з власного досвіду, які б співвідносилися з названими формами розв'язання конфліктів.

7. *Ведучий знайомить групу з шістьма кроками вирішення конфлікту* за Томасом Гордоном.

Кроки	Цілі	Дії батьків
Крок 1 Розпізнавання і визначення конфлікту	Залучити дитину у процес вирішення проблеми	Чітко й лаконічно повідомити дитині, що існує проблема, яка потребує вирішення. Дати зрозуміти, що співробітництво з дитиною необхідне
Крок 2 Відпрацювання можливих альтернативних рішень	Зібрати якомога більше варіантів вирішення	Дізнатися про рішення дитини (свої можна додати пізніше), не оцінюючи і не занижуючи його цінності. Настоювати на висуненні якомога більшої кількості альтернатив
Крок 3 Оцінка альтернативних рішень	Активізувати дитину і висловлювання з приводу різних рішень, повідомити свою думку по кожному варіанту	Запропонувати дитині висловитися, які з цих рішень виглядають кращими, ніж інші. Повідомити свої почуття та інтереси, сказати про найоптимальніший варіант і той, що не влаштовує (або влаштовує) дитину у виборі
Крок 4 Вибір найбільш прийнятного рішення	Прийняти остаточне рішення	Дізнатися, що думає дитина про кожне рішення, що залишилося. Досягти того, щоб кожний зобов'язався виконати свою частину договору. Якщо рішення складатиметься з кількох пунктів, бажано зафіксувати їх на папері
Крок 5 Відпрацювання способів виконання рішення	Спланувати процес втілення у життя прийнятого рішення	Обговорити питання на зразок: «Коли почнемо?» «Хто буде слідкувати за часом?» «Якими будуть критерії якості виконаної роботи?» та ін.
Крок 6 Контроль і оцінка його результатів	Сприяти реалізації рішення. З'ясувати обставини, що потребують перегляду прийнятого рішення	Цікавитися у дитини, чи як і раніше вона задоволена прийнятим рішенням та його результатами. Повідомляти про свої почуття і думки (вони можуть змінюватися) з приводу результатів рішення. Перегляд і коректування рішення, якщо це потрібно

8. *Домашнє завдання:* розповісти членам своєї сім'ї про те, що дізналися на занятті, і застосовувати на практиці способи аналізу конфліктних ситуацій. Можна також запропонувати дитині намалювати рисунок на тему «Конфлікт у нашій сім'ї»; спитати дитину, яке покарання для неї найстрашніше і яке заохочення (нагорода) найбільш бажане. Записати відповідь у щоденник.

Заняття 7. Методи впливу батьків на дитину

1. Проговорення незавершених почуттів.

2. *Обговорення домашнього завдання у колі.* Тренер підсумовує, які заохочення і покарання згадуються найчастіше.

3. *Інформаційна частина.* Ведучий розповідає про основні функції заохочення і покарання. Заохочення застосовується задля підкріплення бажаної поведінки, а покарання – для припинення небажаної поведінки. Учасники по підгрупах складають списки заохочень і покарань, якими вони користуються. Потім ці списки обговорюються у колі, виокремлюються типи заохочень і покарань.

У теорії ефективної батьківської поведінки Томаса Гордона прагнення батьків впливати з допомогою заохочень і винагород розглядається як чинник розвитку у дітей або синдрому переможця, або синдрому аутсайдера. У першому випадку дитина налаштована на виграш, на перемогу, високі досягнення за будь-якої ціни; у другому випадку вона приречена пережити фрустрацію протягом усього життя, оскільки виявилася недостатньо здібною, щоб отримувати заохочення. Ведучий знайомить батьків з методами природних і логічних наслідків, запропонованих учнями школи А.Адлера та способами корекції незадовільної поведінки (додаток 4). Для батьків питання про методи впливу дуже актуальне, викликає великий інтерес і дискусії.

4. *Відміна покарання.* Учасники тренінгу поділяються на підгрупи по 4–5 осіб і отримують завдання пригадати ситуації взаємодії з дитиною, в яких вони застосовували методи покарання, й проаналізувати можливості застосування альтернативних методів впливу з позиції індивідуальної психології А.Адлера. Обмін досвідом і проговорення почуттів.

5. *Вправа для розвитку невербальної комунікації та поглиблення самопізнання.* Учасники розподіляються на дві групи. Обом дається завдання зобразити кожного члена другої групи у вигляді певного символу. Символ має відобразити психологічні особливості батьків. Наприклад, м'яка людина, у якій завжди відчувається душевне тепло, може бути зображена у вигляді сонця, сонячного проміння тощо. Малюнок робиться після обговорення і досягнення спільної думки. Потім малюнки першої групи розкладаються на столі і кожний член другої групи, який був зображений, повинен упізнати свій символ. Далі члени другої групи намагаються пізнати себе в символах, що намалювали члени першої групи.

6. *Зворотний зв'язок (обговорення почуттів, які виникли під час заняття).*

7. *Домашнє завдання:* провести з дитиною наступні рисункові тести

(автори Лонг, Вілер, Хендерсон).

Завдання 1.

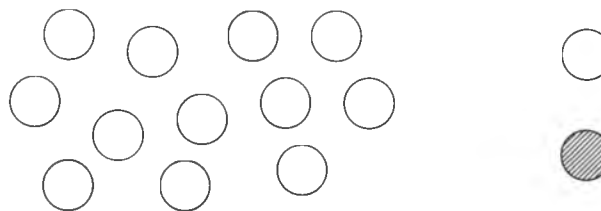
Інструкція дитині: «Всі ці кружечки – люди, відміть себе – де ти?»

Рекомендується уточнити у дитини, де вона бачить кінець і початок цієї лінії, яка складається з 8 кругів.

Завдання 2.

Інструкція дитині: «Зліва група людей, справа – дві людини. Який з цих двох кружечків – ти?»

Кружечок має бути не чорним, а заштрихованим. Якщо психолог або батьки малюють його від руки, то вони повинні бути однакового розміру.

Завдання 3.

Інструкція дитині: «На цьому рисунку твій кружечок позначений буквою Я (у середині кружечка стоїть буква Я). Намалюй в інших кружечках твоїх маму, батька, братика, бабусю (перерахувати членів сім'ї)».

У цьому завданні краще для кожної пари (Я – член сім'ї) приготувати свій окремий рисунок, щоб дитина не заповнювала кружечки лише тому, що вони порожні, оскільки в один і той самий кружечок можуть потрапити декілька осіб.

Нотатки ведучому. Наведене домашнє завдання спрямоване на вивчення самооцінки дитини, бачення нею своєї позиції у групі значущих осіб.

Це завдання задає тему наступного заняття – формування самооцінки дитини, дитина й група однолітків, позиція дитини у сім'ї.

Заняття 8. Транзактний аналіз

1. *Проговорення незавершених почуттів, висловлення побажань на сьогоднішній день.*

2. *Обговорення домашнього завдання у колі.* Запропонований тест має виражений проєктивний характер. Завдання 1 більше пов'язане із проявами самооцінки. На думку авторів тесту, люди, котрі вибрали кружечки спереду, мають високу самооцінку або претендують на більшу увагу до себе, ніж ті, хто позначив себе у кінці. Основна ідея завдання 2 – поставити людину у ситуацію вибору: «Я схожий на інших» (не заштрихований кружечок) або «Я інший». Діти старшого віку однозначно розуміють значення тесту: «Не хочу бути білою вороною» або «Не хочу бути як усі». Тест дає уявлення про сприйняття самого себе у колі інших людей. Дехто (і дорослі, і діти) сприймають заштрихований кружечок з негативним відтінком. «Я не поганий, я хороший» – говорить п'ятирічний хлопчик і обирає білий кружечок. У завданні 3 для батьків буде цікаво, як дитина усвідомлює (або відчуває) ступінь свого впливу на близьких людей. Розміщення кружечків: поряд, вище, нижче – моделює владно-підвладні стосунки.

3. *Психогімнастична вправа:* учасники кидають м'яч один одному з словами: «Мені здається, у дитинстві ти був(ла) ...» або «Я вважаю, у дитинстві ти мріяв(ла) ...». У відповідь кожен може погодитись або ні, розповівши при цьому свої дитячі мрії (за бажанням).

4. *Інформаційна частина.* Ведучий знайомить учасників групи з трьома еґо-станами (Батько, Дорослий, Дитина), описує їх позитивні і негативні функції і прояви, вказує на особливості функціональної й структурної моделей особистості за теорією Е.Берна.

5. *Еґограма.* Завдання учасникам групи – пригадати ситуації з сімейного життя, коли вони перебували в еґо-станах Виховуючого і Контролюючого Батька, Вільної й Адаптованої Дитини, Дорослого. Визначити відносно значимість згаданих еґо-станів з допомогою еґограми (автор методики Джек Дюсей).

Щоб скласти еґограму, слід накреслити горизонтальну лінію, написати на ній назви п'яти основних функціональних різновидів стану Я. Щоб не писати повністю, позначити їх лише початковими літерами: Контролюючий Батько – КБ, Вільна Дитина – ВД і т.д. Ідея полягає в тому, щоб над кожною з цих міток намалювати вертикальний стовпчик. Висота стовпчика вказує, скільки часу людина знаходиться у відповідному стані Я. Спочатку слід намалювати стовпчик над тим з них, у якому людина перебуває більше всього. Потім над тим, у якому перебуває найменше. Від-

носна висота стовпчиків має відповідати інтуїтивній оцінці батьків відносної кількості часу, яку вони проводять у кожному. Обговорення результатів еґограми та почуттів, які при цьому виникли.

Джек Дюсей висунув *гіпотезу незмінності*: посилення одного зі еґо-станів спричиняє компенсаторне ослаблення іншого чи інших його станів. Відбувається перерозподіл психічної енергії, оскільки загальна її кількість залишається незмінною. Тому, на думку вченого, починати змінювати свою еґограму краще з *підвищення* того стовпчика, висота якого вважається недостатньою. При цьому відбудеться автоматичний відтік енергії від тих стовпчиків, які слід трохи понизити.

6. *Домашнє завдання:* учасникам групи пропонується скласти список сімейних заповідей (звичаїв, правил, заборон, міфів, ритуалів сім'ї).

Заняття 9. Завершальне

1. *Проговорення незавершених почуттів, висловлення побажань на сьогоднішній день.*

2. *Обговорення домашнього завдання у колі.* Зазвичай батькам цікаво дізнатися про сімейне життя інших людей. Це дає можливість порівняти свої уявлення з уявленнями інших. Ведучий може запитати: «Які заповіді вас влаштовують, а які – ні».

3. *Психогімнастична вправа.* Учасники по черзі дарують подарунок сусідові зліва у невербальній формі, без слів. Після завершення кола, кожен повідомляє, який подарунок він отримав.

4. *Інформаційна частина.* Аналіз чинників, що впливають на психосоціальне здоров'я дитини. **Психосоціальне** (або душевне, ментальне) **здоров'я** – це стан душевного благополуччя, комфорту, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів та забезпечує регуляцію емоцій і дій відповідно до умов навколишнього світу. У житті кожної людини (у тому числі й дитини) зустрічаються шкідливі умови, які негативно впливають на неї. Дії цих умов можуть призвести до психосоціальних розладів. Але це буває не завжди. У багатьох випадках людина (дитина) долає дії негативних умов і залишається здоровою у психосоціальному плані. Як правило, шкідливі умови впливають на людину на тлі так званих чинників ризику і чинників захисту.

Чинники ризику включають: особистісні і психофізіологічні особливості людини; негативне соціальне оточення (алкоголь, наркотики, нерозуміння, насильство...); хворобу; негативний досвід розв'язання проблем у минулому («навчена безпорадність»); особливості культури сім'ї, суспільства тощо. За даними західних психологів, збільшення чинників ризику призводить до збільшення в геометричній прогресії ймовірності

психосоціальних розладів (один фактор ризику – один розлад, два чинники – чотири, три чинники–дев'ять і т. д.). Проте в житті кожного з нас є і чинники захисту, які допомагають дорослим і дітям долати труднощі і певною мірою нівелюють чинники ризику.

Чинники захисту включають: позитивне соціальне оточення (розуміння, прийняття, допомога ...); особистісні і психофізіологічні особливості людини; соціальну активність; сім'ю; допомогу фахівців (лікарів, педагогів, психологів, соціальних працівників).

Учасники тренінгу розподіляються на дві підгрупи і виконують завдання: скласти перелік життєвих ситуацій, проблем, що є чинниками ризику в житті дитини. Через 10–15 хвилин усі чинники виписуються на планшет (дошку). Далі батьки визначають чотири найактуальніші чинники і знову працюють у групах. Завдання для підгруп: підібрати до кожного чинника ризику якомога більше чинників захисту, враховуючи такі їх критерії – ефективність, доступність для втілення у життя. Таким чином, через деякий час групи складають певні стратегії дій у складних для дитини ситуаціях. Групи презентують свої проекти. Відбувається обговорення.

5. *Сімейний портрет.* Кожний з групи малює сімейний автопортрет: себе і свою сім'ю (у будь-якому стилі). Листки не підписуються і не показуються учасникам. Після того як всі намалювали і здали свої роботи ведучому, він організовує «експертну комісію», яка визначає авторів малюнків. Кожний «експерт» отримує рисунок невідомого художника і його завдання полягає у тому, щоб здогадатися, хто автор, й обґрунтувати свої здогади. Зауважимо, що малювання є не менш захоплюючим для дорослих людей, як і для багатьох дітей.

6. *Зворотний зв'язок батьків і ведучого стосовно всіх занять* (їх результативність, корисність для учасників, побажання на майбутнє). Ведучий просить учасників дати відповіді у письмовій формі на наступні запитання: «Яка тема чи інформація виявилися найбільш цікавою?», «Яке відкриття впродовж занять ви зробили для себе?», «Які зміни відбулися у сім'ї за цей час?» Ведучому важливо показати учасникам тренінгу, що їхня співпраця може продовжуватися з використанням інших форм роботи (індивідуальні консультації, зустрічі, свята тощо). Дуже важливо не дати членам групи відчуття себе залишеними.

Якщо є можливість і бажання учасників, можна влаштувати ще одну неформальну зустріч з солодким столом, кавою. У таких невимушених умовах прощання з групою відбувається, як правило, природно, знімається зайве емоційне навантаження.

ПСИХОКОРЕКЦІЯ НЕГАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ЗУСИЛЛЯМИ БАТЬКІВ

(адлерівський підхід)

Як спосіб вирішення проблеми негативної поведінки дітей та підлітків з позицій індивідуальної психології А.Адлера розглядаються не методи покарання, а методи розвитку особистості дитини, засновані на гуманістичних принципах виховання. Основним принципом корекції негативної поведінки є принцип переорієнтації помилкової мети поведінки дитини за рахунок підвищення у неї почуття значимості.

Способи переорієнтації помилкової мети привернення уваги

1. *Вплинути на поведінку дитини, яка привертає увагу.*

Переорієнтація в даному випадку складається з чотирьох етапів.

- Не заглядайте в очі дитині, поведінка якої вас не влаштовує.
- Не розмовляйте з дитиною, в той час як вона намагається привернути вашу увагу, але самого ігнорування не достатньо. Якщо ви просто не помічатимете її, поведінка дитини стане ще гіршою.
- Зробіть що-небудь, щоб дитина відчула вашу любов. Найкраще погладити її по спині, по волоссю. Не треба поплескувати по голові дитини, тому що це досить принизливо.
- Негайно беріться до справи, пройдіть перші три етапи – не заглядайте в очі, не кажіть ні слова, зробіть що-небудь, щоб дитина відчула, що її люблять, як тільки її поведінка почне дратувати вас. Не чекайте. Якщо будете чекати, ви почнете злитися, і тоді буде важко побороти в собі злісну реакцію. Ще важче буде зробити що-небудь, щоб дати відчуття дитині, що її люблять.

2. *Перевести дитину з одного місця в інше.*

Перш за все потрібно лагідно взяти дитину за руку і відвести в інше приміщення (краще, якщо це не буде її власна спальня, оскільки в її уявленні ця кімната може згодом постійно асоціюватися з місцем для покарання). Потім сказати дитині один раз, і тільки один раз: «Можеш повернутися, коли заспокоїшся». Цією фразою ми даємо дитині можливість контролювати свою поведінку самій.

Рекомендації батькам у випадку, якщо дитина привертає їхню увагу:

- Перестаньте виконувати те, що хоче від вас дитина. Якщо ви відчуваєте, що вона хоче, щоб ви постійно займалися нею, то не слідує вашій першій реакції, а робіть щось протилежне їй.

- Підіть, скажіть дитині доброзичливим тоном, що їй доведеться впоратися з цим самостійно.
- Відстежте момент, коли дитина поводить себе добре, не вимагаючи від вас додаткової негативної уваги, і висловіть їй свою вдячність.
- Завжди приділяйте дитині тільки позитивну увагу.
- Коли дитина хоче поговорити з вами, слухайте й обмірковуйте, що вона вам говорить.

Способи переорієнтації владної і мстивої поведінки

1. Відміна покарань.

Покарання зазвичай викликають у дитини образ, злість, почуття несправедливості та інші негативні емоції, що, природно, не приводить до поліпшення її поведінки. Тому замість покарання батьки можуть використовувати прийом, який полягає у тому, що дитині показують наслідки негативної поведінки. Наприклад, дитина зламала машинку.

- З якою метою ти це зробив?
- Було цікаво.
- Що ти дізнався цікавого?
-
- Але ти тепер не зможеш гратися цією машинкою.

Бажано деякий час дитині не купувати іграшки. Експеримент «Скасування покарань» повинен тривати не менше одного місяця. Тільки в цьому випадку можлива позитивна динаміка в поведінці дитини. При цьому їй потрібно попередити, що покарання відмінюються.

2. Застосування техніки «Логічні наслідки».

Необхідно пам'ятати, що результатом покарання дитини є її почуття невдоволення і озлобленості на батьків, а логічний наслідок привчає її брати відповідальність за скоєне на себе. Логічні наслідки сприяють поліпшенню поведінки дитини в майбутньому, а не карають її за скоєне у минулому.

Рекомендації батькам у разі владної поведінки дитини:

- Не вступаєте в боротьбу за владу. Погоджуйтеся з дитиною в тому, що ви не можете «змусити» її діяти певним чином, але ви були б вдячні їй за допомогу в цій ситуації.
- Знайдіть момент, коли дитина не суперечить вам, і продемонструйте їй свою вдячність.
- Знайдіть способи дати дитині відчути її значимість. Ви можете попросити в неї поради у тій сфері, в якій вона компетентна, а потім дотримуватися її.
- Надайте дитині право вибору.

Рекомендації батькам у випадку мстивої поведінки дитини:

- Встановіть причину мстивої поведінки, тобто чому дитина відчуває себе заганою в кут.
- Уникайте дій у відповідь. Не зганяйте на дитині свій біль чи образ.
- Обговорюйте з дитиною її хороші якості.
- Навчайте дитину висловлювати свої почуття, не завдаючи болю іншому.
- Допоможіть дитині усвідомити, що вона перевіряє людей на те, наскільки вони можуть її витерпіти.
- Допоможіть дитині відчути, що її потребують і що вона необхідна.
- Не дозволяйте дитині доводити вас до такого стану, коли ви «повинні їй відповісти». Відійдіть з цієї ситуації і охолоньте. Не піддавайтеся дитині.

Способи переорієнтації поведінки, спрямованої на уникнення невдач

1. Підвищення у дитини почуття власної гідності.

Правила поведінки для батьків.

- Ділитися з дитиною своїми почуттями (хорошими і поганими).
- Вчитися в дитини чого-небудь («Як це в тебе виходить? Навчи мене ...»).
- Питати у дитини поради, але при цьому треба бути готовим вчинити так, як порадить дитина.
- Призначати дитину старшою з прибирання квартири, прийому гостей, в поході ...
- Стукати в кімнату дитини. Вона може повісити на двері табличку з написом «Не турбувати» або «Я зайнятий».
- Без дозволу не оглядати зошити, щоденник, кишені, сумку дитини. Укладати договір, коли і як ви будете її контролювати.
- Зважати на те, що важливо для дитини.

2. Застосування техніки ефективної похвали.

Рекомендації для батьків у випадку поведінки дитини, спрямованої на уникнення невдачі.

- Допоможіть дитині усвідомити те, що, можливо, вона помиляється, і якщо продовжити спроби, то вона зрозуміє, що поставлене завдання цілком доступне.
- Дайте дитині легке завдання, з яким вона обов'язково впорається.
- Не кажіть і не робіть нічого, що може посилити впевненість дитини у своїй нездатності.
- Не порівнюйте дитину з іншими.
- Підвищуйте у неї почуття власної гідності.

Чого не слід робити батькам

Не говоріть надто багато. Довгих повчань батьків діти не чують. Є ситуації, коли потрібно діяти. Наприклад, якщо дитина не бере до уваги ваших застережень не користуватися гострим ножом, то заберіть його в неї, нічого при цьому не промовивши.

Не проявляйте почуття жалості до дитини. Дитина почне сама себе жаліти і очікуватиме до себе особливого ставлення. Жалість знижує упевненість у собі. Прояв жалості свідчить про вашу зневіру в сили дитини самій впоратися з труднощами, що викличе у неї почуття неповноцінності. Скажіть дитині, що ви розумієте усю важкість завдання, але ви упевнені в її здібностях з ним впоратися. Проявіть співчуття і розуміння.

Не відмовляйте дитині, якщо вона хоче вам допомогти. Не говоріть їй про те, що вона ще занадто мала, що після її допомоги у вас буде ще більше роботи. Цим ви позбуваєте дитину задоволення від усвідомлення принесеної нею користі. Ви змушуєте її відчувати себе неповноцінною і недостатньо підготовленою. Дитина може втратити віру в свої сили і вже не пропонуватиме своєї допомоги. Пізніше, коли ви вважатимете, що їй вже пора виконувати певні обов'язки, дитина може від цього відмовитися.

Не будьте надмірно впертими. Упертість може спонукати дитину до висновку: якщо довго наполягати на своєму і нити, то можна досягнути свого.

Не давайте дітям образливих або принизливих прізвиськ. Це може сприяти розвитку у дитини почуття неповноцінності і послужить їй прикладом у спілкуванні з іншими людьми. Пам'ятайте, що дитина ліпить себе з вас і що її поведінка здебільшого не те, чому її навчили, а те, що вона наслідує.

Не порівнюйте дітей. Порівнюючи дитину з братом, сестрою чи іншою дитиною незалежно від того, на її це користь чи ні, ви цим заострюєте конкуренцію між дітьми.

Не користуйтеся подвійним стандартом стосовно своєї поведінки і поведінки ваших дітей. Наприклад, не чекайте, що дитина буде проявляти увагу до свого зовнішнього вигляду, якщо ви самі неохайні. Якщо ви наполягаєте на тому, щоб дитина не витратила час біля телевізора, то й самі не дивіться його. Діти не розуміють подвійного стандарту.

Не ставтеся зі зневагою до загальноприйнятих правил і порядку. Дитина, яка не звикла до порядку і не навчилася виконувати домашні обов'язки, може зазнати труднощів адаптації до шкільного життя.

Що б дитина не робила, не відсторонюйтеся від неї. Не приймайте тільки її поведінку. Дитина завжди має відчувати, що ви її любите, хоча

при цьому ви можете сказати, що вам не подобаються її вчинки. Будьте доброзичливі, коли ви проявляєте твердість стосовно дитини.

Не обманюйте дитину і ніколи не просіть її говорити неправду заради вас. Наприклад, не слід писати записки у школу з надуманими причинами пропуску шкільних занять. Дитина може навчитися тому, що вчасно збрехати – це дуже вигідно, і буде обманювати, коли їй це потрібно.

Не давайте обіцянок, якщо не можете їх виконати. Порушуючи своє слово, ви вчите дитину тому, що не слід серйозно ставитися до обіцянок.

Не кричіть на дитину і взагалі на будь-кого. У батьків, які використовують крик, зазвичай кричать і діти.

Не чекайте від дитини любові до читання, якщо ви самі не є прикладом «читаючої» людини.

Не кажіть своєму синуві, що хлопчики не плачуть або що хлопчики не грають в ляльки, а якщо хто грає, то це не хлопчик, а дівчинка. Це може завдати шкоди його уявленню про себе як дитину чоловічої статі. Займіть його діяльністю, яка сприяла б розвитку його чоловічих рис. Надайте йому можливість для їх розвитку, не згадуючи при цьому, чому ви це робите.

Не сидіть поруч з дитиною, змушуючи її робити домашнє завдання. Таким чином ви берете на себе відповідальність за його виконання. За стан справ у школі повинна відповідати дитина. Це не означає, що ви не можете приділити кілька хвилин тому, щоб пояснити їй те, чого вона не розуміє або не знає. Діти, батьки яких сидять з ними і допомагають їм виконувати домашнє завдання, часто не працюють у класі до тих пір, поки вчитель не сяде поруч з ними.

Не завершуйте свою похвалу словом «але». Наприклад: «Мені подобається те, що ти прибрав свою постіль, але наступного разу не забувай загнути кути ковдри». Наступного разу ви можете показати дитині, як правильно усе зробити. Слово «але» сигналізує про те, що дитина не справилася досить добре, і вона може відмовитися від подальших спроб.

Не викидайте шкільні зошити і малюнки вашої дитини, попередньо не обговоривши цього з нею. Таким чином ви демонструєте зневажливе ставлення до її прав і місця в родині.

Не дозволяйте собі у розмові з дитиною знецінювати її почуття власної гідності.

Не соромтеся зізнатися дитині у тому, що ви зробили помилку. Батьки, які ніколи не зізнаються в помилках, дають зрозуміти дитині, що і вона теж ніколи не повинна робити помилок.

31,00

Навчальне видання

ФЕДОРИШИН Галина Миколаївна

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ**

Навчальний посібник

НБ ПНУС

789824

В авторській редакції

На обкладинці розпис на склі *Галини Теремко*,
члена спілки майстрів народного мистецтва

Підписано до друку 09.10.2013.

Формат 60x84/16. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 13,02.

Наклад 300 прим. Зам. № 5945.

Видавництво «Місто НВ»

76000, м. Івано-Франківськ,

вул. Незалежності, 53,

тел.: (0342) 55-94-93.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ІФ № 9 від 02.02.2001 р.

Віддруковано: Друкарня «Місто НВ»

76000, м. Івано-Франківськ,

вул. Незалежності, 53.

НБ ПНУС

789824